

Sociologie a plánování rozvoje ekonomiky v socialistických zemích

JAROSLAV KOHOUT
Vysoká škola ekonomická, Praha

Marxistická sociologie je tradičně orientována na poznání dynamiky společenského vývoje a v této souvislosti přirozeně i na studium ekonomiky jako základny společenského pohybu. Ve všech socialistických zemích se zájem sociologů v posledních letech stále intenzivněji zaměřuje na problémy řízení a plánování ekonomiky.

Obecnost této tendence již sama vylučuje výklad celé věci jen náhodným zájmem či pouhou módní vlnou. Jde zřejmě o hlubší, zákonité souvislosti. Poukázal na ně na prvé konferenci zemí RVHP o řízení, konané v Jerevanu v květnu r. 1975, ředitel Sociologického ústavu AV SSSR člen korespondent M. Rutkevič v referátu *Sociologické problémy plánování a řízení v rozvinuté socialistické společnosti* a byly dále dokumentovány v celé řadě diskusních příspěvků. Jde o to, že socialismus je prvý společenský řád v dějinách, v němž lidové masy v čele s dělnickou třídou, vedenou komunistickou stranou, mohou překonat živelnost společenského vývoje a přistoupit k cílevědomému řízení svého vývoje ke komunistické společnosti.

Potřebu tohoto cílevědomého, vědeckého řízení a plánování společenského pohybu zvýraznily velmi silně v posledních desetiletích procesy vědeckotechnické revoluce. Je prostě nemožné plánovat dlouhodobě pouze rozvoj vědy a techniky a současně ponechat náhodě a živelnosti vytváření společenských předpokladů tohoto rozvoje. Je nemožné plánovat automatizaci provozů a současně nepromýšlet dlouhodobou perspektivu překvalifikace pracovníků z těchto provozů, výchovu a přípravu celých nových profesí, podmínky úspěšného náboru a zejména stabilizace mladých lidí právě v těch oblastech ekonomiky, kde se jeví největší společenská potřeba apod.

Rovněž tak je za socialismu nemyslitelné, aby byly ponechány živelnosti i důsledky zavádění nové techniky, které jsou

především vysoce pozitivní, v některých směrech však, pokud nejsou řízeny, mohou znamenat i určitá nebezpečí (exhalace, problém vodních toků, zvýšení hluchosti, problém monotónnosti práce atd. atd.).

I tato oblast a její řešení patří do sféry, na niž orientují sjezdy komunistických stran v socialistických zemích pozornost teorie a praxe formulací usnesení o nezbytnosti spojit vědeckotechnickou revoluci s přednostmi socialismu. Mezi tyto přednosti nesporně patří i možnost centrálního řízení a plánování, vyplývající ze zspolečnění výrobních prostředků socialistickou revolucí. Soukromé firmy takového centrálního řízení a plánování odmítají; hájí existující anarchii příslušnými články buržoazních ústav o „svobodném podnikání“ a tak posilují anachronismus, který v kapitalistických zemích přežívá do období vědeckotechnické revoluce, anachronismus, který si v těchto zemích uvědomuje již i celá řada vědců, odborových předáků a pracujících.

Poznávat a potom i řídit a plánovat také sociální souvislosti vědeckotechnického rozvoje předpokládá ovšem všestranný rozvoj teorie i metodologie společenských věd a jejich orientaci na aktuální problémy řízení ekonomiky. V socialistických zemích byla přijata zvláštní usnesení o rozvoji společenských věd, v nichž jsou formulovány jmenovitě úkoly i v tomto směru, a to jak pro filozofii, ekonomii a vědecký komunismus, tak také pro sociologii, psychologii, pedagogiku a další disciplíny.

Pokud jde o sociologii, byl před ní postaven v prvé řadě úkol propracovávat teorii a metodologii třídní analýzy, vědecky analyzovat sociální strukturu socialistické společnosti, a to jak v makrosféře, tak i v mikrosféře. V posledních letech zdůraznili mnozí vedoucí představitelé na zasedáních ústředních výborů komunistických stran význam hlubokého poznání pra-

covních kolektivů. L. Brežněv nazval pracovní kolektiv základní buňkou socialistické společnosti. V. Biľak jej označil za přední oblast našeho teoretického výzkumu i praxe řízení. T. Živkov kritizoval některé naivní názory, které se projevují v praxi řízení pracovních kolektivů, a výslovně zdůraznil nutnost spolupráce společenských věd v této oblasti.

Významnost problému je dána skutečností, že právě v pracovních kolektivech se rozhoduje nejen o ekonomických výsledcích, nýbrž i o rozvoji osobnosti socialistických občanů. Je skutečně nutno docenit, že v pracovních kolektivech se tvoří nejen výrobky, ale především lidé dneška a zítřka.

Přitom věc není zdaleka jen etického charakteru, má objektivní základnu již v tom, že ve všech socialistických zemích dochází k orientaci z extenzivního řízení na intenzivní řízení ekonomiky. Nelze prostě očekávat, že rostoucí úkoly se budou moci v budoucnu zajišťovat nárůstem pracovních sil. Jejich zdroje jsou v podstatě vyčerpány. Jak tedy zajistit plnění stále vyšších úkolů?

Předně rozvojem nové techniky a vědy, zároveň však i novou kvalitou řídicí práce: zajištěním správné orientace kvalifikačního růstu pracovníků, racionalizace práce, poznáním motivačních faktorů, uplatňováním optimálního stylu vedení pracovních skupin atd.

Tak tedy vystupuje ze dne na den intenzivněji do popředí význam poznávání pracovních kolektivů, sociálních analýz a prognóz, sociální efektivnosti přijímaných opatření, sociálních ukazatelů a indikátorů atd.

Možno konstatovat, že nejvíce teoretických a metodologických prací o těchto nových a složitých otázkách existuje v Sovětském svazu. Zde je také shromážděno nejvíce zkušeností se sociálním plánováním.

Sovětské poznatky z oblasti sociálního plánování a řízení vyvolaly právem nejširší ohlas i na vzpomenuť první mezinárodní konferenci vědců a specialistů zemí RVHP o řízení. Ve třetí sekci, věnované sociologickým problémům řízení, byl vyhrazen IV. oddíl tematické *Systém sociálního plánování jako nástroj vědeckého ří-*

zení socialistické výroby. Akademik Osipov a Kolbanovskij se zabývali sociálními ukazateli a indikátory, prof. Petračenko normováním řídicí práce, prof. Andrejev problémy řízení sociální organizace podniku atd. Avšak nejen zde v sekci, nýbrž již v zahajovacím referátu a poté i v závěrečném slově podtrhl náměstek předsedy výboru pro technický rozvoj SSSR D. Gvišiani nezbytnost analýz sociálních důsledků vědeckotechnického rozvoje a naléhavost komplexního řízení, zahrnujícího i řízení a plánování sociálního rozvoje.

Tyto úkoly jsou velmi aktuální nejen v nejrozvinutější socialistické společnosti, společnosti sovětské, nýbrž v té či oné míře i v ostatních socialistických zemích. Dokumentuje to např. počet knih, statí a článků věnovaných otázkám řízení a vedení pracovních kolektivů, sociálním analýzám a prognózám, sociálnímu řízení podniků apod. V sovětské bibliografii, vydané pro Jerevanskou konferenci zemí RVHP o řízení, je uvedeno přes 240 titulů o této problematice publikovaných v socialistických zemích v letech 1970–1974. Povášněme si proto nyní blíže stupně rozvoje teorie a praxe sociálního plánování v NDR, PLR, BLR a ČSSR na prahu pětiletých 1976–1980.

Německá demokratická republika

V řadě podniků v NDR byly již v dřívějších letech experimentálně ověřovány zkušenosti se zaváděním plánu sociálního rozvoje. Ukázala se řada pozitivních prvků. Poprvé se začaly řešit problémy pracovníků komplexně, byl zkoumán význam vazeb podniků na teritorium atd. Zároveň se projevila přílišná volnost, s níž podniky označovaly jakákoli sociální opatření za plán sociálního rozvoje; byla zejména pomíjena sociální analýza a prognóza, nebyla domyšlena vazba na hospodářský plán, instituce atd.

Proto se v NDR orientují na zavádění plánů sociálního rozvoje v podnicích až po roce 1980 a nyní intenzivně propracovávají obsah a metodiku sociálního plánování. Aktuálnost plánování rozvoje kolektivu pracujících je ovšem mimo pochybnost. Již nyní je zřejmá potřeba řešit komplexně problém fluktuace, dosahující v průměru 10–12 %. Bylo propočteno, že jeden reali-

zvaný nežádoucí odchod pracovníka stojí podnik 30 tisíc marek. Aktuální je i komplexní řešení podmínek snižování nemocnosti (420 tisíc zaměstnanců je denně uznáváno nemocnými).

Z hlediska přípravy sociálního plánování je v nastávající pětiletce aktuální realizace analýz profesionální struktury v návaznosti na rychlý technický rozvoj, dále kvalifikace a rekvalifikace pracovníků racionalizace práce.

Státní plánovací komise spolu s odbory vydala již v roce 1972 významný dokument,¹ který ukládá podnikům, aby na základě plánovací metodiky k pětiletce 1971–1975 zpracovaly i opatření týkající se materiálních podmínek a zdraví pracovníků, možnosti kulturního a sportovního vyžití, péče o děti zaměstnanců, rekreačních možností, bydlení a dojíždění do práce i vytváření zdravého prostředí. Tento dokument již výslovně předpokládá (bod 8 na str. 4) analýzy materiálního zajištění pracovníků, úrazů, pracovních míst, na nichž nejsou dodržovány normy bezpečnosti práce, a zejména fluktuace a jejich příčin.

Je pozoruhodné, že dokument ukládá podnikům, aby tyto části plánu projednaly s národními výbory. Vychází z poznatku, že je nezbytné řešit otázky sociální sféry podniku v úzké součinnosti s orgány místní správy. Zde ovšem vyvstává řada obtížných teoretických otázek. Podnik například ve svém plánu sociálního rozvoje musí počítat s rezervami pracovních sil v teritoriu. Jestliže mu však vyšší řídicí orgán v odborové linii změni jeho výrobní program, změni se i žádoucí (a plánovaná) profesionální struktura, a tedy i požadavky na pracovní síly v místě.

Nutno konstatovat, že v NDR věnují velmi seriózní a všestrannou pozornost řešení vztahu makrosféry a mikrosféry v sociálním plánování, a to včetně vztahů podnik-teritorium. Řada závažných příspěvků k tomuto tématu odezněla i na II. kongresu marxisticko-leninské sociologie, který se konal v květnu 1974 v Berlíně.²

V říjnu 1975 se konala v Rostocku mezi-

národní konference (150 účastníků) k tématu *Řízení a plánování sociálních procesů ve městě*. Ústav marxismu-leninismu Rostocké univerzity zde informoval o řadě svých teoretických prací i výsledcích průzkumu města Rostocku a celé oblasti: například o změnách ve složení dělnické třídy v závislosti na růstu industrializace, o struktuře technické inteligence, o životě mládeže v nových sídlištích, o vlivu růstu životní úrovně na životní způsob obyvatel, o opatřeních týkajících se důchodců, o problému dojíždění z nových sídlišť do podniků, o rozložení služeb, restaurací a obchodů vzhledem ke struktuře a situování průmyslu, o plánování a prognózování sociálního rozvoje města Rostocku, o významu třídní analýzy pro řízení teritoria, o vztazích urbanizovaných a agrárních částí teritoria, o adaptaci pracovníků z venkova v průmyslu, o analýze zdravotních služeb ve městě, o koncentraci obyvatel a průmyslu, o potřebách socialistické osobnosti, o dlouhodobém plánování rozvoje komunity, o cestách spolupráce podniků a komunálních služeb, o morálně politické jednotě kolektivu družstevních rolníků, o vztazích dělníků a rolníků a o jejich sblížování atd. atd. Konference programově navázala na usnesení VIII. sjezdu SED, požadující, aby se v řízení a plánování ještě více než dosud vycházelo z potřeb socialistických výrobců. To předpokládá znalost těchto potřeb, přesné zjištění faktorů ovlivňujících jejich změnu i prognózy těchto změn. Základem je zde vždy seriózní vědecká analýza sociální reality na makroúrovni i mikroúrovni. A právě touto cestou hodlají postupovat soudruzi v NDR během pětiletky 1976–1980.

Polská lidová republika

Je známo, že v polských podnicích i na centrálních úřadech byla po druhé světové válce realizována celá řada sociálních analýz, v prvních letech zejména analýzy adaptace nových pracovníků z venkova v prudce rostoucím průmyslu, později analýzy pro zpracování podkladů k vytváření

¹ Hinweise zur Ausarbeitung der betrieblichen Planteile zur Entwicklung der Arbeits- und Lebensbedingungen der Werktätigen. Herausgegeben vom Bundesverband des FDGB, 1972.

² Viz zejména svazek *Soziologie — Aktivität — Schöpfung — Leitung und Planung*. Dietz-Verlag, Berlin 1975.

tzv. sociálně vzdělávacích programů, vytyčených sjezdem odborů. Jednou z příznivých okolností v Polsku je relativní četnost kádrů schopných provádět sociální analýzy přímo v podnicích (odhaduje se na 300 podnikových sociologů a nejméně tolik psychologů).³ Pro řízení makroekonomiky je významná institucionalizace oddělení humanitních věd na ministerstvech a centrálních úřadech (např. na ministerstvu práce, mezd a sociální politiky od r. 1973).

Mnohdy velmi cenné průzkumy v terénu mají však poměrně malý praktický odraz v řízení podniků, jestliže ředitelé chápou výklad jejich výsledků jen jako osvětovou činnost. Věc však netkví pouze v subjektivním nezájmu vedoucích hospodářských pracovníků, nýbrž má značně hlubší kořeny (např. nevyjasněnost koncepcí tzv. humanizace práce, jejich nedostatečná vazba na hospodářský plán, snaha některých výzkumníků zvládnout jevy v podniku jen teoreticky a metodicky a nezasahovat do realizační sféry apod.).

V posledních letech se zájem polských marxistických sociologů soustřeďuje rovněž na problematiku sociálního plánování. Sekce sociologie práce Polské sociologické asociace organizovala v r. 1973 mezinárodní konferenci na téma *Sociální plánování v průmyslovém podniku*.⁴ Sociálnímu plánování města a oblasti byla věnována mezinárodní konference ve Varšavě v r. 1973.

Bulharská lidová republika

VII. světový sociologický kongres v r. 1970 ve Varně, který se poprvé v historii konal v socialistické zemi, byl významným stimulem dalšího rozmachu sociologických průzkumů, a to zejména v hospodářských organizacích. Tyto průzkumy byly organizovány z iniciativy stranických orgánů a pod jejich vedením tak, že výsledků bylo možno bezprostředně využít i ke zdokonalení plánovací a řídicí praxe na makroúrovni i mikroúrovni. Dnes má sociální

plánování v bulharské ekonomice již své místo a pozitivní výsledky.

Na základě rozhodnutí X. sjezdu BKS v r. 1971 byl již pětiletý plán na léta 1971–75 nazván *Plánem sociálně ekonomického rozvoje BLR*. Pětileté plány podniků zahrnovaly již vedle oddílů technického rozvoje i oddíl *Sociální rozvoj kolektivu podniku*. Takovéto oddíly obsahovaly i plány odvětví.

Normativní dokumenty pro šestou pětiletku (1976–80) poskytují instrukce pro organizaci vstřícených plánů v sociálně ekonomické oblasti. Za jejich realizaci je odpovědný náměstek ředitele pro sociální záležitosti, přípravu tohoto oddílu plánu zajišťuje *ústřední podniková komise pro plánování sociálního rozvoje*, vedená ředitelem podniku.

Praxe přináší i řadu obtíží a nových otázek. Slabinou jsou sociální analýzy a prognózy, objevuje se formálnost při sestavování plánů apod. Významné však je to, že i na sociální sféru se soustředily oči hospodářského vedení, že při řešení těchto nových úkolů vyrůstají kádry a mobilizuje se věda a výzkum.

V Bulharsku se již stalo tradicí organizovat národní konference o sociálním plánování. V r. 1974 např. byla tato konference věnována problematice sociálních analýz a řízení pracovních kolektivů.⁵ V r. 1976 se bude zabývat metodologií plánu sociálního rozvoje podniku.

Pokud jde o aplikaci sociálního plánování v teritoriální sféře, existují plány sociálního rozvoje tří měst. Nejvýznamnější je plán sociálního rozvoje města Varny a celé průmyslové rekreační oblasti.

Celé této problematice je v Bulharsku věnována systematická pozornost. Akademie společenských věd při ÚV KSB zařadila výzkum pracovního kolektivu do plánu svých dlouhodobých výzkumů. Pozoruhodnou diskusí o problému (kulatý stůl) uspořádal teoretický orgán Bulharské akademie věd *Sociologičeski problemi* (č. 5/1975, s. 58–78).

³ Výzkum činnosti podnikových sociologů ukázal, že se především zabývají 1. analýzami příčin fluktuace, 2. vztahy mezi dělníky a mistry, 3. sociálními podmínkami práce v podniku. Viz blíže Jendrzycki, V.: *Sociolog v zakładzie pracy*. Warszawa, Ossolineum 1970.

⁴ S obsahem jednání konference se lze seznámit ve sborníku *Planowanie społeczne w zakładzie pracy*. Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ, 1974.

⁵ Planirane na socialnoto razvitiye na trudovite kolektivi. Varna, Izdatelstvo „Georgi Sakalov“, 1975.

XIV. sjezd KSČ věnoval velkou pozornost rozvoji vědeckotechnické revoluce, úloze vědy a jejího všestranného spojení s praxí:

„Rozvoj socialistické společnosti je bezprostředně spojen s rozvojem vědy. Stojí před námi úkol organicky spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické společnosti. Politika strany v oblasti vědy je proto nedílnou součástí její celkové politické strategie při uskutečňování historické úlohy dělnické třídy. Vychází z principu internacionálního charakteru vědy a z prohlubující se integrace vědy světového socialistického společenství... Je nutno rozhodně překonávat tendence k samoučelnosti ve výzkumu, koncentrovat síly na hlavní úkoly, přiblížit vědu k výrobě a praxi a vytvářet takové podmínky, aby tvořivá práce vědecké inteligence mnohem více přispívala k rozvoji socialismu...“

Boj s revizionismem, buržoazními a maloburžoazními koncepcemi vést na základě rozvíjení teorie marxismu-leninismu a jednotlivých společenskovědních oborů z něho vycházejících. Předním úkolem proto je formovat marxisticko-leninské síly a zaměřit společenskovědní frontu na řešení aktuálních otázek socialistické výstavby.“⁶

Za jednu z nejaktuálnějších otázek označil sjezd řízení národního hospodářství, zejména posílení úlohy plánu jako hlavního nástroje řízení.

Problémy řízení a plánování ekonomiky i vytváření všech potřebných podmínek k rozvoji aktivity a iniciativy pracujících se široce zabýval i VIII. všeooborový sjezd (červen 1972).

Předseda ROH a člen předsednictva ÚV KSČ s. Karel Hoffman v referátu uvedl: „V každém podniku či socialistické organizaci by měl být vypracován dlouhodobý komplexní program podnikové péče o pracující, navazující na ekonomické úkoly, který bude každoročně konkretizován a zabezpečován kolektivní smlouvou. Tyto programy se po ověření v praxi mohou stát postupně přechodem k plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů, aby

se péče o pracující v celém rozsahu stala nedílnou součástí plánu rozvoje výroby. Současně bude Ústřední rada odborů usilovat o stanovení závazných norem sociálního vybavení všech průmyslových závodů a provozů.“⁷

Sjezd tuto linii schválil a vyjádřil ji v příslušném usnesení (oddíl III., článek 9): „Přistoupit od operativního řešení dílčích úkolů ke stanovení dlouhodobých programů péče o pracující. Hospodářské vedení v součinnosti s odborovými orgány ve vybraných podnicích zpracují a v praxi ověří v letech 1973–1975 dlouhodobé programy komplexní podnikové péče o pracující, spjaté s jejich výrobně ekonomickými úkoly. Sjezd považuje za žádoucí vydat společný dokument vlády ČSSR a ÚRO vyjadřující hlavní úkoly a zásady péče organizací o pracovníky.“⁸ Společný dokument, o němž se zde hovoří, je *Usnesení Federální vlády ČSSR v dohodě s ÚRO, č. 66 ze dne 8. 3. 1972.*

Z vládního usnesení je zřejmé, že vyšší stupně řízení (ministerstva, VJH) jsou povinny pomáhat podnikům metodicky i konzultacemi, aby mohly realizovat péči o pracovníky. Účinná realizace ovšem znamená nejen operativní řešení již zřejmých problémů, ale především poznávání jejich příčin a formulaci *preventivních* opatření, která by jejich vývoj usměrňovala žádoucím způsobem. To vyžaduje *zavedení sociální analýzy* jako běžné metody řízení socialistických podniků i odborové práce. Vládní usnesení zřejmě i z tohoto důvodu v bodu E ukládá zpřesnit údaje o potřebě absolventů sociálních škol a vysokoškolsky vzdělaných odborníků, kteří by mohli takové úkoly plnit, kteří by mohli vypracovávat koncepční materiály k dispozici generálnímu řediteli a jeho náměstkům, strannickým a odborovým orgánům, provádět kvalifikované analýzy nejzávažnějších sociálních jevů, jako je fluktuace, absence, úrazovost, podmínky zvyšování iniciativy, zlepšovatelství, soutěžení, řešení bytových a dopravních problémů zaměstnanců, řešení zdravotních a hygienických otázek v rámci celé VJH.

⁶ XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 583.

⁷ ROH *jednotně za splnění závěrů XIV. sjezdu KSČ*. Rudé právo 13. 6. 1972, s. 4.

⁸ Odbory a společnost 1972, č. 45, s. 21.

V některých velkých československých podnicích — například ve Východoslovenských železárnách, ve Vítkovicích, v podniku Škoda Plzeň — již existují útvary plnící tyto funkce. Pracují v nich statistici, psychologové a sociologové, ekonomové práce a jiní. Společenské vědy jsou velkou potencionální silou ke zvýšení efektivnosti řízení ekonomiky vůbec a řízení a vedení pracovních kolektivů zvláště. Předpokladem jejího uplatnění je systematický rozvoj společenských věd a jejich orientace podle stranických usnesení, tedy i k realizaci vědeckých sociálních analýz, poskytujících validní poznatky, které mohou být v řídicím procesu aplikovány.

Pro rozvoj společenských věd a jejich orientaci na řešení nejaktuálnějších otázek praxe, včetně problémů řízení a plánování ekonomiky, má zásadní význam usnesení předsednictva ÚV KSČ *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*, přijaté 3. 5. 1974. Ukládá se v něm ekonomické vědě, avšak i filozofii a sociologii, rozpracovat otázky plánování a prognózování, a to včetně „vědeckého řízení sociálních procesů a sociálního plánování“.

Po vyhodnocení experimentů s komplexními programy sociální péče (vládní usnesení č. 66) přijala federální vláda usnesení č. 139 ze dne 5. 5. 1975, jímž se pro období 6. pětiletky zavádějí komplexní programy péče o pracující do všech socialistických organizací a ve vybraných organizacích (v 10 podnicích a 2 okresech) se v této pětiletce přistoupí již k experimentálnímu ověření *plánů sociálního rozvoje*. Zde již není hlavním objektem oblast sociální péče, nýbrž především cílevědomá přeměna celé sociální struktury podnikového kolektivu (profesionální, kvalifikační, věkové) podle dlouhodobé prognózy technického rozvoje, dále cílevědomé vytváření podmínek pro rozvoj harmonické socialistické osobnosti každého člena pracovního kolektivu a uvědomělé řízení vývoje socialistických kolektivů v kolektivy komunistické.

Jde tedy zřejmě o vyšší, náročnější etapu, pro níž je třeba s dostatečným předstihem připravit celou řadu podmínek během 6. pětiletky. I z toho je zřejmé, že rozhodnutí našich stranických, odborových a vládních orgánů jsou rozvážná, dávají čas i prostor tyto podmínky vytvářet a zároveň již i prakticky plány sociálního rozvoje prověřovat. Vytváření nezbytných podmínek se pak týká nejen materiálních a organizačních opatření, nýbrž i teorie, výzkumů a výchovy kádrů. V tomto směru se jeví jako zvláště důležité teoretické a metodologické řešení problémů plánování sociálního rozvoje v oblasti makrosféry (národohospodářské, odvětvové a regionální plánování, stanovení sociálních ukazatelů, vyjasňování otázek sociálně ekonomické efektivnosti atd.). V ČSSR se objevily již i první významné práce v tomto směru, zejména práce F. Kutty a J. Mihálíka.⁹

Pro rozvoj teorie i pro praxi řízení a plánování sociálního rozvoje jsou velmi významné sociální analýzy mikrosféry. Představují výchozí etapy v programech sociální péče, a jsou dnes realitou v tisících podnicích a organizacích. Jejich jednotné zaměření i základní metodické vedení zajišťuje *Pokyn pro sestavování komplexního programu péče o pracovníky na léta 1976–1980*, který vydalo federální ministerstvo práce a sociálních věcí a ministerstva práce a sociálních věcí ČSR a SSR v červnu 1975.¹⁰

Mnohem náročnější sociální analýzy jsou nezbytnou výchozí etapou plánu sociálního rozvoje kolektivů pracujících. Metodika byla již připravena Československým ústavem práce a sociálních věcí (pracoviště Praha). Výzkumné ústavy resortů zpracovaly již řadu metodických pokynů pro svoje podniky. Mají-li být pokyny úspěšně aplikovány v řízení podniků i teritoriálních celků (město, oblast), je třeba dále rozpracovávat teoretické i metodické přístupy právě v období 6. pětiletky a vytvořit tak instrumentář sociálních analýz v hospodářské praxi i pro pracovníky

⁹ Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.

Kutta, F.: *Řízení vědeckotechnického rozvoje a sociálně-ekonomická efektivnost*. Sociologický časopis 2/1976.

Mihálik, J.: *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Bratislava, Práce 1974.

Mihálik, J.: *Perspektivy plánovania sociálneho rozvoja*. Syntéza 5/1975.

¹⁰ Viz Příloha časopisu Odborář 13/1975.

s odlišnou předchozí kvalifikací (techniky, ekonomy, právníky aj.). Některé práce tohoto typu jsou již v tisku.¹¹

Jedním z nejzávažnějších předpokladů širokého uplatnění společenských věd v řízení socialistické ekonomiky je nepochybně příprava kádrů.

Plánování sociálního rozvoje v hospodářské sféře vyžaduje cílevědomou přípravu zejména těchto skupin pracovníků:

- a) přípravu *vedoucích hospodářských pracovníků* — alespoň v tom rozsahu, aby mohli řídit práci i v tomto směru, hodnotit výsledky výzkumů, vytvářet prostor a předpoklady pro realizaci sociálně ekonomických analýz apod.;
- b) rozšíření kvalifikace *plánovačů* i na sociální plánování (na ekonomických školách již ve specializaci *národohospodářské plánování*, jinak postgraduálními kursy);
- c) orientaci *specialistů* na sociálně ekonomické analýzy — zejména přípravu podnikových sociologů a psychologů, sociálních pracovníků a pracovníků kádrových a personálních útvarů.

První postgraduální kurs sociálního plánování v ČSSR zahájila v r. 1975 Vysoká škola ekonomická v Bratislavě. Již od r. 1973 se přednáší o sociálním plánování na Vysoké škole politické v Praze, Vysoké škole ekonomické v Praze a Bratislavě, v postgraduálních kursech ministerstva školství, stavebnictví, zemědělství, strojírenství aj., v kursech cyklické přípravy vedoucích hospodářských pracovníků. Přesto však je nutné, aby příprava kádrů (např. techniků-vedoucích hospodářských pracovníků apod.) pro sociální plánování byla v letech 1976–1980 mnohem intenzivnější.

* * *

Plánování sociálního rozvoje představuje nový a v mnohých směrech teoreticky i prakticky obtížný problém. Potřeba jeho řešení je v období rozvíjející se vědeckotechnické revoluce stále naléhavější. Toto řešení je reálné jen v podmínkách socialistické společnosti, jejíž rozvoj ve společnosti komunistickou je opět myslitelný pouze cestou cílevědomého řízení a pláno-

vání nejen vědeckotechnických, nýbrž i sociálně ekonomických procesů. Proto se tento úkol dostal zákonitě na pořad dne ve všech socialistických zemích. Dosavadní zkušenosti ukazují, že i u nás v Československu bude tento úkol řešen úspěšně.

Резюме

Когоут Я.: Социология и планирование экономики в социалистических странах

Марксистская социология с самого начала исследует роль экономики как базиса общественного развития. В последние десятилетия в социалистических странах она ориентируется в первую очередь на вопросы целенаправленного управления динамикой экономического развития. Наиболее значительный теоретический и практический опыт в области социального управления и планирования накоплен в СССР, что показала и 1 конференция стран-членов СЭВ по управлению, состоявшаяся в мае 1975 г. в Ереване. Интересных результатов добились и в прочих социалистических странах. Автор останавливается на развитии планов гуманизации труда в Польской Народной Республике, информирует о первых конференциях по планированию социального развития. Значителен прогресс в Болгарской Народной Республике — там, наряду с многочисленными планами социального развития отдельных предприятий — существует уже и план социального развития города Варны. Значительная теоретическая работа по вопросу сочетания планов социального развития по территориальному и производственному признаку проделана в ГДР: в 1975 г. в Ростке осуществилась значительная конференция по этому вопросу, проведенная Институтом марксизма местного университета.

Заключение статьи посвящено информации о новейшем развитии социального планирования в ЧССР.

Summary

Kohout J.: Sociology and Economic-development Planning in Socialist Countries

It has become a part of the tradition of Marxist sociology to examine the role of economics as the basis of social development. In the socialist countries, an orientation to a purposeful management of the dynamics of economic development has been especially prevalent in the course of the last decade. Ample theoretical and practical experience in social management and planning exists in the USSR; this was again made evident on the 1st Conference of CMEA member countries on management, held in Jerevan in May

¹¹ Např. Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.

1975. However, interesting results have already been achieved also in other socialist countries. The paper discusses the development of plans concerning the humanization of labour in Poland and provides information on the first conferences devoted to social-development planning. Considerable progress has been achieved in the Bulgarian People's Republic; here, besides a great number of enterprise plans throughout the country, there already exists a plan of the social develop-

ment of the town of Varna. Also in the German Democratic Republic, work concerning the relations between regional and branch social-development planning is theoretically well-developed. In 1975, a significant conference took place in Rostock, organized by the Institute of Marxism, University of Rostock.

In conclusion, the most recent information concerning social-development planning in Czechoslovakia is discussed.

Nejčastěji uváděnými identifikačními znaky naší epochy jsou *věda* a *technika*. Z podstaty socialismu plyne, že vytváří nejvhodnější rámec rozvoje těchto základních faktorů společenské dynamiky. Přitom se však u nás a v různé míře i v dalších socialistických zemích setkáváme s některými paradoxy, které nelze zaznamenat jen jako zajímavý důkaz rozporuplnosti života, ale jejichž vznik a působení, stejně jako hledání cest k jejich překonání, zasluhují analýzu a praktické řešení.

Mezi takové paradoxy náleží například skutečnost, že zatímco perspektiva naší společnosti je spjata s potřebou kvantitativního a kvalitativního rozvoje techniky, jaký nemá v historii obdobu, vzestup zájmu mládeže o získání technických poznatků vysoké úrovně zdaleka nedrží s těmito potřebami krok. Anebo právě v těch společenských institucích – výrobních jednotkách různého typu – v nichž probíhá reprodukce výroby a techniky a v nichž se realizuje přeměna vědy ve výrobní sílu, se nezdá setkáváme s tím, že duševní technický potenciál nebývá podniky využit. Tento zjev bývá provázen a odůvodňován názorem, že vysoce kvalifikovaných technických sil je dostatek, anebo dokonce nadbytek.

Konkrétními projevy těchto paradoxů jsou již několik let trvající obtíže se získáváním dostatečného počtu zájemců o studium na našich vysokých školách technických, značné procento absolventů těchto škol, kteří v podnicích nezaujmají inženýrské pracovní pozice, technologicky často nezdůvodněné zařazování středních technických kádrů na základní výrobní pracoviště aj. O tom, že nejde o specifickou československou problematiku, svědčí například závěry některých sovětských a polských výzkumů [Hoser 1970; Kugel

1971; aj.], ale i publikované dílčí zkušenosti představitelů jednotlivých technických vysokých škol a varovné články v tisku. V sovětském měsíčníku *Molodoy komunist* se uvádí, že v průmyslu SSSR zaujímají odborníci s vysokoškolským vzděláním necelou třetinu všech inženýrských míst. Současně asi 22 % z celkového počtu inženýrů zaměstnaných v průmyslu vykonává práci, jež nevyžaduje vysokoškolské vzdělání. V článku jsou pak formulovány takovéto naléhavé otázky: „Skutečnost, že existují inženýři-tesaři, anebo dokonce lékaři-betonáři, není jistě důvodem k nadšení. Podobná fakta svědčí o rozhazovačnosti, o tom, že chybí systematický přístup k využití „živých vědomostí“. Je však správné tvrzení, že v životě země nastal okamžik, kdy poptávka národního hospodářství po odbornících byla zcela uspokojena, a že je co dělat s jejich nadprodukcí? Je třeba buď zredukovat produkci odborníků s vysokoškolským vzděláním, nebo umožnit je získat všem, kteří o to stojí, a tím realizovat článek ústavy?“¹

Sociologie zdaleka není jediným oborem, který je příslušný pro zkoumání dané problematiky a pro formulování zdůvodněných a pro praktická nápravná opatření použitelných závěrů. Je však nesporně jedním z oborů nejkompetentnějších, protože problém profesí, jejich vzniku, vývoje, společenských souvislostí a podmíněnosti jejich fungování náleží s ohledem na svoji spojitost s dělbou práce v jejich technických a sociálně ekonomických aspektech do předmětu sociologie a protože tento obor disponuje i vhodnou metodikou výzkumu.

Historie sociologie dokazuje, že studium profesí ze sociologického hlediska náleží do tradičního zájmového okruhu této vědy,

¹ Podle *Moderní řízení* 10/1975, s. 22.

a to buď jako součást širší sociologické tematiky (sociální struktura na celospolečenské úrovni i na úrovni různých subsystémů, například výrobních podniků), anebo jako předmět samostatného zájmu. Ve starší české sociologické literatuře je příkladem tohoto druhého přístupu k sociologickému výzkumu profesí dílo A. Obrdlíka *Povolání a veřejné blaho*, v americké sociologické produkci například Formovy práce z oblasti tzv. *occupational sociology* a v novější literatuře socialistických zemí řada speciálních analýz, z nichž mezi nejpropracovanější patří studie A. Preissové [Čech 1962; Form 1946; Obrdlík 1937; Preiss 1972; aj.].

Nyní a v budoucích letech bude význam sociologického studia profesí vzrůstat, protože převraty v technice a technologii a v dělbě práce budou vyvolávat stále významnější změny nejen v obsahu existujících profesí, ale také v jejich rejstříku (odumírání starých a vznik nových profesí), v jejich vzájemných vazbách, v jejich významu, pokud jde o jejich podíl v zajišťování hierarchie společenských cílů (z tohoto hlediska jde zejména o znatelný vzrůst společenského významu „antropologických“ profesí, které mají zabezpečovat orientaci veškeré lidské činnosti k realizaci humánních cílů harmonického rozvoje lidské osobnosti), a v neposlední řadě i v kvantitativních charakteristikách profesí.

Pro svůj bezprostřední vztah k materiálně technické základně společnosti, pro svůj společenský význam a spolu s tím i pro společenský dosah rozporů, které se ve vývoji daných profesí objevují, náleží mezi nejdůležitější výzkum inženýrsko-technických profesí. Z ekonomicko-politického hlediska je to i proto, že vedoucí složka socialistické společnosti — dělnická třída — realizuje svoji progresivní výrobní roli na půdě podniků, kde kategorie inženýrskotechnických pracovníků představuje druhou nejvýznamnější skupinu, a že problematika inženýrské profese zahrnuje v našich socialistických podmínkách také otázku kvality její součinnosti s dělnickou třídou.

Vývoj inženýrské profese

Profese spjaté s bezprostřední výrobou vznikají a vyvíjejí se ve vzájemném působení pracovních prostředků a lidí, kteří je ovládají a obsluhují, a v souladu se zákonitostmi tohoto vzájemného působení. Složitost pracovních prostředků určuje nároky na úroveň jejich tvůrců — v nové době konstruktérů a projektantů — i na úroveň obsluhy těchto prostředků. Jde o dialektický vzájemný vztah, v němž se uplatňuje kumulace zkušeností a znalostí při používání a poznávání dosavadních zařízení i kumulace poznatků z jiných oblastí lidské činnosti jako východisko k inovacím různého řádu, jimiž je vývoj v oblasti techniky posunován ustavičně kupředu.

Již z tohoto obecného konstatování je možno vyvodit, že nesoulad slabého zájmu mládeže o vysokoškolské studium a dobrých možností, které se u nás i v dalších socialistických zemích k tomuto studiu nabízejí, i ostatní dříve zmíněné paradoxy dneška, zejména názor o nasycenosti výrobní sféry vysoce kvalifikovanými technickými kádry, odporují zákonitým tendencím vývoje výrobních sil. Představují bariéry, které bude třeba překonávat prostředky odpovídajícími příčinám těchto zábran.

Průkaznou a výmluvnou ilustrací obecného výkladu o vzniku a vývoji profesí v oblasti bezprostřední výroby jsou fakta týkající se inženýrské profese a různých tendencí, které jsou spjaté s její minulostí, přítomností i budoucností. Zhruba je možno říci, že inženýrská profese se zrodila se vznikem průmyslové výroby a spolu s ní se vyvíjí. Má však pochopitelně i svoji prehistorii. Jednotlivce, které bychom dnes bez váhání označili jako inženýry, nacházíme již ve starověku. Někteří autoři uvádějí, že prvním inženýrem byl Eupalinus z Megary (600 let před naším letopočtem), stavitel akvaduktu na ostrově Samos, jiní uvádějí Appia Claudia, budovatele významných římských staveb. Nelze zapomínat ani na budovatele daleko starších egyptských pyramid. Inženýrství této epochy, stejně jako epochy středověku, je nutno chápat především jako umění.

Převažovala technologie založená na empirii, osobní dovednosti a intuici.

Vědecká technologie se počala rozvíjet až v šestnáctém a sedmáctém století, kdy vznikaly také první naučné společnosti zabývající se technikou a první technické školy. Rozmach tohoto procesu, který podmiňoval vznik soudobého inženýrství, nastal v osmnáctém a zejména v devatenáctém století. Tehdy se také poprvé objevilo označení *inženýr* pro novou, kvalifikovanou technickou profesi. Je zajímavé, že zakladatel předchůdkyně pražské techniky – Stavovské inženýrské školy, vzniklé roku 1707 – Kristián Willenberg měl jako fortifikátor rakouské armády titul inženýra. Původ pojmu *inženýr* byl zkoumán různými autory, ale jednotného výsledku nebylo dosaženo [Čech 1962; Jukl 1974; Pour 1946; aj.].

Inženýrská profese v dnešním pojetí, jež se vyhraňovalo v průběhu minulého a tohoto století, má ve srovnání s jinými technickými profesemi, zajišťujícími úkoly spíše rutinního typu, řadu specifických rysů. Protože profesi uvedlo v život v zásadě pronikání poznatků vědy do oblasti výroby, inženýrství nesporně s vědou souvisí. To je koneckonců i příčina toho, že k odborné přípravě pracovníků tohoto typu musela vzniknout speciální vysoká učiliště. Techniky v Praze, Brně, Vídni a Štýrském Hradci získaly v šedesátých letech devatenáctého století statut vysokých škol.

Avšak i když se inženýr opírá o poznatky vědy, stojí před poněkud jinými úkoly než vědec. Výstižně na tyto odlišnosti upozorňuje britský badatel E. V. Krick. Vymezuje pojmy takto: *Věda* je oblast poznatků, jež objasňují člověku jevy ve světě a vzájemné jejich sepětí (např. hmota – energie – život). *Vědci* se snaží rozšiřovat tyto poznatky, systemizovat je a zprostředkovávat je lidem. *Inženýři* usilují s pomocí vědy o vytváření nových reálných zařízení nebo rozpracovávají konkrétní procesy užitečné lidem. Zatímco vědci zkoumají, inženýři projektují. E. V. Krick však vztahy mezi vědou a technikou zjednodušuje, jestliže říká: „Vědec studuje to, co existuje, ale inženýr tvoří to, co ještě nikdy nebylo.“ Za podstatu inženýrské práce pokládá projektování a „tvorbu systémů, jež přetvářejí materiály, energii a informace

v užitečnější formu“ [Krick 1970 : 29–30]. Proti tomuto tvrzení například práce sovětských badatelů z oboru sociologie vědy jasně ukazují dialektickou jednotu rozvoje moderní vědy a techniky a perspektivu jejich neustálého sblížování a prolínání.

Zhodnocením názorů různých autorů a profesiografickou analýzou je možno vytypovat v inženýrské práci zejména tyto znaky modelového charakteru, odlišné od práce řadových techniků:

- práce na teoretické úrovni, opírající se o systémový přístup, matematickou analýzu apod.;

- práce zaměřená na permanentní vědeckotechnický rozvoj;

- práce řešící složité a zvláště obtížné problémy, při nichž nelze vystačit s empirií;

- technické (technicko-organizační, technicko-ekonomické apod.) práce spojené s vyšší řídicí odpovědností za lidi a materiálové hodnoty;

- práce vyžadující neustálého studia teorie i praxe (podle nejnovějších poznatků je potřebí věnovat na studium k udržení inženýrské kvalifikace na současné úrovni 15 % pracovního času).

Někdy se hovoří o specifickém *inženýrském způsobu myšlení*. Pro tento způsob myšlení jsou pokládány za příznačné takové znaky, jako je značná konkrétnost, přesnost, vycházející z nutnosti poznat a osvojit si zákony hmotného světa, tendence k exaktnímu měření a kvantifikování věcí a vztahů, střídavost, ale přitom i určitá přezíravost vůči vztahům technického díla k dalším složkám objektivní reality.

S vymežováním znaků inženýrské profese souvisejí i pokusy o definování *etické dimenze inženýrské práce*. Jako příklad je možno uvést souhrn etických zásad činnosti inženýrů, který vznikl různými úpravami kodexu vypracovaného roku 1947 americkou institucí *Engineers Council for Professional Development*:

- inženýři mají být čestní a nestranní;
- mají podporovat pokrok a rozvoj své profese;

- mají sloužit lidskému blahu.

Je nutno souhlasit s tím, že etika inženýrské práce je reálným a závažným problémem. Inženýři svými technickými díly a řešeními spolurozhodují o společenském

vývoji, na poctivosti jejich díla závisejí často obrovské lidské a materiální hodnoty apod. Avšak etický kodex socialistického inženýra by musel mít daleko konkrétnější podobu než uvedené, vcelku bezzubé schéma a musel by vycházet z ideálů socialistické společnosti a ze zákonitostí jejího pohybu. V každém případě i etika inženýrské práce vyjadřuje významnou společenskou funkci této profese a její propracování na marxisticko-leninských zásadách by mohlo mít dílčí pozitivní vliv na vytváření vztahu společnosti, a zvláště mladých lidí, k této profesi.

Při studiu vývoje inženýrské profese narážíme na významný fakt postupující *diferenciace* této profese. Stále více ztrácela svůj původní, nerozlišený charakter a docházelo ke vzniku „odvětvových“ inženýrských profesí – strojního, elektrotechnického, stavebního, báňského a mnoha dalších druhů inženýrství. Označení *inženýr*, které zpočátku označovalo výhradně technickou profesi, bylo přenášeno i na profese jiného obsahu, především z ekonomické i širší sociální oblasti (inženýr-ekonom, sociální inženýr). V této stati si všimáme pouze technické inženýrské profese.²

Diferenciace inženýrské profese je plodem rozvoje mechanizované výroby, opřené o členitou výrobní základnu s mnoha zcela odlišnými technologiemi. Od počátků vědeckotechnické revoluce se však ukazuje jako vlivnější jiná stránka vývoje inženýrské profese – tendence k *integraci a univerzalizmu* na vyšší úrovni, odpovídající fázi automatizované výroby. Jde samozřejmě o počáteční etapy tohoto vývoje, který se plně vyhraní až s přechodem do období převládající automatizace a kybernetizace, jenž bude spadat vjedno s nástupem k rozvinuté komunistické společnosti.

Současné integrační procesy v inženýrské profesi jsou druhou stránkou postupující dělby práce v oblasti technického inženýrství. Ukazuje se, že má-li být zajištěna skutečně inženýrská úroveň práce v této profesi, je nutno její jednostranné, úzké zaměření neustále vyvažovat širšími, komplexními pohledy a přístupy k technické

problematicke. To znamená nejen znát do hloubky „svůj“ obor, ale také být obeznámen s obory sousedními a s širším zájemem činnosti ve „své“ specializaci.

Musíme připomenout, že potřebu přesahu náplně inženýrské profese za její vlastní technický obsah do jiných, organicky souvisejících oblastí, formuloval již v roce 1886 na půdě *American Society of Mechanical Engineers* (ASME) Taylorův předchůdce inženýr H. R. Towne. Hovořil zde o inženýrech jako ekonomech, kteří jediné při spojení technického a ekonomického pohledu mohou úspěšně řídit výrobu, protože bez respektování ekonomických souvislostí rozvoje výroby vůbec nelze zajistit prosperitu.

Je možno dnes již jednoznačně konstatovat, že přílišná specializace se dostává do rozporu se společenskou potřebou jak vzhledem k rychle se měnícím potřebám praxe (zvýšená schopnost adaptace novým problémům, vyžadovaná technickým rozvojem a postupující mezinárodní dělbou práce), tak vzhledem k sociálním zájmům nositelů inženýrské kvalifikace. Výrazem integračních procesů je také vznik takových inženýrských specializací, jako je systémové a průmyslové inženýrství, inženýrství pro ochranu prostředí, ale i inženýrství lidského faktoru (human factor engineering), známé u nás spíše pod pojmy ergonomie a inženýrská psychologie jako její modifikace, apod.

Integrační tendence, jejichž některé momenty jsme ukázali, nejen vedou k větší přizpůsobivosti inženýrů měnícím se podmínkám výroby v období vědeckotechnické revoluce, ale jsou zajímavé také proto, že jejich výsledkem je rozšiřování použitelnosti inženýrů. Tato okolnost není bez významu i proto, že se tak otevírají širší možnosti pro výkon vhodných inženýrských prací ženami a že by současná feminizace našich gymnázií neměla být na překážku žádoucímu vzestupu zájmu o inženýrské povolání.

Kvantitativní stránka vývoje inženýrské profese ukazuje bouřlivý růst této profese. Jestliže v předmnichovském Československu bylo na vysokých školách technického

² Není zde řešena ani jiná stránka diferenciace inženýrské profese: diferenciace inženýrských stup-

nů a hodnot. K tomu viz například [Čech 1970; Jukl 1974].

směru zapsáno ve školním roce 1921/22 12 957 a ve školním roce 1933/34 jen 9912 studentů, pak ve školním roce 1972/73 to bylo již 44 405 studentů. Obrovský růst v tomto směru byl zaznamenán v SSSR i v ostatních socialistických zemích. V SSSR bylo v roce 1928 13 700 inženýrů a v roce 1972 již 2 650 000 inženýrů. Tempo rozvoje v SSSR je dvaapůlkrát větší než v USA. Avšak stále to nestačí. Srovnáme-li celkové procento osob s ukončeným nebo neukončeným středoškolským a vysokoškolským vzděláním, pak je SSSR na úrovni USA z počátku padesátých let.³ Pokud jde o naši zemi, je poměr ještě méně příznivý.

Na otázku, zda je dostatek či nadbytek inženýrských kádrů, je nutno důrazně odpovědět, že není. Potřeba inženýrů bude dále stoupat s růstem potřeby a významu aplikovaného výzkumu a vývoje v technických vědách a oborech, s rozšiřováním objemu prací v útvarech přípravy výroby, s tím, jak bude stoupat nárok na inženýrskou kvalifikaci při obsluze vysoce složitých strojů (dnes již například v povrchovém hornictví), jak se stále rychleji bude měnit profesionální sestava obsluhy numericky řízených strojových soustav, i z řady dalších příčin. Paralelním procesem budou změny ve výrobních (dělnických) profesích spočívající ve zvyšování intelektuálního obsahu práce. Jde o procesy, které nemohou být přímočaré, mají různé přechodné fáze a zákruty, ale které se znatelně prosazují a potvrzují i správnost předpokladu o postupném stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. V plném souladu s těmito procesy je obsah školské politiky KSČ ve vztahu k technickému vzdělání: toto vzdělání má být nadále rozšiřováno a počet inženýrů má i v šesté pětiletce značně narůstat.

Kvantitativní aspekt vývoje inženýrské profese však musí být chápán v jednotě s aspektem kvalitativním, jak jsme na to upozorňovali v souvislosti s diferenciací a integračními procesy v inženýrské profesi. Na tuto jednotu poukazují i sovětské materiály: „Zastavit přísun inženýrských kádrů by nebylo opodstatněné. Něco jiného

je *profil a obor* těchto inženýrů. Z hlediska rozvoje výrobních sil, zvláště za vědeckotechnické revoluce, velká část povolání zaniká, vznikají nová, stále více se pocituje poptávka po inženýrech, kteří mají široké, obecně teoretické vzdělání. apod.“⁴

Některé charakteristiky inženýrské profese

Perspektivnost inženýrské profese by měla být příčinou její atraktivnosti. Jestliže, jak jsme uvedli, není tato přitažlivost na úrovni soudobých potřeb naší společnosti, vznikají další otázky: Nejsou snad příčinou (anebo alespoň jednou z příčin) toho některé závažnější negativní rysy současného stavu inženýrské profese? Jaký je vůbec rozsah a obsah inženýrské profese, jak je členěna, jaké jsou její charakteristické znaky, jakým způsobem a s jakými důsledky tuto profesi „vstřebává“ praxe v podnicích a jiných organizacích, kde inženýři pracují?

Odpovědi na tyto otázky jsme hledali pomocí sociologického šetření pracovních pozic inženýrů, při němž se použilo jako hlavní techniky přes 900 autoprofesiogramů, obsahujících i partie typu sociologického dotazníku, a dále řady dílčích sociologických výzkumů provedených na západočeských vysokých školách. Orientovali jsme se především na profesionální oblasti strojních a elektrotechnických inženýrů, kteří představují stěžejní složku inženýrské inteligence, tradičně nejtěsněji spjatou s průmyslovou výrobou a v současnosti pomáhající rozvíjet klíčové oblasti naší ekonomiky – strojírenství a energetiku. Zjištěné údaje, i když nejsou ve statistickém smyslu reprezentativní v celostátním měřítku, naznačují tendence a souvislosti, potvrzované také jinými, mj. zahraničními výzkumy [Hoser 1970; Kugel 1971; aj.].

Inženýrská profese, jak se šetřením ukázalo, má z mnoha hledisek pestré členění. V žádném případě nelze hovořit o spjatosti inženýrské profese jen s jedním odvětvím, s jednou pracovní pozicí nebo s jedním typem pracovní organizace. Je přirozené, že strojní a elektrotechničtí inženýři pra-

³ Viz cit. článek z časopisu *Molodoj kommunist* (pozn. 1).

⁴ Viz cit. článek z časopisu *Molodoj kommunist* (pozn. 1).

cuji především ve strojírenství (56,6 %) a v energetice (12,3 %). Avšak přehled rozmístění podle hlavních *pracovních odvětví* ukazuje, že nacházejí uplatnění i v řadě dalších odvětví národního hospodářství: v chemickém, keramickém a sklářském odvětví (5 %), ve stavebnictví (4,5 %), v těžebním průmyslu (3,9 %), v hutní výrobě (2,9 %), v dopravě (2,9 %) a v jiných odvětvích (zemědělství ap.: 5 %). Přitom jsou zaměstnání i v oblasti školské a kulturní (4,4 %) a politické a správní (2,9 %). Potřeba inženýrů určité profesionální orientace tedy není pouze potřebou příslušného pracovního odvětví, ale je zřejmé, že se do jisté míry stává i potřebou celospolečenskou; bez kvalifikovaných strojních inženýrů se dnes neobejde nejen strojírenství, ale ani většina průmyslových odvětví dalších a zemědělství, neobejdou se bez nich redakce celostátních deníků a televize, národní výbory ani čelné společenské organizace. To platí do jisté míry i pro elektrotechniku a nejspíše — podle podmínek — také pro jiné inženýrské kategorie.

Podle *typu pracoviště* působí 70,4 % členů souboru v průmyslových podnicích, 5,9 na generálních ředitelstvích výrobně hospodářských jednotek (trustů), 5,9 % v samostatných projekčních a investičních institucích, 3,7 % v samostatných vědecko-výzkumných institucích, 0,7 % na ministerstvech. Na školách, v národních výbořích apod. působí 11 % inženýrů. Rozhodujícím typem inženýrského pracoviště tedy zůstává průmyslový podnik a jeho nižší složky, zčásti však jsou jím i nadstavbové instituce. Přes různé vývojové tendence zůstává inženýr především vysoce kvalifikovaným pracovníkem průmyslu, spjatým s průmyslovým podnikem jako svou nejvlastnější profesionální základnou. Především zde se uplatňuje jeho kvalifikace, rozvíjí inženýrská praxe i jeho inženýrskotechnické vědění.

Podle vykonávané *pracovní funkce* zjišťujeme toto rozdělení:

- 16,2 % ... vedoucí v bezprostřední výrobě, v pomocných a obslužných útvarech
- 6,7 % ... referent v bezprostřední výrobě, v pomocných a obslužných útvarech
- 16,4 % ... vedoucí v přípravě výroby

- 44,3 % ... referent v přípravě výroby
  - 2,7 % ... pracovník v obchodních, ekonomických, administrativních a podobných složkách výrobních podniků
  - 5,3 % ... pracovník v dalších složkách výrobních podniků
  - 2,2 % ... vedoucí v jiném než průmyslovém odvětví
  - 6,2 % ... samostatný pracovník v jiném než průmyslovém odvětví
- Největší počet inženýrů tedy působí v přípravě výroby (60,7 %) a v bezprostřední výrobě (22,9 %).

Podle *pracovní pozice* z hlediska řídicí hierarchie zastává 51,3 % inženýrů funkci samostatného pracovníka, 42,3 % mají nomenklaturní vedoucí funkci (skupinový vedoucí, mistr — 14,4 %; vedoucí oddělení 14,5 %; vedoucí provozu, cechu, závodu — 5,5 %; vedoucí pracovního odboru, úseku — 6,7 %; ředitel podniku, oborového podniku — 1,3 %) a jiné postavení mají 4 % inženýrů (jako učitelé apod.). Ve skutečnosti však počet inženýrů, kteří z titulu své profesionální role vykonávají řídicí a vedoucí práce, je vyšší. To potvrzují údaje o počtu pracovníků, kteří jim podléhají: podle našeho zjištění jen necelá polovina inženýrů (47,9 %) nemá žádné podřízené, kdežto 51,8 % má podřízené v různém počtu (zhruba 20 %: do 5 pracovníků; zhruba 10 %: do 10 pracovníků; ostatní: větší počet). Možno tedy usuzovat, že ve skutečnosti více než polovina našich inženýrů vykonává v různé podobě řídicí funkci, při níž přímo vedou lidi. Avšak rovněž druzí přicházejí s touto povinností do styku. Máme tu na mysli nejen např. učitele nebo pracovníky státních orgánů, z jejichž funkcí vyplývá těsný kontakt s lidmi, ale zejména pracovníky v četných funkcích odborné technických, od nichž je očekávána odborná pomoc v dílnách, kontrola práce, kterou předepisují, ap. Mimoto každý inženýr má právo i povinnost účastnit se spolurozhodování v rámci společenských organizací na pracovišti.

Práci inženýrů našeho souboru bezprostředně řídí tyto vedoucí:

- 14,0 % ... vrcholoví vedoucí (ministerstvo, výrobně hospodářská jednotka, podnik, závod)
- 8,3 % ... jejich zástupci

Tabulka 1. Pracovní náplň podle zastoupení jednotlivých druhů práce (v %)*

Práce	Převážně zastoupena	Zastoupena	Nezastoupena
provozně technická příprava výroby (výzkum, vývoj, konstrukce, technolo- gie)	24,5	44,7	30,2
technicko-obchodní, ekonomická	40,5	34,0	25,0
řídící (vč. politického řízení, výchovy, organizační práce)	9,1	58,4	32,2
	27,2	44,8	27,9

* Procenta jsou vypočítána vždy v řádcích. Pokud součet nečiní plných 100 %, připadá zbytek na jednotlivce, kteří otázku nezdověděli.

12,2 % ... vedoucí provozu, ev. dílny (střední a základní výrobní jednotky)

64,0 % ... vedoucí odboru, oddělení, katedry atd.⁵

Současně se při této počáteční identifikaci inženýrských pracovních pozic znovu objevil již několikrát konstatovaný nepříznivý fakt, že jen zhruba 80 % inženýrů souboru pracuje ve funkcích, pro něž je předepsána vysokoškolská kvalifikace, a 20 % jich uvízlo ve funkcích nižších; přitom zde nejde pouze o začátečníky v přípravném stadiu.

Platové ohodnocení inženýrské profese v našem souboru má tyto charakteristiky: zhruba 70 % platů nepřesahuje 3 000 Kčs a u většiny inženýrů se pohybuje mezi 2000 a 3000 Kčs; jen zhruba 13 % jich má příjmy o něco vyšší. Jde tu o částky, jež v průměru převyšují platy dělnické, ale ne o tolik, aby dostatečně stimulovaly zájem o inženýrské studium a o inženýrskou profesionální orientaci.

* * *

Bližší rozbor inženýrské profese, zahrnující charakteristiky obsahu a podmínek práce v této profesi i některé znaky další, poskytuje informace, které na jedné straně mohou napravit různé zkreslené představy o inženýrské práci, a tak mají i náborový význam, a na straně druhé ukazují, kde by bylo třeba, zejména na půdě podniků, napřít úsilí, aby se tato profese stala mezi mládeží jednou z nejvíce žádoucích.

V té souvislosti je třeba upozornit na škodlivost podceňování informovanosti o práci předních inženýrů a jiných technických tvůrců, a naopak na význam vhodné popularizace technické práce a jejích výsledků, a to nejen v oborech, které jsou pro mládež a veřejnost zajímavé pro své sepětí se zlepšováním individuálního života (automobilismus) anebo s objevitelskými výboji prvního řádu (kosmonautika), ale především ve „všedních“ oborech, které jsou základem ekonomického rozvoje země.

a) *Obsah inženýrské profese.* Ať již je inženýr umístěn v jakékoliv pracovní pozici, nemá jeho práce nikdy jednotlý charakter. Je to práce pestrá, zahrnující řadu složek, jež se objevují v každé inženýrské práci, ale – podle druhu pracovní pozice – v různých proporcích. Pracovní náplň inženýrů z hlediska zastoupení jednotlivých pracovních složek je charakterizována tabulkou 1. Je nutno upozornit zejména na tu skutečnost, že inženýrské profese jsou z velké části spojeny s výkonem řídicích funkcí a že jen u necelých 30 % pozic není řídicí činnost přímo zastoupena. Přitom úmyslně pomíjíme fakt, že vlastně každý inženýr svými pracovními výsledky a rozhodnutími ovlivňuje řídicí proces, a tudíž nikdo v této profesi nezůstává vně řízení.

V nejužším vztahu k řídicímu aspektu inženýrské práce jsou údaje o obsahu inženýrské profese uvedené v tabulce 2. Z tabulky jsou patrné dosti vyrovnané nároky na koncepci a operativní činnost, jen

⁵ U 1,5 % respondentů vedoucí neuveden.

Tabulka 2. Pracovní náplň podle míry nároků na různé druhy činnosti (v %)*

Nároky na	převládají	vyskytují se	jsou malé
koncepční činnost	38,7	48,6	12,5
operativní činnost	32,1	54,2	13,4
kolektivní práci, styk s lidmi	46,6	43,3	9,9
prohlubování odborných znalostí, zvládnání nových oborů	37,0	50,7	12,2
práci se samočinnými počítači	9,8	22,7	65,1

* Viz poznámku k tabulce 1.

o dosti málo větší podíl činnosti koncepční a zdůraznění práce v kolektivu a s lidmi. Orientace na nové znalosti a obory není příliš výrazná; nároky na práci se samočinnými počítači, i když se zvyšují, představují stále ještě menší oblast nároků na práci inženýra.

Na stupeň náročnosti inženýrské profese je možno usuzovat i z údajů tabulky 3, charakterizujících využívání rozmanitých znalostí a zkušeností. Tabulka potvrzuje, že tendence k řešení problémů jen z hlediska praktických zkušeností je častá a značně silná. Inženýrská práce tradičně charakterizovaná těsným sepektem s vědou vyžaduje v praxi, jak vidíme, stále poměrně málo hlubších znalostí matematických a přírodovědných, ekonomické a politické teorie, jazykových znalostí atd. Přitom však na druhé straně není z uvedených oblastí znalostí žádná, která by mohla být obecně označena jako nadbytečná a jejíž potřeba by se nevyskyto-

vala alespoň u poloviny našich inženýrů.

V obsahu inženýrské profese z uvedených hledisek jsou jisté rozdíly mezi strojnými a elektrotechnickými inženýry a mezi inženýry-konstruktery a inženýry-technologie. Tyto rozdíly jsou např. v tom, že poněkud vyšší počet strojních inženýrů nacházíme v přípravě výroby (62,3 % proti 57 % inženýrů elektrotechnických), a naopak poněkud více elektrotechniků pracuje v bezprostřední výrobě (26,7 % proti 21,2 % strojařů). Přitom strojaři zastávají jak v přípravě výroby, tak v bezprostřední výrobě poněkud častěji vedoucí místa než elektrotechnici.

Mezi inženýry-konstruktery a inženýry-technologie je rozdíl především v tom, že technologové výrazně častěji nacházejí uplatnění v různých vedoucích funkcích: je to téměř v 60 % případů, zatímco konstruktéři zastávají vedoucí funkce přibližně ze 40 %. To potvrzuje oprávněnost orientace na komplexní, systémovou pří-

Tabulka 3. Míra uplatnění různých znalostí v práci (v %)*

Znalosti	uplatňují se v míře		
	vysoké	průměrné	nízké, ev. žádné
celkové znalosti z vysoké školy	14,8	67,6	17,1
matematické, přírodovědné	11,4	41,8	46,5
teoretickotechnické	28,7	59,4	11,6
praktické znalosti a technické zkušenosti	50,3	42,5	6,9
ekonomické	12,8	46,9	40,0
politické	21,2	46,2	32,3
znalosti řízení	19,5	40,8	38,9
jazykové	17,6	37,6	44,2

* Viz poznámku k tabulce 1.

Tabulka 4. Kvalita organizačních podmínek práce (v %)*

Podmínky	optimální	dobré	neuspokojivé
celková racionálnost organizačního uspořádání	4,0	64,9	29,8
kvalita plánování	3,8	60,0	35,0
kvalita a včasnost rozhodování	6,8	61,4	30,5
kvalita fungování informačního systému	4,9	53,3	40,7

* Viz poznámku k tabulce 1.

pravu technologů, aniž pochopitelně může být podceňována nezbytnost takové přípravy v průměrném rozsahu u inženýrů-konstruktorů.

b) *Podmínky výkonu inženýrské profese.* Řada již dříve provedených výzkumů naznačuje, že významnou roli ve vztahu ke kvalitě fungování inženýrských profesí hrají organizační podmínky práce. Tuto roli hrají objektivně, protože spoluurčují efektivnost inženýrské práce, i subjektivně, protože absence příznivých podmínek tohoto druhu znamená i ztrátu důležitých pracovních faktorů. Hodnocení organizačních podmínek práce strojními a elektrotechnickými inženýry ukazuje tabulka 4. Zde se zřejmě dostáváme k velmi vážným bolestem a rezervám v inženýrské práci. Všimněme si, jak vzácné je hodnocení stupněm *optimální* a jak zejména informační systém a plánování jsou často označovány za *neuspokojivé*.

Obdobně i tabulka 5 ukazuje řadu existujících rezerv pro zlepšování podmínek inženýrské profese. Jak je z ní patrné, vel-

mi často se opakují nepříznivé fyzikální podmínky, dosti často nebývá dobré technické vybavení apod. Téměř povážlivá se jeví charakteristika pracoviště, pokud jde o snahu řídit podle vědeckých zásad: jen zhruba 5 % pracovišť je tu hodnoceno jednoznačně pozitivně a téměř 60 % negativně.

K tomu je nutno poznamenat, že zmíněné pracovní podmínky nejsou dostatečně diferencovány u inženýrů na „samostatných“ místech a u inženýrů, kteří vykonávají vedoucí funkce. Přes některá zlepšení a výjimky (např. v pozicích nejvyšších) není většinou podstatných rozdílů mezi vybavením pracoviště technickými pomůckami u „samostatných“ a vedoucích pracovníků, ve fyzikálních podmínkách ani v personálním vybavení (ve srovnání s odlišností potřeb těchto typů funkcí).

Naproti tomu v platových podmínkách se rozdíly projevují, jak ukazuje tabulka 6.

c) *Fyziologické a psychologické nároky na inženýrskou profesi.* Nervové zatížení, ale na druhé straně i nároky na uspo-

Tabulka 5. Kvalita jednotlivých aspektů pracovního prostředí (v %)*

Aspekt	velmi uspokojivý	dostí uspokojivý	neuspokojivý
vybavení technickými a organizačními pomůckami	10,3	56,6	33,0
fyzikální podmínky (hluk, prostor ap.)	16,1	42,3	41,6
personální vybavení	9,3	64,2	25,8
úsilí o aplikaci zásad vědeckého řízení	4,7	37,4	57,4

* Viz poznámku k tabulce 1.

Tabulka 6. Výše čistých platů u „samostatných“ a vedoucích pracovníků (v %)

Plat	u „samostatných“	u vedoucích
do 2000 Kčs	16,0	1,0
2001–2500	41,0	13,4
2501–3000	31,9	27,6
3001–3500	9,4	29,4
3501–4000	1,3	15,2
4001–4500	—	8,0
4501–5000	—	3,1
5001 a více	—	2,3
neuveden	0,3	—
Celkem	100,0	100,0

ující uplatňování intelektuálních schopností jsou u inženýrských profesí značné (viz tabulku 7).

Mezi stupněm, v němž se uplatňují fyziologické a psychologické nároky, a pracovní pozicí inženýrů jsou závažné závislosti. Příklady uvádíme ve schématech 1 a 2.

d) *Spokojenost s výkonem inženýrské profese.* Jedním z důležitých ukazatelů vztahu pracovníků k jejich profesi je stupeň jejich spokojenosti s vykonávanou prací. Tento ukazatel v našem souboru nijak nenaznačuje, že by se při výkonu inženýrské profese objevovaly momenty, které by musely v naší mládeži vyvolávat obzvláštní obavy. Jedna třetina inženýrů je velmi spokojena, asi desetina se cítí zcela nespokojena a většina respondentů vypovídá o spokojenosti „průměrné“; na své práci zřejmě dovedou najít zajímavé stránky, ale necítí se dostatečně využiti.

Svou celkovou spokojenost s vykonávanou prací charakterizovali respondenti takto:

34,5 % ... velmi dobrá
55,5 % ... průměrná
9,3 % ... nedostatečná
0,7 % ... neuvedli

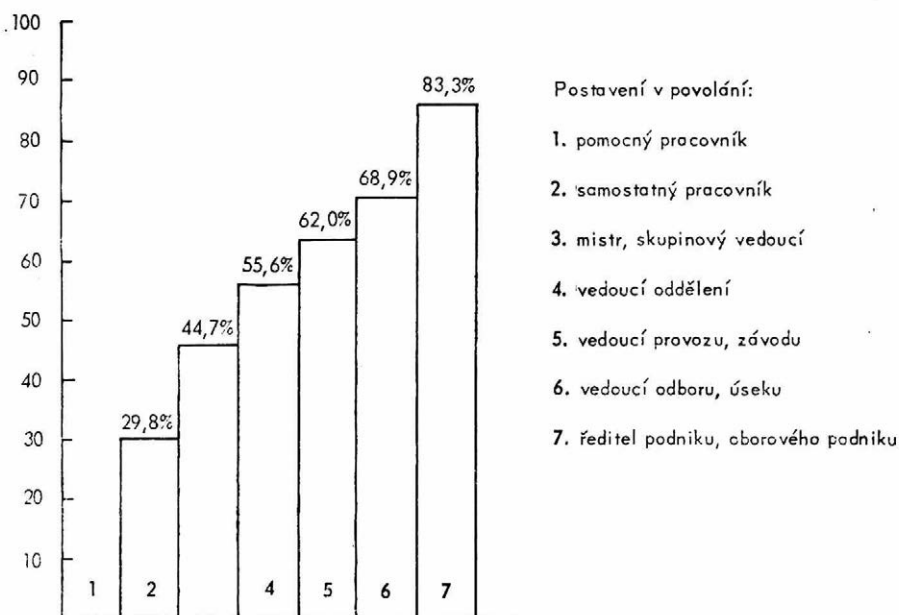
Rozhodující uspokojení přináší téměř jednoznačně sama povaha úkolů, jež inženýr řeší. Naše výsledky potvrdily závěr polských autorů [Hoser 1970, aj.], že inženýři se identifikují spíše se svou prací než se svým pracovištěm. Hlavním činitelem je tu charakter práce. Jistou úlohu hraje stránka organizační a řídicí a dále pak stránka sociální. S největší nespokojeností se setkáváme tam, kde je nevyhovující charakter práce a kde jsou závažné závady v řízení a organizaci. Je zřejmé, že se člověk dokáže adaptovat méně příznivé finanční situaci, zhoršeným podmínkám fyzikálním, a dokonce i společenským, ale

Tabulka 7. Práce podle fyziologické a psychologické náročnosti (v %)*

Nároky na	vysoké	průměrné	nízké
nervovou činnost (nervová únavnost)	42,6	53,2	3,8
logické myšlení	51,5	45,0	2,9
představitivost, fantazii	35,9	51,7	12,0
paměť	46,7	49,2	3,6
vyjadřovací schopnosti	41,7	50,5	7,4
sebeovládání, ukázněnost	52,1	44,5	3,3

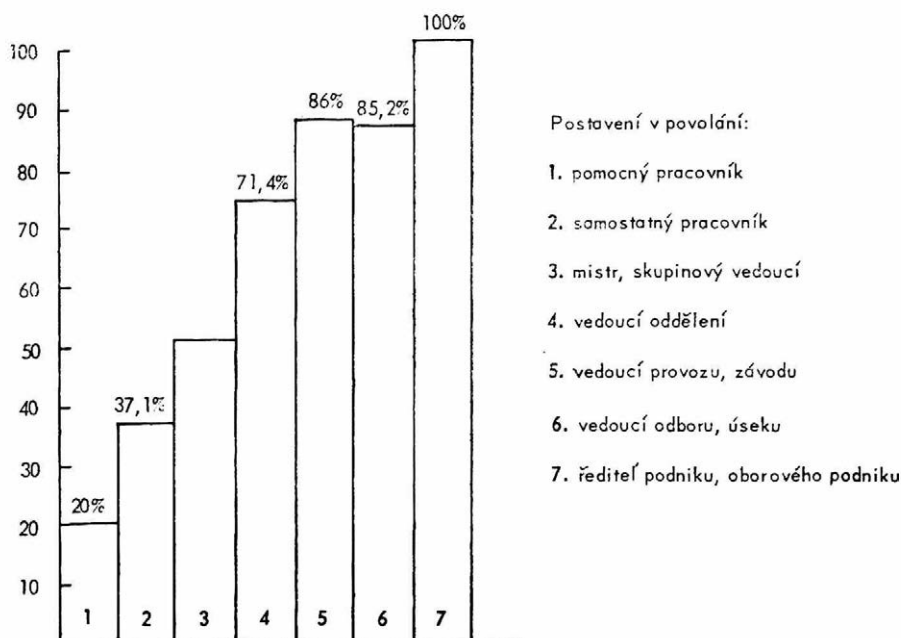
* Viz poznámku k tabulce 1.

Schéma 1: Závislost mezi pracovní pozicí a nervovou únavností

Procenta udávají respondenty, kteří hodnotí nervovou únavnost své funkce jako vysokou.

Schéma 2: Závislost mezi pracovní pozicí a nároky na sebeovládání a ukázněnost

Procenta udávají respondenty, kteří hodnotí nároky na sebeovládání a ukázněnost ve své funkci jako vysoké.

jeho vztah k práci zůstává poznamenán její vlastní povahou.

Problémy související s povahou práce, již vykonávají inženýři, patří ve sféře vztahu k inženýrské profesi k nejzávažnějším. Řada rozhovorů se studenty i s hoto-vými inženýry nám potvrdila, že o těchto otázkách pronikají, zpravidla neformálními kanály, informace k mladým lidem, kteří stojí před volbou vysoké školy, a že tito lidé jsou dobře zpraveni o různých nedostatcích, jež provázejí nástup inženýrů do podniků, vyjasňování jejich profesionálních perspektiv a jiné skutečnosti, které spolurozhodují o kvalitě adaptačního procesu v přidělených pracovních pozicích.

Prestiž, zájmy, hodnoty

S každou profesí je spojen určitý společenský *prestíž*. Oceňování profesí je výsledkem kompozice mnoha přístupů k nim, vyjadřujících vztah k obsahu práce v profesích, hodnocení jejich společenské funkce a významu, výhod a nevýhod, které přináší svým nositelům, někdy i různých jejich vnějších znaků apod. Tyto přístupy vyjadřují také osobní, skupinové a třídní zkušenosti s jednotlivými profesemi.

Prestiž profesí proto souvisí se znaky životního způsobu v různých společensko-ekonomických formacích. Potvrzují to výsledky výzkumů prestiže profesí provedených jednak v kapitalistickém, jednak v socialistickém společenském systému. Pokud jde o inženýrskou profesi, výzkumy prokázaly, že za socialismu je její celospolečenský prestiž vyšší než v kapitalistických podmínkách. Podle výzkumu A. Obrdlíka [Obrdlík 1937] se profese inženýra umístila na šestém místě, za profesí rolníka, učitele, dělníka, řemeslníka a lékaře. Americké poválečné výzkumy dávají, pokud jde o prestiž inženýrské profese, poměrně chmurný obraz: z devadesáti zkoumaných profesí se povolání inženýra ocitlo na triadvacátém místě, přičemž přednost byla dávana takovým povoláním, jako je soudce nejvyššího soudu (první místo), diplomat (páté místo), bankéř (desáté místo) atp. [Miller 1964]. V Československu byla podobná šetření provedena v polovině šedesátých let. Zjišťovala se zpravidla tato pořadí celospolečenského prestiže profesí

(z hlediska jejich prospěšnosti): 1. lékař, 2. vysokoškolský učitel, 3. vědecký pracovník, 4. inženýr-konstruktor, 5. horník.

Vysoký prestiž profese však ještě není sám o sobě ukazatelem žádoucnosti její volby. V československých výzkumech nebyla konstatována jednoznačná shoda prestiže profese a přání respondenta tuto profesi vykonávat. V Obrdlíkově výzkumu se např. profese advokáta ocitla na nejnižších příčkách prestiže, a přesto zájem o studium práva byl za předmnichovské republiky značný.

Příznivé oceňování inženýrské profese v naší společnosti je nesporně pozitivním faktorem překonávání bariér, které se stavějí proti zvýšenému přílivu mládeže na technické vysoké školy. Avšak řadu problémů bude nutno řešit v zájmové a hodnotové orientaci mládeže i v oblasti její přípravy ke vstupu na vysokou školu.

Ze *zájmové sféry* se především hlubší zájem o obor může stát neobyčejně působivou hybnou silou a přímo klíčem k úspěchu ve studiu a v následující inženýrské praxi. Naše výzkumy ukazují, že v oblasti profesionální orientace stojíme před jedním z nejzávažnějších problémů další výchovy. Na technické vysoké školy přicházejí ve velkém množství mladí lidé, které bude nutno pro technickou a inženýrskou práci teprve získávat a u nichž bude třeba vytvářet uvědomělou profesionální orientaci od základu. Náš výzkum potvrdil, že máme co činit se stavem relativně stálým; při srovnávání údajů z let 1973 a 1974 dokonce nacházíme některé náznaky zhoršování. Bližší obraz podává tabulka 8. Ukazuje se, že jen pětina až třetina studentů přichází na techniku na základě dlouhodobějšího zájmového zaměření a že pro ostatní je vstup na vysokou školu tohoto druhu výsledkem nejrušnějších úvah, včetně prosté snahy o získání jakékoli vysokoškolské kvalifikace.

Pokud jde o základní *hodnotovou orientaci*, naše šetření ukazují, že mládež v životní fázi přechodu ze středních na vysoké školy se prezentuje jako soubor, který si je sice vědom významu úspěchů celé společnosti a lepšího života všech a nepochybně i dalších politických a ekonomických souvislostí, avšak přitom je orientován spíše na oblast osobního a rodinného

Tabulka 8. Důvody volby fakulty u studentů jednotlivých fakult v l. 1973–1974 (v %)

Důvod	u studentů fakulty			
	strojní		elektrotechnické	
	r. 1973	r. 1974	r. 1973	r. 1974
dlouhodobý zájem o obor	22,4	22,6	39,8	30,6
nalezen až po zvážení možnosti na sklonku studia	44,8	45,7	35,7	44,6
jiná (více žádoucí) alternativa nevyšla	19,6	17,7	11,9	10,2
snaha o získání vysokoškolské kvalifikace	8,6	7,3	9,3	9,5
jiný	4,6	6,7	2,5	4,5
neuveden	—	—	0,8	0,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

soukromí, usiluje především o lásku, přátelství, harmonii a klid v životě a práci. Pozitivním rysem studentů obou technických fakult je to, že u nich nacházíme jako hodnotu často i *možnost poznávat nové*. Potřebu překonávání překážek a nutnost zápasů však studenti vesměs dostatečně nepocítují (hodnota *zápas, boj* se ocitla na posledních stupních hodnotového žebříčku). Hodnotovou orientaci mladých lidí přicházejících ze střední na vysokou školu ukazuje tabulka 9.

Kromě zesílené výchovy k doceneování obecnějších hodnot a k překonávání životních překážek budou mít na získávání většího zájmu mládeže o inženýrskou profesi vliv opatření v přípravě mládeže na základních a hlavně středních školách, z nichž mnohá byla již formulována v principech školské politiky KSČ. Dosaďovací uspořádání a praxe naší školské soustavy např. zůstávají ještě mnoho dluž-

ny známé leninské ideji polytechnického vzdělání a sepětí škol s výrobou. Otázku svého vztahu k technickému vysokoškolskému studiu si budou muset souborněji položit nejen střední školy všeobecně vzdělávacího typu, jejichž podíl na produkci zájemců o techniku by měl výrazněji stoupnout, ale také školy průmyslové (např. v oblasti matematicko-fyzikální přípravy svých absolventů).

* * *

Úkol zvýšit zájem mládeže o inženýrskou profesi je tedy široký a komplexní. Má-li být tohoto zvýšení dosaženo, bude nutno napřít úsilí na mnoha přístupových cestách k této profesi i při řešení četných otázek objevujících se v současné situaci inženýrské profese samé. Svědčí o tom tato souborná charakteristika, která je výsledkem našeho šetření:

Tabulka 9. Hodnotová orientace mládeže při přechodu ze středních na vysoké školy (hodnoty kladené na 1. místo)

Pořadí hodnoty podle její četnosti	u studentů fakulty			
	lékařské	pedagogické	strojní	elektrotechnické
1.	láska a přátelství	láska a přátelství	láska a přátelství	láska a přátelství
2.	rodina	klid, harmonie	rodina	rodina
3.	klid, harmonie v soukromém životě	rodina	spokojenost v práci	spokojenost v práci
4.	spokojenost v práci	spokojenost v práci	klid, harmonie	klid, harmonie

Inženýři pracují většinou v průmyslových podnicích, a to ve výrobních a předvýrobních složkách, při posilování složek předvýrobních. 80 % jich je na místech, pro něž je systemizována inženýrská kvalifikace, a 20 % na místech zařazených níže. Více než polovina zastává vedoucí funkce. Většina dostává 2000 až 3000 Kčs čistého příjmu měsíčně. Inženýrská práce bývá často zatížena prakticismem. Přitom nároky na pouze praktické znalosti a technické zkušenosti jsou znatelnější u inženýrů ve výrobních podnicích než v jiných organizacích. Nároky na koncepční činnost inženýrů jsou vcelku průměrné a zasluhují si posílení hlavně v podnikové sféře. Poznatky jednotlivých vědních disciplín z vysoké školy vcelku bývají využívány, avšak není vždy dost silná potřeba jejich doplňování (u inženýrů v podnicích znatelněji menší než jinde). Dosud také není dostatečný tlak na osvojování nových oborů. Zastávaná práce klade často zvýšené nároky na psychiku pracovníků, ale přesto převládají nároky „průměrné“. Dosti nepříznivě vyznívá situace z hlediska fyzikálních podmínek práce, technického vybavení atp. Nejméně příznivě se jeví charakteristika prostředí inženýrské práce z hlediska řízení a organizace, kde jsou mimořádně závažné racionalizační problémy.

Konstatování v této charakteristice nejsou zcela nečekaná. Mnohé naznačuje již zkušenost z praxe. Rovněž starší československé výzkumy leccos napovídaly. Také tato charakteristika vybízí k posílení těch stránek současné situace inženýrské profese, které jasně vyznívají jako progresivní a odpovídají rostoucím potřebám naší socialistické ekonomiky, a naopak k postupnému oslabení stránek a zjevů nepříznivých.

Literatura

- Čech, V.: *Budoucnost inženýrského vzdělání*. Plzeň 1962.
 Čech, V. — Jukl, E.: *Inženýři v moderním průmyslovém podniku*. Hradec Králové 1970.
 Form, W. H.: *Toward an Occupational Social Psychology*. Journal of Social Psychology 1946.
 Hoser, J.: *Zawód i praca inżyniera. Kadra inżynierska w świetle ankietowych badań socjologicznych*. Warszawa 1970.

- Jukl, E.: *K otázce vývoje profesionálních kategorií*. Sociologický časopis 1/1974.
 Krick, E. V.: *An Introduction to Engineering and Engineering Design*; rus. překlad: *Vveděníje v inženýrskoje dělo*. Moskva 1970.
 Kugel, S. A. — Nikandrov, O. M.: *Molodyje inženýry*. Moskva 1971.
 Miller, D. C. — Form, W. H.: *Industrial Sociology*. New York 1964.
 Obrdlík, A.: *Povolání a veřejné blaho*. Praha 1937.
 Pour, B.: *O nové inženýrství*. Praha 1946.
 Preiss, A.: *Kadra techniczna w nowoczesnym przedsiębiorstwie przemysłowym*. Warszawa 1972.
 Racionalní hospodaření inženýrskotechnickými kádry. Varšava 1969.

Резюме

Чех В. - Юкл Э.: К социологии профессии инженера

S rozvojem paucno-technické revoluce, pro kterou socialistická soustava vytváří nejlepší podmínky, je důležité rozvíjet profesi inženýra, jak v kvantitativním, tak i v kvalitativním ohledu. Obsah profese inženýra bude podstatně měnit, protože můžeme pozorovat již na základě současných tendencí k integraci a univerzalitě v této profesi. Důkazem je skutečnost, že změny v této profesi jsou výsledkem změn v výrobě, které nacházíme i v historii této profese. Přestože perspektivnost této profese a její významnost pro společnost v socialistických zemích, zájem o ni v Československu mezi mládeží roste pomaleji, než to vyžadují zájmy společnosti. Při řešení problémů, spojených s tímto jevem, bylo provedeno výzkumné řešení profese inženýra (strojíře a elektrotechnika) a určeny charakteristické znaky profese. Byl proveden analýza obsahu inženýrské práce na různých pracovištích, podmínek práce inženýrů, požadavků — i fyziologických i psychologických — které tato profese představuje, a také stupně uspokojení inženýrskou prací. Prestiž profese inženýra byla srovnána s zájmem o ni mládeže i s některými hlavními znaky hodnotových orientací mládeže. Současná situace profese inženýra v Československu určuje se podle několika základních charakteristik, z nichž převažují pozitivní znaky, ale některé negativní, které je nutno překonat.

Summary

Čech V. — Jukl E.: Contribution to the Sociology of Engineering

From both the quantitative and the qualitative point of view, the further development

of the profession performed by engineers is connected with the development of the scientific and technological revolution for which the socialist system has supplied most favourable conditions. The content of the work performed by engineers will be subject to considerable change, as may already be seen in the present-day tendencies to integration and universalism manifesting themselves within this profession. Evidence of inevitable changes engineering has undergone in consequence of changes in production can also be found in the history of this occupation.

In spite of the prospects of engineering and the great prestige enjoyed by this profession in the socialist countries, the interest of Czechoslovak youth in acquiring the qualification of an engineer is not rising in a measure proportionate to social needs. For the sake of elucidating the problems con-

nected with this phenomenon, a research into the profession performed by engineers (i. e. mechanical and electrical engineers) was carried out and characteristic features of this profession were traced. The content of the engineers' work in various working positions, conditions of performing this profession, its physiological and psychological claims as well as the degree of satisfaction with its performance were subjected to analysis. The prestige of engineering was confronted with the interest of youth in this profession and with several basic characteristics of the young people's value orientation. The present situation of engineering in Czechoslovakia, expressed in conclusion by summarizing characteristics, is marked by a great proportion of positive features but, on the other hand also by some negative phenomena and aspects that must be purposefully overcome.

Informační systém o lidském činiteli v podniku

Před několika lety se spojil Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví se dvěma stavebními podniky, aby společně vyvinuly a experimentálně vyzkoušely tzv. informační systém o lidském činiteli ve stavebním podniku.¹ Základní myšlenkou bylo vytvořit takovou soustavu periodicky poskytovaných informací o lidském činiteli v podniku, která by řídícím pracovníkům a představitelům KSČ a ROH poskytla institucionalizovanou diagnosticko-rozborovou základnu pro rozhodování o lidech a pracovních kolektivech a pro jejich každodenní vedení k výkonnosti, pracovní iniciativě a ke spokojenosti. Za tím účelem byl jev „řízení lidí v podniku“ analyzován a systémově zmodelován. Pak byly vybrány oblasti takových proměnných, které jsou z hlediska cíle řešení relevantní a přitom nejméně v podnicích informačně pokryté.² Vznikl tak úkol vyvinout soustavu periodického měření, interpretace a využívání tří okruhů společenských proměnných: *pracovní motivace, stylu řídicí práce* a jeho dopadu na řízené pracovní kolektivy a *meziútvarové vertikální a horizontální kooperativnosti v podniku*. V těchto třech informačních blocích se prolínají individuální, skupinové a celopodnikové rozměry chování a řízení lidí v podniku, i když ne v celé komplexnosti (viz poznámku 2 o záměrném zúžení řeše-

ní). Pro vybrané okruhy proměnných byly vypracovány obsahové pracovní hypotézy. V rámcovém projektu byl zásadně vyřešen způsob sběru prvotních dat, ověřování jejich spolehlivosti a validity, cesty jejich transformace v řídicí informace a způsob přeměny těchto informací v doporučení k řídicím opatřením.

Sběr dat se provádí pomocí dotazníků, cestou řízených rozhovorů při skupinových besedách a na základě studia a využití podnikových dokumentů. Spolehlivost dat ve smyslu jejich stability v čase byla ověřována retesty, validita byla zjišťována vzhledem k vnějším kritériím (tj. vzhledem k hospodářským výsledkům závodů) a faktorovou analýzou. Transformace prvotních dat v řídicí informace se provádí — na základě modelu jevu — s pomocí počítače, a to s využitím standardních sociologických programů, jakož i specifických účelových programů k tomu účelu vypracovaných.³ Pro využití informací v operativním řízení je aplikován princip odchylek od optima, pro využití v sociálním plánování princip kombinace predikace (prognózování) a preskripce podmínek (pro zlepšení motivace, stylu řídicí práce a meziútvarové kooperativnosti).⁴

Pro každý z informačních bloků byl postupně vypracován detailní projekt a ve spolupráci s experimentujícími podniky

¹ O hlavních teoretických východiscích a pracovních hypotézách tohoto projektu byla podána zpráva v Sociologickém časopise č. 6/1971. V průběhu řešení došlo k dílčím změnám těchto východisek, celek však zůstal nezměněn. ÚEOS uzavřel s oběma experimentujícími podniky hospodářské smlouvy, v nichž se určuje dělbá práce, harmonogram, způsob financování atp. Smlouva s brněnským podnikem pokrývá všechny tři informační bloky, s bratislavským podnikem prozatím jenom jeden z nich. Těžiště experimentu je proto od začátku výzkumu v brněnském podniku.

² To umožnilo zúžit záběr řešení, neboť celá oblast řízení lidí v podniku byla pro omezené řešitelské kapacity příliš rozsáhlá. Systémové pojetí však umožňuje v dalších fázích řešení zkompleto-

vat. Zúžení se týkalo nejenom řídicích činností a agend, ale i cílů informačního systému: informace mají sloužit zvýšení výkonnosti, pracovní iniciativy a spokojenosti pracovníků.

³ Zde spolupracujeme s pracovníkem Laboratoře počítačích strojů VUT Brno s. F. Krejčím a s pracovníkem katedry aplikované matematiky Přírodovědecké fakulty v Brně s. J. Michálkem.

⁴ Na využití v operativním, každodenním řízení se také prozatím soustředilo řešení, počítá se však s tím, že institucionalizovaný systém bude i jádrem sociálních analýz v daných oblastech. U pracovních motivace a kooperativnosti je optimem reálné dosažitelné maximum, v oblasti stylu řídicí práce se optimem vyvozuje z jeho úspěšnosti či neúspěšnosti statisticky významné.

zkoušen a zdokonalován. Předvýzkumy a experimentální měření mají v průběhu řešení dvojí funkci: metodologicky a metodicky postupně vyvíjet nástroj řízení (tj. informační systém), meritorně pak současně z každého měření poskytnout podnikům informace a doporučení. Prozatím byly vyzkoušeny dva informační bloky, a to blok pracovní motivace a blok stylu řídicí práce.⁵ Celkem jsme uskutečnili 5 předvýzkumů (z toho 3 s retestem) a 4 experimentální měření (každé z nich poskytlo téměř 500 použitelných dotazníků). Z experimentálních měření byly podnikům poskytnuty zprávy a doporučení. To mělo nejen meritorní význam — poskytnutí informací a pomoci v řízení pracovních kolektivů. Umožňovalo to současně vyvíjet obsah a formu informací a doporučení do standardní podoby tak, aby se při zachování odborné obsažnosti co nejvíce zhutnily a přiblížily dovednostem a návykům řídicích pracovníků.

V průběhu řešení se vyvinul tento obsah, struktura a fungování informačního systému:

1. Obsah informačního systému

Obsah systému je vymezen obsahem tří informačních bloků:

1.1. Blok motivace k výkonnosti a k pracovní a politické aktivitě v podniku

podává informace o rezervách v motivaci.⁶

Struktura informací je modelována se zřetelem na socialistické výrobní vztahy ve dvou skupinách proměnných (znaků). Jsou to *situační* a *setrvačné* elementy pracovní motivace.

Za *situační elementy* považujeme především ty motivační skutečnosti, které podnik záměrně ovlivňuje svou řídicí prací podle socialistické zásady odměňování za vykonanou práci. Je to tedy ono pole působnosti řídicí práce v podniku, na němž se víceméně podniku daří dosahovat jeho celospolečenského poslání uspokojováním nebo neuspokojováním individuálních potřeb pracovníků. Do situačních elementů patří i ty motivační skutečnosti, které vznikají spontánně ve společenském a skupinovém kontextu práce v podniku.

V tomto případě jde o sociální normy a vzory chování přímo ovlivňující výkonnost a soudržnost prvotních pracovních kolektivů.

Kromě těchto prvků pracovní motivace, které se v podstatné míře utvářejí v dané situaci konkrétního pracoviště a podniku, působí na pracovní chování i prvky méně situačně podmíněné a více odvislé od základních sociálních a ekonomických skutečností naší socialistické společnosti a od osobnosti pracovníků. Považujeme za ně zejména *postoje k práci, k plánu, k úkolům, ke spolupracovníkům a k nadřazeným*. Ty jsou sice rovněž ovlivňovány danou sociální a ekonomickou situací podniku, jsou však současně determinovány i celou životní zkušeností pracovníka a přesahují tak situační vlivy. Jsou výrazem morálně politické základny výkonnosti a pracovní iniciativy a jsou tím polem působnosti, kde se především uplatňuje výchovná funkce řídicí práce.

V dialektice situačních a setrvačných elementů pracovní motivace je pak jejich komplexní působení na pracovní činnost lidí. V této činnosti se projevuje, do jaké míry se společensky důležité stalo osobně důležitým a žádoucím.

Pro potřeby periodických měření operacionalizujeme motivační skutečnosti takto:

- a) *Situační elementy pracovní motivace*:
  - aa) motivace očekáváním prospěchu (hmotného i nehmotného) v odvislosti od výkonnosti,
  - ab) motivace očekáváním ztrát (hmotných i nehmotných) v odvislosti od špatné práce a lajdáctví,
  - ac) motivace spokojeností s prací a s organizací práce,
  - ad) motivace plynoucí ze skupinových vlivů v podniku, tj. zejména z vlivů vlastního prvotního pracovního kolektivu.
- b) *Setrvačné elementy pracovní motivace*:
  - postoje k práci, k plánu, k nadřazenému, ke spolupracovníkům a k podniku.

Mluvíme záměrně o motivačních skutečnostech, a nikoli pouze o stimulaci. Řídicí praxe i společenský a skupinový kontext práce v podniku vytvářejí určité pole pobídek (přislíbů či hrozeb, sociálních norem a vzorů chování) a podmínek pro dosažení satisfakcí. Tyto přislíby, hrozby atd. jsou vnějším situačním prostředím. Každý pracovník toto prostředí subjektivně zažívá, zejména v pravděpodobnostech dosažení odměn, či vyhnutí se ztrátám v odvislosti od určitého jednání. Na základě individuální preferenční stupnice

⁵ Třetí informační blok se právě zkouší (tj. v zimě r. 1975/76).

⁶ Rezervy chápeme obdobně jako v ekonomice. Je to nevyužitá část reálných možností, které jsou

aktuálně k dispozici a jichž je možno využít buď přímo běžnými postupy, nebo prostřednictvím racionalizačního zásahu.

osobních cílů a hodnot dochází k přeměně těchto subjektivně zažívaných vnějších podnětů v motivaci, tj. ke směřování a aktivaci jednání. Určité pracovní jednání je tím objektivně pravděpodobnější, čím snáze (podle mínění pracovníka) zprostředkuje uspokojení víceméně významných potřeb, zájmů a hodnot pracovníka, resp. vylučuje to, co je nežádoucí.

Tuto motivační zákonitost vyjadřujeme *vzorcem*: stupeň subjektivní utility násobený stupněm subjektivní pravděpodobnosti jejího dosažení v odvislosti od určitého pracovního jednání. Vzorac nám umožňuje počítat tzv. *motivační indexy*, jimiž postihujeme motivační skutečnosti sub aa) a ab). Pokud jde o motivaci ac), vycházíme z toho, že zejména člověka žijícího v socialismu uspokojuje i práce sama, tj. bez zprostředkování ostatními odměnami. Práce ovšem zdaleka není vždy první potřebou a spokojenost s ní motivuje různé lidi k pracovním iniciativě v různé míře. To vyjadřujeme *vzorcem*: stupeň subjektivní utility, tj. význam vykonávání určité práce násobený stupněm aktuálně dosahované spokojenosti nebo nespokojenosti s vykonávanou prací. Motivaci ad) měříme v rozšířené podobě v informačním bloku „styl řídicí práce“. I pro motivaci sub ac) a ad) počítáme motivační indexy analogicky jako pro aa) a ab).⁷

Pokud jde o setrvačné elementy pracovní motivace, v našem případě o postoje, je nutné vyvarovat se toho, abychom jimi zjišťovali pouze satisfakce situace podmíněné. Proto je měříme pomocí modifikované techniky sémantického diferenciatu. Matematicko-statistická analýza potvrzuje jejich faktorovou svébytnost, a tedy i jejich hlubinnější a sociálně globálnější podmíněnou existenci.

1.2. Blok stylu řídicí práce

podává informace o tom, který typ stylu řídicí práce se v určitých typických situacích nejvíce osvědčuje, tj. vede k výkon-

nosti, pracovní iniciativě a soudržnosti kolektivů.

Vztahy nadřazenosti a podržnosti pozbyvají v socialistické společnosti třídní antagonistický charakter. Nabývají však určité psychologické složitosti v důsledku růstu potřeb, zvyšování vzdělanosti úrovně a kulturnosti lidí a sebeuvědomění jedince jako svobodné osobnosti [Kuzmin 1974 : 8]. V socialistické společnosti musí proto konkrétní řídicí práce sjednocovat v sobě prvky ideové politické práce, pedagogické dovednosti a psychologického taktu s odborností a organizačními schopnostmi. Řídicí práce je činností naplňující jednoho z aspektů socialistických výrobních a pracovních vztahů a socialistického systému řízení. Vychází proto z principů socialistické demokracie a demokratického centralismu.

Tento jednotný obsah a rámec každodenní řídicí práce nabývá případ od případu některé specifické charakteristické rysy, které řídicí práci diferencují do různých stylů. K tomu přispívá konkrétní řídicí situace, rolová očekávání pracovních kolektivů (tradice, návyky) i osobnostní rysy jednotlivých vedoucích pracovníků.

Styl řídicí práce je významným spolutvůrcem sociálního klimatu, od něj do značné míry odvisí, zda v pracovních kolektivech i v podniku jako celku vznikají soudružské pracovní vztahy, tj. zejména soudržné, pracovitě, iniciativní a dobře vzájemně spolupracující kolektivy.

S ohledem na výše řečené je struktura informací modelována ve třech hlavních skupinách proměnných a v některých dalších doplňujících kategoriích.

Hlavní vlastnosti stylu⁸

a) Stupeň orientace na lidi a orientace na úkoly.

Orientace na lidi je reprezentována čin-

⁷ Základní technikou pro získávání prvotních dat je v oblasti pracovní motivace a stylu řídicí práce dotazník, a to z řady důvodů: Výběrový vzorek cca 500 až 700 respondentů je dost velký; měření je periodické a musí organicky zapadnout do chodu podniku, tzn. nesmí respondentům zabrat příliš mnoho pracovního času a nesmí do pracovního procesu rušivě zasahovat; uplatňují se i ekonomické zřetěly. K měření je použito hodnotících, resp. posuzovacích stupnic s verbálně, numericky i graficky kotvenými stimuly. Toto členění sleduje pokud možno ekvidistantnost a tam, kde to bylo možné a nutné, je začátek nebo střed stupnice kotven v nule. Stupnice umožňují interpretovat znaky jak jednotlivě, tak i sumovaně. Tak např. ze sociálních norem a vzorů chování mají na výkonnost a pracovní iniciativu prostředřední vliv stupeň akceptace pracovních úkolů (tzv. skupinový cíl) a stupeň soudržnosti v pracovním kolektivu. Skupinový cíl je interpretován ze tří znaků a soudržnost z pěti znaků (otázek vybavených stupnicemi). Interpretovatelné jsou však i jednotlivé otázky. Např. „Co se stane, když někteří z Vašeho kolektivu neppracují tak, jak vyžadují úkoly?“ 0 = ostatní jsou s nimi solidární, zajedno, 1 = ostatních se to netýká, nestarají se o to, 2 = ostatní to trpí, třeba neradí, 3 = ostatní je napomenou, 4 = ostatní je přinutí

pracovat více. Tentýž jev je pak posuzován několika stupnicemi i z pohledu bezprostředně nadřazených pracovníků. Tyto dva pohledy (tj. podržných a nadřazených) nebývají ovšem shodné.

⁸ Tyto vlastnosti umožňují provádět výchozí i konečnou typologizaci stylu řídicí práce. Typologizace se nezaměřuje na to, co je apriori společné (tj. na jednotný obsah a rámec každodenní řídicí práce v socialistickém podniku), ale na specifické charakteristické rysy dané tím, zda některá z uvedených vlastností převažuje. Rozeznáváme osm dílčích typů stylu:

1. převážně orientovaný na lidi;
2. převážně orientovaný na úkoly;
3. s vyváženou orientací na lidi a na úkoly;
4. s převážně obecným dozorem;
5. s převážně těsným dozorem;
6. s dozorem vyváženým;
7. s převahou participativního rozhodování;
8. s převahou rozhodování autoritativního.

Celkový typ pro danou skupinu je pak výsledkem možných kombinací těchto dílčích typů. Vycházíme přitom z prozatím ne zcela ověřené hypotézy, že se spolu druží orientace na lidi, obecný dozor a participativní rozhodování na jedné straně a orientace na úkoly, těsný dozor a autoritativní rozhodování na straně druhé.

nostmi: informování podřízených o právech a povinnostech pracovníků, rozhovory s podřízenými o jejich osobních a pracovních problémech, řešení těchto problémů, starost o odborný růst a spokojenost podřízených a péče o jejich dobré vzájemné vztahy. *Orientace na úkoly* je reprezentována činnostmi: informování podřízených o jejich úkolech, seznamování podřízených s pravidly a normami, podle kterých má být jejich práce hodnocena, kontrola plnění úkolů a organizační každodenní práce.

b) Stupeň obecnosti nebo těsnosti dozoru.

Těsný, tj. detailní dozor je charakterizován trvalým dohlížením na tempo práce a na její průběh s důrazem na kárné prostředky za chyby a opoždění, a naopak *obecný dozor* spočívá v tom, že se podřízeným umožňuje, aby si sami volili pracovní postupy a pracovní tempo, důraz je na pochvalu za dobrou práci.

c) *Stupeň participativnosti* nebo *autoritativnosti* v rozhodování a vedení lidí.

Jde o to, do jaké míry je příprava rozhodování i samo rozhodnutí jen dílem vedoucího a v jaké míře je umožněna účast podřízeným. Tato účast může mít povahu pouhé porady s podřízenými nebo souhlasu podřízených před vydáním rozhodnutí nebo samostatného rozhodování podřízených ve vymezených oblastech. Jde také o to, do jaké míry vedoucí využívá námětů podřízených, jak podněcuje k socialistické soutěži apod.

Doplňujícími skupinami proměnných jsou:

d) Proměnné vypovídající o komponentech autority řídících pracovníků a o jejich věcné a sociální orientaci při řídicí práci.

e) Proměnné vypovídající o některých situačních charakteristikách pracovních kolektivů (žádaný stupeň vzájemné pracovní závislosti, stupeň potřeby nezávislosti, návyky na určitý styl řídicí práce vyjádřené ve formě přání).

f) Proměnné charakterizující sociální a ekonomické dopady stylu řídicí práce na řízené pracovní kolektivy.

Operacionalizace těchto vlastností stylu umožňuje změřit, do jaké míry plní řídicí pracovníci svoje poslání socialistických vedoucích.

Pod bodem a) zjišťujeme, jak podřízení zažívají každodenní výchovnou a organizační práci svých bezprostředních nadřízených a jak ji hodnotí tito nadřízení.

Pod bodem b) máme proměnné, které nám osvětlují (opět z pohledu podřízených i nadřízených) kvalitu a intenzitu kontroly jako součásti stylu řídicí práce.

Pod bodem c) jsou proměnné, jimiž měříme, jaký je obsah a stupeň kolektivnosti při rozhodování a jak vedoucí pomáhají rozvíjet pracovní iniciativu. Mnohé z těchto proměnných opět zjišťujeme z pohledu podřízených i nadřízených pracovníků.

Kromě těchto hlavních vlastností stylu řídicí práce působí na řízené pracovníky a kolektivy i formální pravomoc a ovšem i dovednost řídicích pracovníků. Ty považujeme za komponenty autority.⁹ Obdobný účel má i zjišťování, o koho v podniku se řídicí pracovníci především opírají při rozhodování (sociální orientace) a v jakém stupni se věnují operativě, plánování atd. (věcná orientace). Tyto proměnné jsou zahrnuty pod bodem d).¹⁰ Sociální orientace je současně i ukazatelem obsahu a stupně demokratického centralismu v rozhodování.

Styl řídicí práce má dopady na řízené pracovní kolektivy. Sledujeme především jeho vliv na kolektivní angažovanost prvotních pracovních kolektivů na plnění úkolů i na stupeň a kvalitu soudržnosti kolektivů [viz pod bodem f)].

Jestliže chceme rozhodnout o tom, nač by se měli řídicí pracovníci zaměřit především, které prvky stylu řídicí práce zvýraznit a které utlumit, orientují nás v první řadě zjištění podle bodu f), tj. jak styl řízení působí na pracovní kolektivy. To však nestačí. Řídicí pracovníci musí svoje kolektivy znát, zejména z hlediska těch charakteristik, které jsou pro jejich přístup k nim podstatné. Ty zjišťujeme podle bodu e). Teprve souhrnné zvážení všech těchto zjištění, tj. skutečnosti, jejího působení na kolektivy a podstatných situačních podmínek kolektivů, umožňuje učinit doporučení k eventuální nápravě a zlepšení stylu řídicí práce.

1.3. Blok meziútvarové vertikální a horizontální kooperativnosti v podniku

Podává informace o rezervách v kooperativnosti, tj. o podmínkách a ochotě spolupracovat přes hranice vlastního pracovního

⁹ Nezjišťujeme objektivní úroveň pracovních dovedností. Dotazujeme se podřízených, jak umí jejich nadřízení řídit a organizovat procesy, operace i lidi a jak dovedou jednat s lidmi. Ze zjištěných názorů se dá bezprostředně vysoudit stupeň důvěry podřízených ve schopnosti nadřízených.

¹⁰ Otázky týkající se sociální orientace při rozhodování a věcné orientace v řídicí práci jsme převzali v mírně modifikované podobě z dotazníků výzkumu sociální pozice a role vedoucích pracovníků v socialistickém podniku (Kohout—Kolář 1967).

kolektivu. Obsah informací je modelován v souladu s požadavky složité organizace podniku a vnitropodnikových kooperací, a to z hlediska těchto sociálních struktur:

- *motivační*, kde jde jednak o závislosti výsledků kooperantů na kooperaci, dále pak o hmotnou motivaci na výsledcích partnerů;
- *referenční*, kde jde o vzájemné přijetí kooperačních hodnot kooperujících skupin;
- *prestižní*, kde jde o prestiž kooperujících profesních kategorií, jakož i o osobní prestiž kooperantů;
- *mocenské*, kde jde o míru moci kooperantů;
- *přátelské*, kde jde o dobrou vůli, překonávající institucionalizovaný konflikt (z věcné povahy problému a jejího institucionálního vyjádření) a skupinový egoismus (etnocentrismus).

Kooperativnost uvnitř pracovních kolektivů sledujeme v rámci bloku stylu řídicí práce, a to ve složkách soudržnosti ve spojení s kolektivní zaujatostí pro plnění úkolů. V každém větším podniku má velký význam i širší meziútvarová kooperativnost. V našem případě stavby, závody, různé úrovně řízení a různé útvary aparátů i podnik jako celek musí být schopny vytvořit takovou „produktivní sílu, jež je svojí podstatou hromadnou silou“ [Marx 1954 : 351]. Výzkumy potvrzují, že „zvládnutí kooperací“ je jednou z hlavních objektivních podmínek zdárného rozvoje pracovní iniciativy a socialistického soutěžení [Hezky — Kováček 1971 : 291]. „Lidský rozměr“ kooperací nazýváme kooperativností a informace o ní budou vyvozeny z dat o výše uvedených sociálních strukturách. Tyto struktury jsou výrazem těch formálních i neformálních organizačních vlastností sociálního systému podniku, které jsou hlavními podmínkami kooperativnosti. Stupeň kooperativnosti je stupněm integrace pracovních skupin (útvarů) v podniku. Vzhledem ke svému dialektickému vztahu k socialistickému soutěžení pracovních kolektivů je podmínkou celostní dynamiky socialistického podniku.¹¹

2. Výsledná podoba informačního systému

Základními a vzájemně se doplňujícími částmi informačního systému jsou informační media a modely rozhodování.

¹¹ Nezjistujeme úroveň objektivních podmínek kooperativnosti, jimiž jsou především dělba práce, úroveň strukturální organizace a úroveň koordinace činnosti z technicko-technologického hlediska. Tyto podmínky — ač zcela podstatné — přesahují rámec informací o lidském činitele v podniku. — U tohoto informačního bloku je základní technikou výzkumu skupinová beseda s reprezentanty kooperujících útvarů. Výsledky standardizovaného rozhovoru se

2.1. *Informační media pro tři informační bloky* (tj. pro pracovní motivaci, styl řídicí práce a pro meziútvarovou kooperativnost):

2.11. *Dotazníky a referentský arch pro interview*, ověřené co do spolehlivosti a validity, přiměřeně rozsáhlé, použitelné pro každý blok samostatně i slučitelné.

Dotazníky a referentský arch vyvíjíme se zřetelem k tomu, aby data jimi získávaná bylo možno proměnit (algoritmizovanými postupy pomocí počítače) v číselné řídicí informace. Tyto informace se předkládají vedoucím pracovníkům v tzv. výkazech. Algoritmy pro transformaci prvotních dat z dotazníků a referentského archu v řídicí informace ve výkazech jsou součástí tzv. rozhodovacího modelu (viz dále).

2.12. *Výkazy a zprávy* (tj. standardní podoba číselných a slovních informací), a to v diferencované podobě pro vedení podniku, vedení závodů a ostatní řídicí pracovníky.

Ve výkazech podáváme přehledným způsobem číselné informace o rezervách v příslušných relevantních skutečnostech. Ve zprávách se na výkazy navazuje slovním komentářem. Struktura tohoto komentáře je dána strukturou číselných informací a doplňujícími pravidly, tj. osnovou komentáře. Tím se sleduje možnost rychlé orientace řídicích pracovníků v číslech i textu při pravidelně opakovaném podávání informací. Kromě toho může odborný pracovník (sociolog nebo psycholog) postupovat při zpracování slovních zpráv v základních obrysech rutinně. Výkazy s číselnými informacemi poskytnou v konečné podobě počítač.

2.13. *Vzory doporučení* (tj. standardní podoba slovních doporučení k řídicím opatřením a komentář k nim), a to v analogicky diferencované podobě jako výkazy.

Nejenom pro sestavení výkazů a slovních komentářů k nim, ale i pro navržení příslušných doporučení jsou určena rámcová pravidla (viz dále modely rozhodování). Přesto je tato sociotechnická činnost polem působnosti pro odbornou tvůrčí práci zpracovatele, neboť pravidla pro to poskytují dost prostoru. Pro tento účel se také předpokládá, že někdy

zapisují kódovaně do matic obdobně jako u sociometrického šetření. Některé otázky mají sociometrický charakter. Soustava otázek umožňuje zjistit nejdůležitější kooperanty a z nich ty nejhorší, nejlepší a nejkonfliktnější, jakož i jejich charakteristiky z hledisek vyjmenovaných sociálních struktur (jako hlavních sociologických charakteristik kooperativnosti).

bude nutné či vhodné doplnit získané informace o hlubší rozbor na podkladě dat získaných ad hoc průzkumem či výzkumem.

2.2. Modely rozhodování pro tři informační bloky mají dvě části:

a) Zjišťování skutečností, tj. algoritmizované zpracování prvotních dat z dotazníků a interview (pomocí počítače) ve výkazy s číselnými řídicími informacemi a interpretace těchto informací ve slovních komentářích podle předem dané osnovy.

b) Rozhodovací pravidla.

Struktura informací je modelována tak, aby se jejich přeměna v doporučení víceméně sama nabízela, i když ovšem jenom v rámcové podobě a se zřetelem na hlavní články. Rozhodovací pravidla přitom vycházejí ze dvou zdrojů: z odborné povahy problému a z aplikace optimalizačního modelu na daný jev. Optimalizační model vypadá takto:

Cíle

— *pracovní motivace*: maximálním cílem je maximum reálné dosažitelné motivace,¹² minimálním cílem je alespoň částečné zlepšení motivace tam, kde jsou rezervy;

— *stylu řídicí práce*: maximálním cílem je zavést pro každou situaci (pracoviště) nejúspěšnější styl z hlediska výkonnosti a motivace k ní, z hlediska pracovní a politické iniciativy a hospodářských výsledků; minimálním cílem je zlepšit alespoň na nejhorších pracovištích nejméně účinné složky stylu;

— *meziútvárové kooperativnosti v podniku*: maximálním cílem je reálné dosažitelné maximum kooperativnosti; minimálním cílem je odstranění nejhorších případů nekooperativnosti; postupné dosahování minimálních cílů je současně i postupným přibližováním k cíli maximálnímu.

Omezení

Zdroje: Daný sociální systém popsán ve třech informačních blocích (viz též výše „zjišťování skutečností“), finanční prostředky, faktické pravomoci, možnosti a dovednosti řídicích pracovníků.

Omezení: Zřetel na sociální rozvoj kolektivů a jednotlivých pracovníků a na jejich spokojenost. Práce je „člověkotvorným“, a tedy rozvojovým činitelem a toto omezení není vlastně omezením vzhledem k formulovaným cílům. Spokojenost neimplikuje vždy výkonnost a je tedy nutné usilovat o obojí současně. Tam, kde by spokojenost ohrožovala výkon, výkonnost a sociální rozvoj (např. v důsledku zájmovosti), mají výkonnost a sociální rozvoj přednost.

Alternativy činnosti

jsou myslitelná opatření, pokud jde o výcvik a vzdělávání v určitých řídicích dovednostech a v žádoucím stylu řídicí práce, opatření ekonomická, organizační, administrativní a technická, vytváření podmínek v okolí, apod. Podle celkového zvážení mohou být taková opatření buď alternativní, nebo naopak kumulovaná.

Rozhodovací pravidla navazují na tento optimalizační model tak, že formulují objekty opatření (tj., čeho se opatření týká a čeho má být dosaženo) a prostředky opatření (tj., jak toho má být dosaženo). Objekty opatření se identifikují na podkladě obecné znalosti cílů a konkrétní znalosti daného sociálního systému (jak ji poskytuje informační systém) a daných omezení; prostředky opatření se ve vztahu k předchozímu vyvozují z „alternativ činnosti“ a opět z konkrétní znalosti sociálního systému, čerpané z periodicky poskytovaných informací.

Příklady výsledné podoby informačního systému jsou uvedeny v příloze.

3. Fungování informačního systému

Po dosavadních zkušenostech z experimentujících podniků se předpokládá periodicitu v jednoročních cyklech. Každý z těchto cyklů by měl čtyři fáze:

3.1. Informační fáze

a) Sběr dat (pomocí anonymních dotazníků, interview a studia podnikových dokumentů).

b) Transformace dat v řídicí informace a sestavení výsledných informačních výkazů a zpráv (pomocí rozhodovacího modelu, a to jeho první části).

Oba kroky této fáze zajišťuje odborný pracovník podniku (sociolog nebo psycholog), krok b) za pomoci samočinného počítače.

3.2. Rozhodovací fáze

c) Transformace řídicích informací v rozhodnutí (pomocí rozhodovacího modelu, a to jeho druhé části), tj. zpracování doporučení k řídicím opatřením.

I tyto práce provádí sociolog nebo psycholog, event. za spolupráce jiných podnikových odborníků. Rozhodovací pravidla neaplikuje mechanicky, ale tvůrčím způsobem, na základě znalostí podniku, eventuálně na základě doplňujících ad hoc výzkumů či průzkumů, vyvolaných potřebou doplnit informace získané

¹² Ve statistickém měřítku není problém možné přemotivovanosti aktuální. Optimalizační model předpokládá hromadná data. Při individuálním ve-

dení lidí musí ovšem být starostí nadřazeného nepřemotivovat tam, kde by to mohlo mít disfunkční následky. Obdobné platí pro kooperativnost.

né v rámci periodického měření společenských proměnných.

3.3. Realizační fáze

d) Projednávání rozhodovacích podkladů (tj. výkazů, zpráv a doporučení) ve vedení podniku a v organizacích KSC, ROH, SSM i na výrobních poradách pracovišť.

e) Realizace těch opatření, o nichž se v předchozím kroku rozhodlo.

Tyto kroky zajišťují vedoucí pracovníci ve spolupráci se ZO ROH za vedení ZO KSC.

3.4. Kontrolní fáze

Kromě obvyklých prostředků kontroly (tj. řídicími pracovníky, útvarům kádrové a personální práce a orgány KSC a ROH) bude i vlastní informační systém vykonávat kontrolní funkci realizace opatření. a to v dalším cyklu měření: zachytí, do jaké míry se opatření odrazilo v daných proměnných.

4. Zamýšlený inovační přínos

4.1. Zkvalitnění rozhodování a vedení pracovních kolektivů

Periodicita podávání informací a doporučení ve standardní podobě přináší tyto výhody:

- a) Umožňuje lépe rozhodovat o lidech a každodenně je vést, tj. nejen podle subjektivních odhadů, ale podle validních informací; toto rozhodování a vedení lidí přitom zůstává *tvůrčím*, neboť
- aa) informace jsou získávány převážně z anonymních odpovědí a jsou podávány v typologizované a zprůměrované podobě za podnik celkem, za každý jednotlivý závod a za hlavní kategorie pracovníků; na konkrétní situace menších pracovišť je nutné je z tohoto základu aplikovat: to je prostor pro tvůrčí přístup řídicích pracovníků;
- ab) doporučení nemohou být závazná, mají pouze orientační a inspirativní funkci.
- b) Umožňuje rozhodovat *včas*, tj. dříve, než nežádoucí situace v lidském činiteli negativně ovlivní hospodářské výsledky podniku a poškodí morálně politické klima.
- c) V průřezových analýzách i časových řadách se vytváří *součást informační základny pro prognózování a sociální plá-*

nování podmínek výkonnosti a pracovní iniciativy. Soustava sociálních analýz by měla mít takové institucionalizované periodické informace i v dalších oblastech řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů. Z tohoto hlediska je popsán informační subsystém jen výskem celku. Je však slučitelný s takovým řešením celku sociálních analýz, které by bylo principiálně metodicky shodné. Soustavou výkazů se rovněž zakládá možnost využít informací pro nadpodnikové řízení a pro statistické účely.

- d) Pravidelné využívání počítače pro zpracování dat podle dané soustavy algoritmů umožňuje *začlenit informační subsystém do automatizovaného systému řízení podniků, VHJ a resortů*. To přispěje k vytváření integrovaných systémů řízení v hospodářské sféře.

4.2. Obsahové obohacení účasti pracujících na řízení

- a) Informace a doporučení budou dostávat nejenom hospodářští pracovníci, ale i orgány KSC a ROH. To jim umožní prohloubit politickou práci v celém podniku.
- b) Informace a doporučení mají být pravidelně projednávány na výrobních poradách — se záměrem získávat náměty pracujících pro rozhodování o opatřeních.

4.3. Vytvoření žádoucích návyků a dovedností vedoucích pracovníků

Celý systém je zaměřen na to, aby informace a doporučení poskytované řídicím pracovníkům byly *sdělné*, tj. obsažné a přitom pokud možno přehledné a stručné. Jejich vnější podoba se z téhož důvodu přizpůsobuje dovednostem a časovým možnostem řídicích pracovníků. Pravidelná povinnost zabývat se informacemi a doporučeními by tak pomohla vytvářet návyky, které doposud vedoucím hospodářským pracovníkům většinou chybějí: přistupovali by k problémům řízení lidí také z hledisek sociologických a psychologických. To by jim umožnilo pracovat s lidmi s rostoucím porozuměním, což by přispělo nejen k rozvoji pracovní iniciativy, ale také ke zvýšení

osobního uspokojení a radosti člověka z práce a jejich výsledků.

4.4. Nové možnosti pro výzkum

Standardizace nástrojů pro sběr dat umožňuje dlouhodobé a metodicky čisté komparace. To otevírá nové možnosti výzkumů. Např. opakované zjišťování míry vlivů měřených proměnných na hospodářské výsledky závodů a podniků by mohlo přispět k analýze vztahů mezi ostatními podnikovými subsystémy (technickým, administrativním a ekonomickým) a sociálním systémem podniku apod.

* * *

Popsané pojetí obsahu, výsledné podoby, fungování a inovačních přínosů informačního systému o lidském činiteli v podniku je výsledkem dosavadního řešení výzkumného úkolu, který je ve vysokém stavu rozpracovanosti. Řešení bylo a je spojeno s mnoha problémy. Jsou to problémy dvojího druhu: řešitelské a implementační.¹³ O implementačních problémech se v této stati nepojednává. Úplné řešitelské výsledky rovněž nelze v této globální informaci podat.¹⁴ Nedomníváme se také, že řešení je dokonalé. Naopak, používání informačního systému v širším měřítku a pokračování výzkumu by jistě umožnilo další zjednodušení a dílčí zlepšení. Z dosavadních výsledků však čerpáme naději, že systém může být solidním vědeckým nástrojem řízení pracovních kolektivů.

Spolehlivost a validita informací

Spolehlivost ve smyslu stability v čase jsme zjišťovali srovnáváním testových a retestových odpovědí z hlediska

- stupně závislosti testových a retestových odpovědí,
- shody průměrů, modů a směrodatných odchylek testových a retestových odpovědí,

- shody charakteristik tvaru rozložení (šikmosti a špičatosti).

Průměrný stupeň závislosti u motivačních proměnných činí $C_{\text{norm}} = 0,67$. Průměrný stupeň závislosti u proměnných stylu řídicí práce činí $C_{\text{norm}} = 0,70$.¹⁵ Velikost koeficientu spolehlivosti (C_{norm}) jsme kontrolovali studiem kontingenčních tabulek.

Charakteristiky zmíněné pod body b) a c) jsme srovnávali za každý jednotlivý znak. Shody byly dostačující. U průměrů, které jsou materiálem pro informační výkazy nebo pro další výpočty, jsme testovali významnost rozdílů t-testem pro korelované výběry. Jen v několika málo případech jsme zjistili rozdíly statisticky významné; ty jsme buď z řešení vyřadili, nebo přepracovali.

Uvážíme-li, že dotazníky nekonstruuje se pro účely individuální psychodiagnostiky, ale pro získávání dat určených k hromadnému zpracování, je naměřená spolehlivost vyhovující. Analýzy závislosti pak můžeme s pomocí získaných koeficientů spolehlivosti uskutečňovat s opravou na spolehlivost (a tedy zhruba z nich odstranit chybovou varianci).

Dospěli jsme k názoru, že struktura motivů a rozhodování má v sobě stochastické prvky. Konkrétně řečeno, respondent nemusí mít v sobě pevně ustálenou váhu, kterou např. přikládá své účasti na řízení, nebo kterou přikládá dobrým fyzikálním podmínkám na pracovišti; stejně tak nemusí mít v sobě pevně strukturovanou a časově ustálenou subjektivní pravděpodobnost, s níž se domnívá, že např. pracovní iniciativa mu pomůže dosáhnout odpovědnějšího místa apod. Tyto i jiné motivační skutečnosti se u něho pohybují v určitém kvantitativním rozmezí, které se projevuje mírným kolísáním odpovědí, aniž by to nezbytně indikovalo chybovou varianci. Na druhé straně je jisté, že měřená skuteč-

¹³ O těchto problémech pojednávají inspirativním způsobem Charvát F. a Odehnal Z. [Charvát, Odehnal, 1972]. Uvádějí, že „systémový výzkum objektu, v dialektické jednotě informace, rozhodování a realizace, a prognózy postdecizního chování by se měl stát součástí strategie a taktiky realizace modelového řešení a nutným doplňkem řešení vlastního systému i procesu realizace“ (str. 42). Tento závěr vyvozují ze skutečnosti, že „v procesech užívání modelových postupů vystupují dva základní typy chyb...: chyby formalizace a ryzí chyby realizace“ a že je to zejména teorie realizace, které se nám nedostává.

¹⁴ O výsledcích měření v každém z informačních

bloků zamýšlíme postupně podat zevrubnější zprávy v samostatných statích.

¹⁵ C_{norm} se nám po zevrubném studiu kontingenčních tabulek ukázal jako nejvhodnější (ve srovnání se Spearmanovým koeficientem pořadové korelace i ve srovnání s jinými měrami závislosti). Ve třech uskutečněných retestech činil počet respondentů, kteří vyhovujícím způsobem odpověděli 2krát za sebou na tentýž dotazník v odstupu cca jednoho měsíce, $n = 35, 48, 64$. Přitom některé otázky a typy škál vyvolávaly nenormální rozložení odpovědí, z nichž některé se kumulovaly do několika málo políček tabulky.

nost není v povědomí respondentů zcela beztvářá, neboť jinak by nemohlo dojít k takovému procentu shod a podobností v testových a retestových odpovědích.

Rovněž validita získaných dat je uspokojivá. Pořadové korelace s vnějšími kritérii jsou statisticky významné na 5procentní hladině významnosti. Vypovídají o tom, že cca 60 až 80 % variance (rozdílů mezi závody v plnění ukazatelů hospodářských výsledků, např. produktivity, zisku, nákladovosti, neomluvené absence) odvisí od námi měřených motivačních skutečností. Obdobně jsme získali statisticky významné

korelace mezi proměnnými stylu řídicí práce a pracovitostí a soudržností prvotních pracovních kolektivů. Různé dimenze stylu řídicí práce je ovlivňují v rozmezí 6 až 25% variance. Kromě toho jsme získali mnoho statisticky významných poměrně vysokých korelací mezi stylem řídicí práce a motivací.

Pokud jde o konstruktovou validitu, faktorové analýzy v podstatě potvrdily předpokládanou faktorovou strukturu našeho modelu pracovní motivace. Styl řídicí práce na faktorovou analýzu teprve čeká.

Příloha

Příklady výsledné podoby informačního systému

Popsanou podobu informačního systému znázorníme výsledky z provedených experimentálních šetření. Uvedeme ukázky výkazů, zpráv a doporučení pro vedení podniku a zástupce KSČ a ROH.¹⁶

Výkaz o pracovní motivaci — motivační indexy

Tabulka 1. Směry motivace z hlediska podniku žádoucí

Směry motivace		složky směrů motivace			
		motivace spokojeností	motivace očekáváním prospěchu	motivace tlakem	motivace skupinou
motivace k výkonnosti	1974	.30	.35	.44	.23
motivace k závazkům a socialistické soutěži	1974		.40		
motivace k politickým aktivitám	1974		.44		
motivace k práci s podřízenými	1974		.35		

Ukázky z výkazu o pracovní motivaci

Obdobné tabulky motivačních indexů a rezerv existují i pro další situační elementy motivace k výkonnosti.¹⁷ Informuje se v nich o složkách motivace tlakem (tj. pokáráním,

¹⁶ Jinou podobu mají výkazy pro vedení závodů, resp. hlavních organizačních jednotek, a opět jinou pro každého bezprostředního nadřízeného. Výkazy, zprávy i doporučení jsou jednodušší a pro názornost jsou některé číselné informace vyjádřeny i graficky.

¹⁷ Všechny číselné informace se pro snazší čtení převádějí na nula-jedničkový interval. Číselným

podkladem pro výpočet indexů i rezerv je rozložení četností jednotlivých znaků a z nich vypočtené vážené průměry. Podstatu vzorce pro výpočet motivačních indexů jsme uvedli v odstavci 1.1. Jestliže tedy $MI = U \times SP$ (kde MI = motivační index, U = subjektivní utilita, tj. cíle a hodnoty, o jejichž dosažení pracovníci usilují, např. mzda, dosažení všeobecné úcty a vážnosti apod., SP = subjektivní

ztrátou perspektiv, snížením mzdy, přeložením, propuštěním); o spokojenosti s vykonávanou prací a s organizací práce; o motivaci skupinou (tj. uznáním spolupracovníků za dobrý výkon a tlakem spolupracovníků na výkonovou konformitu). Podobné tabulky zachycují i postoje, které představují setrvačné elementy pracovní motivace. Číselné informace o postojích jsou získány odlišným způsobem než u motivačních indexů a rezerv, jak o tom píšeme výše.

Tabulka 2. Směry motivace z hlediska podniku nežádoucí

Směry motivace		složky směrů motivace			
		motivace spokojeností	motivace očekáváním prospěchu	motivace tlakem	motivace skupinou
motivace k pasivitě	1974		.28		
motivace ke snížení výkonu	1974				.18

Tabulka 3. Směry motivace, které mohou být z hlediska podniku žádoucí i nežádoucí

Směry motivace		složky směrů motivace			
		motivace spokojeností	motivace očekáváním prospěchu	motivace tlakem	motivace skupinou
motivace pracovat uprostřed dobré organizace práce	1974		.50		

Tabulka 4. Motivace k výkonnosti očekáváním prospěchu za dobrou práci

Prospěch	podnik	organizační jednotky							profesní kategorie				
		I	II	III	IV	V	VI	VII	A	B	C	D	E
zvýšení příjmu	.35	.35	.37	.39	.29	.34	.40	.26	.40	.29	.24	.40	.33
uznání nadřazeného	.44	.47	.42	.40	.36	.47	.47	.42	.45	.38	.37	.50	.49
příležitost k postupu	.18	.15	.18	.18	.17	.18	.22	.21	.17	.18	.17	.21	.23
dosažení všeobecné úcty a vážnosti	.36	.35	.34	.33	.32	.40	.47	.38	.36	.36	.31	.51	.43
uznání od spolupracovníků za dobrou práci	.41	.37	.42	.41	.43	.46	.42	.43	.39	.46	.39	.52	.46
celkem	.35	.34	.35	.35	.30	.37	.39	.34	.35	.34	.30	.43	.39

pravděpodobnost dosažení U, a tedy vnímaný stupeň pravděpodobnosti, že v odvislosti od určitého jednání bude U dosažena, pak $MR = U \times (1 - SP)$ (kde MR = motivační rezerva). Indexy jsou „pozitivem“ a rezervy „negativem“ téhož jevu. Je tedy patrné, že motivační rezervy jsou vypočteny tak, aby se v nich odrazil jak význam osobních potřeb a cílů pracovníků, tak i nevyčerpané stimulační působení podniku. Analogicky jsou motivační indexy syntetickým výrazem stimulační praxe podniku, jak se odráží v psychice pracovníků. Součet odpovídajících hodnot indexů a rezerv nedává 1, tj. maximální

Osnova komentáře k výkazům o pracovní motivaci

Vedoucí pracovníci nejsou při čtení a interpretaci výkazů ponechání bez vodítka. Výkazy jsou vždy komentovány. Osnova komentáře vychází ze struktury číselných informací a z rozhodovacích pravidel, takže komentář je pojátkem mezi číselnými informacemi a doporučeními k řídicím opatřením. Jeho hlavním účelem je identifikovat objekty opatření, tj.

teoretickou úroveň jevu, ale nižší hodnotu než 1, tj. maximální reálnou úroveň jevu. Např. $MI + MR$ ve zvýšení příjmu za podnik celkem = $0,35 + 0,36 = 0,71$. To proto, že konstrukce indexů i rezerv vychází z toho, že maximum SP může v průměru reálně dosáhnout 1, maximum U však v průměru nemůže v reálném životě nikdy jedničky dosáhnout, neboť pracovníci akcentují různé cíle a hodnoty. U indexů i rezerv jde o hodnoty složené vždy z více znaků a zprůměrované. Proto rozdíly mezi nimi jsou namnoze dost jemné. Takové musí být i jejich čtení.

Výkaz o pracovní motivaci — motivační rezervy

Tabulka 5. Složky motivace k výkonnosti

Rezervy v motivaci k výkonnosti očekáváním prospěchu za dobrou práci	podnik celkem	organizační jednotky							profesní kategorie				
		I	II	III	IV	V	VI	VII	A	B	C	D	E
zvýšení příjmu	.36	.34	.35	.38	.50	.35	.35	.35	.34	.34	.49	.28	.33
uznání od nadřízených	.43	.41	.44	.45	.53	.41	.41	.45	.42	.44	.49	.43	.39
příležitost k postupu	.45	.48	.43	.44	.43	.47	.41	.46	.42	.41	.52	.46	.45
dosažení všeobecné úcty a vážnosti	.40	.40	.40	.40	.46	.40	.36	.39	.38	.47	.45	.25	.37
uznání od spolupracovníků za dobrou práci	.26	.29	.26	.24	.22	.23	.21	.32	.24	.25	.31	.21	.27
celkem	.38	.38	.38	.43	.37	.35	.39	.39	.36	.38	.45	.33	.36

upozornit na hlavní rezervy. V komentáři se postupuje takto:

1. Porovná se úroveň postojů s úrovní motivačních indexů tam, kde je obsahová příbuznost. Z toho se vysoudí, zda v motivaci k výkonnosti převažují setrvačné nebo situační elementy. To je podstatné pro objasnění časového horizontu k eventuální nápravě. Měnit postoje je dlouhodobější záležitostí. Pokud jde o prostředky opatření, tj. vlastní řídicí opatření, jsou zásadně stejné pro postoje i pro situační elementy motivace, neboť může jít jenom o taková opatření, která může podnik uskutečnit. Proto se objekty i prostředky opatření vyznačují hlavně z rezerv v situačních elementech pracovní motivace. Zvláště alarmující postoje (např. negativní postoj k nadřízenému) podtrhuje význam rezerv ve stylu řídicí práce apod.

2. Určí se pořadí nejvýznamnějších směrů motivace a jejich složek (viz tabulky 1 až 3) a posoudí se distance (rozdíl číselných hodnot) mezi těmito indexy. Nejnížší indexy ukazují na nejvyšší rezervy.

3. V rámci motivačního směru „motivace k výkonnosti“ se určí pořadí nejvýznamnějších rezerv v podniku celkem i v jednotlivých organizačních jednotkách a hlavních profesních kategoriích (v našem příkladu viz tabulku 5). Opět se posoudí distance mezi těmito rezervami a nejvýznamnější z nich jsou objekty opatření.

Příklad komentáře k výkazům o pracovní motivaci

Vzhledem k těm číselným informacím (částem výkazů o pracovní motivaci), které jsme uvedli jako příklad, je možno aplikovat výše uvedenou osnovu takto:

Pořadí nejvýznamnějších směrů motivace a jejich složek

Sledujeme-li to, co podnik navozuje svou řídicí prací a jak se to motivačně odráží v pra-

covnících, zjišťujeme různou úroveň motivace v jejich jednotlivých směrech. Pracovníci považují pro sebe za nejprospěšnější pracovat v podmínkách dobře organizované práce (0,50), rozvíjet politické aktivity (0,44), účastnit se socialistické soutěže a závazkového hnutí (0,40). Pokud jde o motivaci k výkonnosti, je její nejvýraznější složkou motivace tlakem, tj. očekávání postihu za špatnou práci (0,44) a až za ní následuje motivace očekáváním prospěchu za dobrou práci (0,35), motivace spokojeností s prací a s organizací práce (0,30) a motivace skupinou, tj. pracovním kolektivem (0,23). Distance mezi těmito hodnotami jsou dosti výrazné a uvedené pořadí rezerv tedy přesvědčující. Ve všech uvedených směrech a složkách motivace jsou však značné rezervy. (Pokud jde o motivaci k výkonnosti očekáváním prospěchu, jsou podrobně uvedeny v tab. 5). Nelze přehlédnout ani to, že motivace k výkonnosti a k pracovní a politické iniciativě je oslabována určitou motivací k pasivitě.

Pořadí hlavních rezerv v motivaci k výkonnosti očekáváním prospěchu

Největší rezervou (s výrazným odstupem od ostatních rezerv) v rámci celého podniku je rezerva v příležitosti k postupu za dobrou práci (0,45); těsně za ní následuje rezerva v uznání od nadřízeného za dobrou práci (0,43). Podobná situace se opakuje téměř ve všech organizačních jednotkách a profesních kategoriích: v příležitosti k postupu především u organizačních jednotek I a V a u profesní kategorie C; v uznání od nadřízeného u organizační jednotky IV a opět u profesní kategorie C. U organizační jednotky IV a u profesní kategorie B a C se objevuje další výrazná rezerva, a to v dosažení všeobecné úcty a vážnosti.

Ukázka z výkazu o stylu řídicí práce

Obdobné tabulky se zpracovávají i pro další komponenty stylu řídicí práce, a to pro:

Výkaz o stylu řídicí práce
Tabulka 6. Používaný styl vedení lidí

složka stylu	podle výpovědí podřízených							
	podnik celkem	organizační jednotky						
		I	II	III	IV	V	VI	VII
orientace na lidi	++ 0,55	++ 0,51	+++ 0,65	++ 0,50	++ 0,55	++ 0,56	++ 0,62	++ 0,53
orientace na úkoly	++ 0,62	++ 0,56	++ 0,62	++ 0,57	++ 0,60	+++ 0,66	+++ 0,66	+++ 0,63
obecný dozor	++ 0,54	++ 0,51	++ 0,55	++ 0,55	++ 0,56	++ 0,52	++ 0,55	++ 0,53
těsný dozor	++ 0,60	++ 0,56	+++ 0,65	++ 0,58	++ 0,53	+++ 0,64	+++ 0,67	++ 0,55
rozhodování: autoritativní — participativní	0,42	0,41	0,40	0,39	0,46	0,40	0,45	0,44

složka stylu	podle výpovědí nadřízených								podnik celkem shoda + neshoda — výpovědi
	podnik celkem	organizační jednotky							
		I	II	III	IV	V	VI	VII	
orientaci na lidi	+++ 0,67	++ 0,59	+++ 0,68	+++ 0,71	+++ 0,69	++ 0,60	+++ 0,78	+++ 0,78	—
orientace na úkoly	+++ 0,77	+++ 0,69	+++ 0,76	+++ 0,75	+++ 0,75	+++ 0,77	+++ 0,82	+++ 0,79	—
obecný dozor	++ 0,54	++ 0,45	++ 0,46	++ 0,55	+++ 0,75	++ 0,56	++ 0,46	+++ 0,65	+
těsný dozor	+++ 0,66	+++ 0,65	+++ 0,81	+++ 0,69	++ 0,42	+++ 0,64	+++ 0,67	++ 0,41	—
rozhodování: autoritativní — participativní	0,53	0,55	0,48	0,47	0,69	0,50	0,45	0,60	—

složka stylu	podle profesních kategorií				
	A	B	C	D	E
orientace na lidi	0,52	0,58	0,49	0,67	0,65
orientace na úkoly	0,58	0,68	0,57	0,67	0,72
obecný dozor	0,53	0,52	0,55	0,65	0,55
těsný dozor	0,62	0,60	0,50	0,56	0,66
rozhodování: autoritativní — participativní	0,39	0,43	0,41	0,50	0,49

Tabulka 7. *Situační podmínky*

přání respondentů	podnik celkem	organizační jednotky						
		I	II	III	IV	V	VI	VII
orientace na lidi — na úkoly	0,79	0,81	0,79	0,77	0,80	0,76	0,78	0,79
těsný — obecný dozor	0,72	0,72	0,69	0,67	0,81	0,79	0,65	0,76
spolurozhodovat	0,52	0,81	0,47	0,50	0,44	0,51	0,50	0,56
pracovat samostatně	0,70	0,61	0,64	0,66	0,78	0,69	0,75	0,84
stupeň dělby práce	0,51	0,65	0,46	0,56	0,47	0,52	0,50	0,38

- stupeň informovanosti pracovníků dle výpovědí podřízených i nadřízených o pracovních úkolech, povinnostech a právech a o úkolech, právech a povinnostech nadřízeného a spolupracovníků;
- sociální orientaci nadřízených při rozhodování podle výpovědí podřízených i nadřízených (tj. o koho se při rozhodování opírají a v jakém stupni — o vedení, vyšší hospodářský orgán, o orgán či pracovníky KSČ a ROH, o podřízené atp.);
- míry činnosti řídicích pracovníků dle jejich vlastních výpovědí (stupeň, v němž se zabývají operativou, plánováním, vedením, výchovou a výběrem pracovníků, kontrolou a ostatními odbornými problémy);
- dovednosti řídicích pracovníků dle výpovědí podřízených (odbornost, dovednost organizovat procesy a operace, dovednost organizovat lidi, dovednost jednat s lidmi);
- pravomoc řídicích pracovníků dle jejich vlastních výpovědí, a to v oblastech řízení lidí a technicko-ekonomického řízení.¹⁸

Osnova komentáře k výkazu o stylu řídicí práce

1. Na podkladě dat z tabulky 6 se provede souhrnná charakteristika stylu vedení lidí v rámci celého podniku i v rámci jednotlivých organizačních útvarů a profesních kategorií. Vychází se přitom z typologizace stylu vedení lidí, jak ji popisujeme v poznámce 8.

2. Srovnají se výpovědi podřízených a nadřízených o stylu vedení lidí (tedy údajů z tab. 6) a zjistí se shoda nebo neshoda těchto výpovědí.

3. Srovnají se údaje o skutečně pocíťovaném stylu vedení lidí (tab. 6) s údaji o přání res-

pondentů týkajícím se tohoto stylu (tab. 7) a posoudí se i ostatní situační podmínky (pocíťovaný stupeň dělby práce a potřeba pracovat samostatně), a to jak za celý podnik, tak i za jednotlivé organizační jednotky a kategorie profesí.

4. Posoudí a zkomentují se data z dalších tabulek (osnova komentáře je zde nekonkrétní, neboť tyto tabulky nejsou v příkladu uvedeny).

5. Proveďte se souhrnná charakteristika stylu řídicí práce, tj. všech jeho komponentů, a to jak za celý podnik, tak i za jednotlivé organizační jednotky a profesní kategorie.

Příklad komentáře k výkazu o stylu řídicí práce

Podnikovou situaci můžeme souhrnně charakterizovat takto: Ve stylu vedení lidí — jak je pocíťován podřízenými pracovníky — jsou v průměru vyváženy všechny jeho složky. To platí jak pro celý podnik, tak pro jednotlivé organizační jednotky a profesní kategorie. Přes toto globální zjištění můžeme u jednotlivých útvarů a profesních kategorií pozorovat i výraznější odlišnosti: Jsou to zejména útvary V a VI, kde jsou složky orientace na úkoly a těsného dozoru zvýrazněny proti ostatním složkám, přičemž u útvaru V je účast podřízených mírně pod celopodnikovým průměrem, u útvaru VI nad průměrem. Jiné akcenty ve stylu vedení lidí pozorujeme u útvaru II, kde se současně vyskytuje zvýšená orientace na lidi a těsnější dozor, a jiné opět u útvaru VII, kde se zvýrazňuje jenom orientace na úkoly. Nositeli těchto výraznějších složek stylu vedení lidí jsou profesní kategorie B, D a E, každá ovšem v jiné konstelaci zvýrazněných složek.

¹⁸ Čísla v tabulkách se čtou podobně jako ve výkazu o pracovní motivaci, tj. 0 je minimem a 1,00 je maximem. Křížky v tabulce 6 vyjadřují pětistupňové rozřazení intervalu takto:

0	= 0	až 0,12
málo	= 0,13	až 0,37 = +
částečně	= 0,38	až 0,62 = ++
značně	= 0,63	až 0,82 = +++
silně	= 0,83	až 1,00 = ++++

Výjimku činí poslední řádek tabulky 6, kde od 1 až po 0,37 = rozhodování spíše autoritativní až zcela autoritativní (vyjádřilo by se nulou), od 0,38 až do 1,00 = rozhodování spíše participativní, až po samostatné rozhodování ve vymezených oblastech (vyjádřilo by se 1,00). To vyplývá z konstrukce škály v dotazníku. Číselnými podklady pro výpočet čísel v tabulkách jsou opět rozložená četností jednotlivých znaků a z nich vypočtené průměry.

Tabulka A

	OL/OÚ			TD/OD			AR/PR	
	OL	VO	OÚ	TD	VD	OD	AR	PR
počet řízených skupin	4	59	30	35	35	23	39	54

Samostatně posuzujeme stupeň autoritativnosti či participativnosti rozhodování, neboť — jak na to upozorňujeme v poznámce č. 18 — čísla se čtou poněkud jinak než u ostatních složek stylu vedení lidí. Výrazně autoritativní styl nepozorujeme v žádném útvaru a u žádné profesní kategorie. Nejmenší účasti v rozhodování však zjišťujeme u útvarů III, II a V a u profesních kategorií A a C. Poněkud výrazněji zvýšenou participativnost zjišťujeme jenom u kategorií D a E. Znamená to, že tyto kategorie profesí jsou v průměru vedeny tak, že před vydáním rozhodnutí se s nimi jejich nadřízení radí, kdežto u ostatních kategorií nadřízený většinou rozhoduje sám a podřízené se snaží o důvodech svého rozhodnutí přesvědčit.

Ještě výraznější diferenciaci (nezachycenou ve výkazech) zjišťujeme v jednotlivých prvotních pracovních kolektivech (četách a odděleních). Tak např. z 93 zkoumaných pracovních kolektivů byly jen 4 řízeny stylem převážně orientovaným na lidi, 59 stylem vyváženým (tj. obě složky OL a OÚ zhruba vyvážené) a 30 stylem převážně orientovaným na úkoly. Rovnoměrnější rozdělení se projevuje u způsobu dozoru: 35 skupin vykazuje převážně těsný dozor, 35 skupin dozor vyvážený (TD a OD zhruba stejně zastoupen) a u 23 skupin byl používán dozor převážně obecný. Pokud jde o způsob rozhodování, 39 skupin bylo řízeno spíše autoritativně a 54 spíše participativně, tj. s více či méně výraznými prvky

účasti podřízených na rozhodování, jak znázorněno v tabulce A.

Tabulka 6 výkazu o stylu řídicí práce nás také informuje o tom, jak svůj styl řídicí práce charakterizují i nadřízení pracovníci. Ve srovnání s výpověďmi jejich podřízených vynikají dvě skutečnosti. Sebehodnocení nadřízených jsou většinou výrazně vyšší než hodnocení jejich podřízených. Znamená to, že svoji řídicí práci vidí jako výraznější, vyhraněnější, než ji vidí jejich podřízení. Z toho plyne druhé zjištění, že totiž většinou není shody mezi nadřízenými a podřízenými, pokud jde o hodnocení stylu řídicí práce. V posuzování nadřízených je zejména zdůrazněna polarita obecného a těsného dozoru, a to u útvarů I, II, III, V, VI ve prospěch těsného dozoru, a u útvarů IV a VII ve prospěch dozoru obecného. Vedoucí většiny útvarů se rovněž domnívají, že jsou značně orientováni nejenom na úkoly, ale také na lidi.

Rozdíly v názorech nadřízených a podřízených, pokud jde o styl řízení, mohou mít dvě příčiny. Mohou být způsobeny mylným sebehodnocením nadřízených. O mylném hodnocení podřízených nemá smysl mluvit, neboť rozhodující je to, jak styl svých nadřízených pocítují. To ukazuje na druhou možnou příčinu těchto rozdílů: nedostatečnou vzájemnou informovanost.

Situací podmínky osvětluje tabulka 7.¹⁹ Pokud jde o poměr mezi orientací na lidi a orientací na úkoly, odpovídají přání zhruba skutečnosti, neboť pracovníci si přejí výraz-

Tabulka B

	D	A _{neř}	T _{neř}	A _{lda}	T _{lda}
stupeň dělby práce	0,62	0,33	0,30	0,50	0,29
přání samostatnosti	0,64	0,77	0,82	0,83	0,76

¹⁹ Údaje v tabulce 7 je třeba číst v intervalu od 0 až do 1,00. Přitom od 0 do 0,49 je vyjádřen jeden pól, od 0,50 do 1,00 druhý pól. Tak např. pracovat samostatně 0,35 by znamenalo, že je vyjádřeno přání pracovat spíše nesamostatně, v tabulce uvedených 0,70 (za podnik celkem) vyjadřuje přání pracovat spíše samostatně. Toto platí obdobně pro

dozor těsný (0 až 0,49) a obecný (0,50 až 1,00) a pro orientaci na lidi (0 až 0,49) a na úkoly (0,50 až 1,00). Výjimku tvoří řádek „spolurozhodovat“, kde předěl leží níže: rozhodování autoritativní = 0 až 0,37, rozhodování participativní = 0,38 až 1,00. To je dáno konstrukcí škály v dotazníku.

nější orientaci na úkoly (0,79).²⁰ Jinak je tomu u hodnocení těsného a obecného dozoru, kde je preferován obecnější dozor (0,72). Prání směřují rovněž k výraznějšímu spolurozhodování (0,52) a k samostatné práci (0,70). Skutečný stupeň dělby práce je zažíván zhruba jako padesátiprocentní (0,51) vázanost na spolupráci s ostatními. Proto pro požadovanou vyšší samostatnost při výkonu práce nejsou v průměru reálné předpoklady, neboť stavebnictví je soustavou silně proorganizovaných činností. To však neznamená, že u některých kategorií profesí by nebylo možno k požadavkům přihlídnout.

Nejvyšší skutečnou vzájemnou pracovní závislost konstatují dělníci (0,62). Technicko-hospodářští pracovníci (tj. administrativní a techničtí pracovníci neřídící a řídící) jsou ve své práci podstatně méně odvislí od spolupracovníků a jejich přání samostatnosti v práci jsou také podstatně vyšší než u dělníků (viz tabulka B).

Řídící pracovníci by měli vzít v úvahu i některé individuální odlišnosti v jednotlivých organizačních jednotkách. Nejvýraznější je vysoké přání spolurozhodovat u útvaru I (0,81) a vysoké přání pracovat samostatně u útvarů IV, VI a VII (0,78; 0,75; 0,84).

Ukázky z tzv. „vzoru doporučení“, tj. z návrhů řídicích opatření

Vzor doporučení

Objekty opatření
(CO ovlivňovat a ČEHO dosáhnout)

2. Zvýšit neformální vnitroskupinové výkonové standardy, tj.

a) zvýšit uznání za dobrou práci od spolupracovníků, zejména u útvarů I, II a VII a u profes. kategorie C;

b) snížit tlak spolupracovníků na výkonovou konformitu, tj. přání spolupracovníků, aby ostatní nepracovali více a lépe, zejména u útvarů I, II a VI a u profesních kategorií A a C.

3. Lépe využívat mo-

Prostředky opatření
(JAK a ČÍM ovlivňovat, měnit)

2. až 4.

Školení a výcvik řídicích pracovníků z útvarů uvedených v objektech opatření a z aparátu podnikového ředitelství a závodů Stavby a pracoviště vybrat tak, aby byly z hlediska druhovosti, velikosti a dosavadní úspěšnosti (a u staveb i z hlediska rozestavenosti) srovnatelné s jinou skupinou staveb a pracovišť, kde se školení neprovede. To umožní zjistit efektivnost školení a provést v jeho obsahu

tívačného působení uznání za dobrou práci od bezprostředního nadřízeného, zejména u útvaru IV a kategorie C.

4. Účinněji využívat možnosti přeložení na jinou práci za lajdáctví a absenci, zejména u útvarů I a III.

6. Zlepšit příležitost k postupu u všech závodů a u všech profesních kategorií.

a formách nezbytné změny před jeho širší realizací.

Obsah školení zaměřit na osvojení takového stylu řídicí práce, v němž by byly uplatňovány vyvážené prvky orientace na lidi a na úkoly s důrazem na orientaci na úkoly, vyvážené prvky detailního a obecného dozoru a důrazem na obecný dozor, který zajišťuje účast podřízených při rozhodování. Obsah školení připravit ve shodě se zajištěními uvedenými v komentáři k těmto návrhům. Školení neomezit na pouhý poslech přednášek, ale podle rozpracovaného scénáře využít aktivních forem školení.

6. Zpracovat plán profesionálního vzestupu pro všechny kategorie profesí; postup učinit odvislým od dobré práce a schopností k rozvoji. Zveřejnit tento plán. Postupovat podle tohoto plánu.

Osnova komentáře k návrhu řídicích opatření

1. Zdůvodní se výběr objektů opatření. Vyplyvají především z velikosti rezerv.

2. Popíší se prostředky opatření a zdůvodní se jejich volba. K tomu slouží především výsledky kauzální a matematicko-statistické analýzy proměnných pracovní motivace, stylu řídicí práce, výkonnosti a soudržnosti pracovních kolektivů a proměnných meziútvary kooperativnosti. Při formulaci návrhů řídicích opatření se přihlíží podle daných pravidel i k situačním podmínkám, což se v komentáři rovněž objasní.

Příklad komentáře k návrhu řídicích opatření

Objekty opatření vyplynuly hlavně z velikosti rezerv, patrných z výkazu o pracovní motivaci.²¹ Volba prostředků opatření však pře-

²⁰ Svědčí to podle našeho názoru o tom, že socialistické pracovní vztahy produkují úkolově orientovanou pracovní morálku u vedoucích i řadových pracovníků. Je to dáno skutečností, že péče o pracovníky, o jejich osobní a pracovní problémy a uspokojení, je nedílnou součástí socialistického zřízení. To přikrte kontrastuje s tzv. hnutím Human relations, které vzniklo v kapitalistických podmínkách v důsledku zvýšené orientace na lidi po „kapitalistickou“. Tato koncepce měla — jak známo —

oslabit v povědomí zaměstnanců fakt velkých třídně podmíněných sociálních rozdílů mezi nadřízenými a podřízenými a fakt podstatné sociální nejistoty.

²¹ Objekty opatření č. 3 a 6 se nabízejí z dat, která v příkladu výsledné podoby informačního systému uvádíme. Další objekty opatření, tj. č. 2 a 4, navazují na data zde pro nedostatek místa nepublikovaná. Uvádíme je však v návrhu opatření, protože prostředky opatření se vztahují i k nim.

vážné vyplývá z informací o stylu řídicí práce. Návrhy na opatření nejsou důsledkem pouhé úvahy, ale opírají se o matematicko-statistickou analýzu závislostí. Přihlíží se i k situačním podmínkám.

Pokud jde o objekty opatření 2. až 4., tj. zvýšit vnitroskupinové výkonové standardy, lépe využívat uznání od nadřízeného a účinněji využívat přeložení na horší práci, doporučujeme jedno komplexní opatření: vyškolit a vycvičit řídicí pracovníky v určitém stylu řídicí práce.

Každému je zřejmé, že účinnější využívání pochvaly za dobrou práci a přeložení za lajdáctví se váže na změnu stylu řídicí práce a směřuje ke zvýšení individuální výkonnosti. Méně zřejmé již je, že i zvýšení vnitroskupinových výkonových standardů, tj. pracovitosti skupiny jako celku, je možné dostatečně ovlivnit změnou stylu řídicí práce. K tomuto závěru nás přivádí provedená matematicko-statistická analýza závislostí. Jsou to zejména *kolektivní příprava rozhodnutí a vlastní rozhodování s účastí podřízených*, které mohou až z 25 % posílit pracovitost a soudržnost prvotních pracovních kolektivů. Jde především o četnost *užitečných* pracovních a výrobních porad a o to, do jaké míry se nadřízení s podřízenými radí o věcech, které se jich podstatně dotýkají, do jaké míry využívají jejich námětů, zda usilují o jejich souhlas a ponechávají jim určitý stupeň samostatnosti. Zejména technicko-hospodářští pracovníci si cení možnosti samostatně pracovat. Ale i dělníkům jde o to, aby se nadřízení s nimi více radili, více využívali jejich rozumu. Celá řada korelací a jiných měr závislosti mezi jevy potvrzuje, že participativní vedení lidí má hluboký vliv na pracovní morálku a spokojenost pracovníků.

Ke zvýšení vnitroskupinových výkonových standardů, tj. zvýšení pracovitosti skupiny jako celku, pomáhá i vyvážené používání prvků orientace na lidi a na úkoly. Z prvků *orientace na lidi* mají statisticky významný vliv na pracovitost a soudržnost kolektivů: péče o dobré vzájemné vztahy mezi podřízenými, rozhovory o jejich pracovních i soukromých problémech, řešení těchto problémů, péče o jejich odborný růst, starost o jejich spokojenost, informování podřízených o právech a povinnostech nadřízeného, jich samých, jejich spolupracovníků.

Z prvků *orientace na úkoly* statisticky významně ovlivňují pracovitost a soudržnost kolektivů zejména:

seznamování podřízených s normami a pravidly, podle nichž bude hodnocena jejich práce, náležité informování o jejich úkolech, kontrola plnění úkolů.

Zde je vhodné upozornit na to, že pracovníci podniku dávají v průměru určitou před-

nost úkolové orientaci v řídicí práci bezprostředních nadřízených před orientací na lidi. Je tomu tak proto — jak vysuzujeme na základě korelací — že od této orientace očekávají větší prospěch, ať už jde o zvýšení příjmu, nebo jiné uznání od nadřízeného za dobrou práci, či o dosažení všeobecné úcty a vážnosti v podniku apod. Naproti tomu — jak opět naznačují korelace — tentýž prospěch je očekáván i od stylu orientovaného na lidi — například ocenění, uznání a respektování. Tato orientace, pokud je správně uplatňována, má v sobě vždy i prvky participativního vedení lidí. Využívání schopností pracovníků, dobrá organizace práce a spokojenost s vedoucím se statisticky významně váží na snížení tlaku spolupracovníků na výkonovou konformitu. Snížíjí tedy tlak spolupracovníků na to, aby někdo v kolektivu nezvedal výkonovou latku.

Rovněž způsob kontroly má v sobě vyvážené spojovat prvky *těsného a obecného dozoru*. Korelace potvrzují, že takové prvky detailního dozoru, které zavádějí v kolektivu pracovní pořádek a odstraňují tím významný zdroj mezilidských třenic, posilují soudržnost a celkovou pracovitost kolektivu. Podřízení však také chtějí ovlivňovat způsob, průběh i tempo práce, a to nejenom v procesu rozhodování, ale i při jejím vlastním výkonu (nechtějí, aby jim někdo „hýbal rukama“ a stále „dýchal za krkem“). Proto je třeba ve vhodné míře uplatnit prvky obecného dozoru.

Z uvedených, ale i z dalších korelací je možno vysoudit, že opatření navržená pro zvýšení vnitroskupinových výkonových standardů jsou současně opatřeními, která pomáhají čerpat významnou rezervu, spočívající ve *zvýšení uznání za dobrou práci od vedoucího*. Obdobné platí i pro rezervu, spočívající v účinnějším využívání možnosti *přeložení na jinou, horší práci*. Pracovníci podniku spojují — statisticky významně — uznání od nadřízeného nejen se slovní pochvalou. Ta má pro ně značnou váhu a posiluje jejich pocit sebeúcty. Na druhé straně však zároveň v jisté míře očekávají, že toto uznání se dříve nebo později reálně projeví ve zvýšení příjmu. Předpokládají v této souvislosti, že vedoucí vyjádří starost o to, aby si vydělali, péči o dobrou organizaci práce a že je k rozhodování o této organizaci přizve. Takové přizvání považují za formu uznání od nadřízeného. Současně očekávají, že lajdáctví apod. se dočká pokárání nebo i silnějšího postihu.

Pokud jde o objekt *opatření 6., tj. zlepšit příležitost k postupu*, jsou vysoké motivační rezervy zejména u technicko-hospodářských pracovníků (hlavně u neřídicích techniků). Avšak i u dělníků je tato rezerva na prvním místě. Bylo by proto prospěšné vypracovat zásady profesionálního vzestupu pro všechny kategorie profesí. Na tomto základě pak projednat pracovní perspektivu každého pracovníka, a to v souladu s jeho komplexním hodnocením. Nemusí vždy jít jenom o postup

на высший место, то бы было samozřejmě не-реальное. Např. někteří dělníci uvádějí, že i jen zkouška na vyšší kvalifikační třídu — bez okamžitého finančního efektu — má pro ně značný význam. Je proto nutné promyslet i pro technicko-hospodářské pracovníky nové podněty pro horizontální i vertikální pohyb v podniku.

Literatura

- Hezký, J. — Kováčik, J.: *Rozvoj pracovní iniciativy a socialistického soutěžení ve stavebnictví na Slovensku*. Bratislava, výzkumná zpráva ÚEOS 1971.
- Charvát, F. — Odehnal, Z.: *Některé obecné problémy realizace modelového řešení*. In: *Operační výzkum a studium lidského faktoru*. České Budějovice, sborník Domu Techniky ČVTS 1972.
- Kohout, J. — Kolář, J. a kol.: *Sociální pozice a role vedoucích pracovníků v socialistickém podniku*. Projekt výzkumného úkolu státního plánu badatelského výzkumu X-10-5/1. Praha, interní materiál katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE 1967.
- Kuzmin, E. C. — Volkov, I. P. — Jemeljanov, J. N.: *Rukovoditel i kolektiv*. Leningrad, Lenizdat 1974.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954.

Резюме

Хлумски В. - Гавлик Й. - Нештракова З.: Информационная система о человеческом факторе на предприятии

В интересах повседневного управления людьми и для нужд социального планирования целесообразно создать и внедрить на предприятиях систему информации о человеческом факторе. В основу такой системы следует положить идею регулярного измерения общественных переменных, обработки полученных данных на ЭВМ в качестве руководящей информации и преобразования этой информации (с использованием модели принятия решений) в рекомендации конкретных мероприятий. Часть такой информационной системы разрабатывает Институт экономики и организации строительства в сотрудничестве с двумя строительными организациями. Это исследование и разработки касаются трех групп общественных переменных: мотивации труда, стиля руководящей работы и его воздействия на трудовые коллективы, а также вертикальной и горизонтальной кооперативности между звеньями предприятия. Для использования в оперативном руководстве применяется принцип отклонений от оптимума. Для использования в социальном планировании подготавливается использование сочетания предвидения (прогноза) с предписанием условий для совершенствования мотивации труда, стиля руководящей работы и кооперации внутри предприятия. Ре-

шение задачи уже значительно продвинулось: прошли опытную проверку информационные блоки мотивации труда и стиля руководящей работы. Вскоре будет завершена и опытная проверка блока кооперации между звеньями на предприятии. Вслед за этим будет разработано практическое пособие.

Содержание информационных блоков моделируется в соответствии с социалистическими производственными и трудовыми отношениями с учетом конкретной потребности в создании диагностико-аналитической базы для руководства трудовыми коллективами в направлении повышения производительности, трудовой инициативы и удовлетворения трудом. Результаты опытных изменений подтверждают социалистический характер отношений по линии руководство-подчиненные на предприятиях и социалистическое отношение к труду. Одновременно они раскрывают, однако, и крупные резервы.

Проверялась и надежность и значимость измерений и результаты по уже проверенным информационным блокам были признаны удовлетворительными. Статистически значимая корреляция подтверждает значительность влияний мотивации труда и стиля руководящей работы на выполнение экономических заданий, на спаянность и трудолюбие коллективов.

Summary

Chlumský V. — Havlík J. — Neštráková Z.: *Information System Concerning the Human Factor in the Enterprise*

For the purposes of everyday management of people as well as for those of social planning, it is expedient to develop an information system about the human factor and institutionalize it within enterprises. Its essential idea should consist in the periodic measurement of social variables, their processing with the aid of an electronic computer into managerial information, and the transformation of this managerial information into recommendations for management measures; for these purposes, the decision-making model should be applied.

A part of such an information system is being developed by the Institute of Economics and Organization of Building Industries in cooperation with two building enterprises. As regards its content, this research and development refers to three areas of social variables: working motivation, style of managerial work and its impact upon working collectives, and both vertical and horizontal cooperativeness among enterprise units. In operative management, the principle of deviations from the optimum is applied; in social planning, steps are being made to promote the utilization of the principle of the combination of prediction (forecasting) and prescription of conditions fostering the improvement of working motivation, the style

of managerial work and cooperativeness in the enterprise. The solution of this problem has reached a high level of elaboration: information blocks of working motivation and of the style of managerial work have been subjected to examination. The examination of the block of inter-unit cooperativeness is drawing to its end. A user manual will then be worked out.

The content of information blocks is modelled in conformity with socialist production and working relations and for the concrete purpose of creating a diagnostical and analytical basis for the management of working collectives aimed to achieve an increased efficiency, working initiative and

satisfaction. The results of experimental measurement confirm the socialist character of superiority and subordination relations within enterprises and the socialist working morale. Simultaneously, however, they reveal great reserves.

The reliability and validity of measurements in the information blocks examined so far have been tested and found satisfactory. Statistically significant correlations bear out the great influence of working motivation and the style of managerial work upon the fulfilment of economic tasks as well as upon the solidarity and industry of working collectives.

či záměrně zamlčet. V těchto souvislostech a za těchto podmínek vypracovávají Pareto a Weber své koncepty jako sociologii jednání. Po stránce formální je zde určitý relativní a rozporný pokrok. Když budeme přechod od zkoumání zákonů vývoje či evoluce ke zkoumání zákonů jednání chápat ve společenském, historickém rámci, pak jde o určitý progresivní posun. Tento důraz na zákony jednání, na zkoumání lidské společnosti jako procesů jednání lidských individuí, může však být znehodnocen odhozením problematiky vývoje společnosti. Sociologie přestává být vědou o zkoumání zákonů vývoje a stává se vědou o lidském jednání, které má určité funkční důsledky pro stav a změny společnosti. Určitou výjimku tvoří rozporné dílo Maxe Webera, který sice svým požadavkem sociologie oproštěné od hodnocení ji chce uchránit od vlivu hodnot filozofických, politických či etických, avšak i nadále zůstává ještě sociologem historického zaměření a s historickým zájmem. Velmi trefně to vyjadřuje sovětská autorka N. F. Naumovová, když říká, že „na rozdíl od soudobých sociologů si Weber nedovedl představit, jak je možné být sociologem a nebyť přitom historikem“ [Naumova 1968 : 595]. Weberovy sociologické analýzy nejsou založeny na konkrétních sociologických výzkumech empirického ražení, nýbrž na velmi všestranné a hluboké znalosti historického materiálu. I Pareto, který chce být představitelem „vědecké“ sociologie jako logicko-experimentální vědy, který kritizuje velmi ostře Comta a Spencera za spekulaci a metafyziku, opírá své sociologické úvahy o historické ilustrace a příklady, a nikoli o konkrétní sociologické výzkumy. Nemá však Weberovu schopnost hluboké historicko-sociologické analýzy, takže jeho sociologie má v mnoha ohledech přes všechny deklarace o vědeckosti, o významu pozorování a experimentu schematický a rovněž spekulativní a metafyzický ráz. Tím se Pareto podobá přes všechny výhrady a kritické poznámky Comtovi. Oba dva, Pareto i Comte, jsou důkazem toho, že vyhlášený vědecký, pozitivní program sociologie nemusí být samým autorem vyhlášeného programu vůbec splněn.

Paretova koncepce jednání

Je nutno poznamenat, že Paretova sociologie má přes všechny základní vady, nedůslednosti a chyby jednu přednost. Je určitým logickým celkem a její jednotlivé kategorie, pojmy a dílčí koncepty jsou navzájem vnitřně propojeny a úzce spolu souvisejí. Tak například Paretovy výchozí pojmy logického a nelogického jednání, reziduí a derivací jsou vnitřně spojeny s jeho koncepcí mocenských elit a cirkulace elit a s učením o různých druzích reziduí a jejich nestejném a nestálém rozdělení u jednotlivců i u společenských skupin.

Paretovy koncepty a názory jsou vytvářeny v určité společensko-historické situaci a nelze je pochopit jen v návaznosti na předcházející autory a směry buržoazní sociologie. Po dráze inženýra a technického odborníka se Pareto stává v devadesátých letech minulého století vysokoškolským profesorem v Lausanne a jako profesor ekonomie rozvíjí již koncem devatenáctého století i své první sociologické koncepty. Jeho osobní, odborný, ale i politický a světonázorový vývoj je ovlivňován základními událostmi poslední třetiny devatenáctého století. Je to doba otřesu a strachu, který prožila buržoazie západoevropských zemí v souvislosti s Komunou, je to období šíření marxistických idejí i rozmachu dělnického hnutí, tehdy v rámci II. internacionály a rostoucích sociálně demokratických a socialistických stran. Je to doba kritiky a odhalování formálnosti a pokrytectví buržoazní demokracie, parlamentního zřízení a abstraktních buržoazních svobod. Pareto je do určité doby (téměř až do konce devatenáctého století) zastáncem buržoazního liberalismu, sdílí běžné předsudky buržoazní inteligence, a dokonce lze u něho zaznamenat určité koketování s marxismem a socialismem. Napsal například dlouhou předmluvu k francouzské antologii z *Kapitálu*, kterou uspořádal P. Lafargue. Koncem devatenáctého století však nastává u Pareta základní obrat, který buržoazní sociologové nazývají epistemologickým zvratem. Nejde o pouhé změny v teorii poznání nebo v zaměření teoretických zájmů, přecházejících od převážně ekonomických problémů k sociolo-

gickým. Jde také o základní změnu politických a světónázorových postojů. Pareto se stává koncem minulého století a v prvním desetiletí dvacátého století kritikem buržoazního demokratismu a liberalismu zprava a současně také kritikem marxismu, nepřítelem socialismu. Vytváří postupně svou aristokratickou, protidemokratickou a proti marxismu a socialismu zaměřenou koncepci jednání, reziduí a derivací, mocenských elit a jejich cirkulace. Právě v těchto navenek vědeckých nebo v Paretoových záměrech exaktních názorech se realizují jeho konzervativní, antidemokratické a protisocialistické postoje.

Pareto vychází při rozpracování své koncepce lidského jednání z určitých předpokladů, které nás opravňují přes všechny jeho kritické výtky vůči Comtovi označit jeho východiska za pozitivistická. Lidská společnost je podle Pareta předmětem zkoumání specializovaných disciplín, jako je právo, ekonomie, historie apod. Jejich syntézou, disciplínou, která směřuje ke studiu lidské společnosti v obecnosti, je sociologie. Doposud byla sociologie téměř vždy rozvíjena dogmaticky. I Comtova sociologie je dogmatická. Pareto, a to je dosti typické pro každého významného představitele buržoazní sociologie, vlastně teprve svým pojetím chce zahajovat její vědeckou etapu. Chce sociologii budovat podle vzoru úspěšných experimentálních věd, například podle chemie, fyziky. Jedinou zárukou vědeckosti sociologie a klíčovým vodítkem je experiment a pozorování. (Připomeňme, že podobné záruky pro vědeckou sociologii navrhoval i Comte.)

U Pareta nacházíme rozlišování dvou typů propozic či teorií: těch, které jsou založeny na zkušenosti, a těch, které předcházejí zkušenost. Zatímco metafyzika postupuje podle Pareta od absolutních principů ke konkrétním případům, experimentální věda postupuje od konkrétních případů nikoli k absolutním, nýbrž k obecným principům. V logicko-experimentální teorii nejsou principy nic víc než abstraktní propozice, shrnující rysy společné mnoha odlišným faktům. V této souvislosti by se zdálo, že Pareto přejímá od obdivovaných přírodních věd myšlenku vědeckého zákona jako zobecnění velkého množství

pozorovaných případů, které se vyskytují s určitou nutností. Pareto však výslovně zdůrazňuje, že jeho pojetí zákona neimplikuje žádnou nutnost. Zákony pokládá za hledání určitých pravidelností bez závazného spojení s kategorií nutnosti. Jeho pojetí zákona vyúsťuje nanejvýš v určité pojetí pravděpodobnosti. Vědecké zákony nejsou tedy pro Pareta ničím jiným než na základě pozorování zjištěné pravidelnosti či stejnorodosti určitých jevů.

Od těchto výchozích a skutečně v jádře pozitivistických předpokladů přechází Pareto ke zkoumání společnosti z hlediska určitého jednání individuí. Jednou z prvních Paretoových myšlenek je předpoklad, že každý sociální jev může být zkoumán ze dvou aspektů — jaký je ve skutečnosti a jak se představuje v myšlení té či oné bytosti. První aspekt nazývá objektivní, druhý subjektivní. Dalším kritériem zkoumání sociálních jevů jako jednání individuí je kritérium prostředků a cílů, jejich shody či disproporce. Existuje jednání, v němž jsou použity prostředky adekvátní cílům, kde jsou tedy logicky spojeny cíle a prostředky. Existuje jiné jednání, kde tato shoda prostředků a cílů chybí. Jednajícímu se může sice subjektivně jevit vztah prostředků a cíle jako odpovídající, rozhodující je však, zda prostředek a cíl korespondují objektivně. Jednání, v němž je logicky spojen prostředek a cíl, nazývá Pareto logickým, jednání, kde toto logické spojení chybí, je nelogické, tj. postrádá racionální vztah mezi prostředkem a cílem, není objektivně logické. Objektivní cíl je v Paretově pojetí takový cíl, který je umístěn v poli pozorování a zkušenosti, na rozdíl od imaginárního cíle, který je mimo zkušenost a pozorování.

V dosavadních dějinách i v soudobé společnosti podle Paretova mínění převládá spíše jednání nelogické, prvky logického jednání najdeme ve sféře vědy a částečně v určité míře v činnostech spjatých s vojenstvím, právem nebo politikou. Je to podmíněno tím, že lidé v dosavadních dějinách neměli znalosti o skutečných, pravých, skrytých, hlubinných podnětech a motivech svého jednání. Jejich znalosti se pohybovaly na povrchové úrovni. Skutečné pravé podněty a síly, které uvádějí lidi do

pohybu, zůstávaly skryty a lidé brali vážně vnější, pseudoracionální závoje a masky, jimiž své jednání rozumově zdůvodňovali a také ospravedlňovali. Logické jednání je alespoň ve značné části výsledkem rozumového uvažování. Nelogické jednání se rodí hlavně z určitých psychických stavů, sentimentů, podvědomých pocitů. Je to oblast, která patří podle Paretova mínění do psychologie, ta má zkoumat takové psychické stavy. To je základ jeho učení o dvou různých úrovních lidského jednání, jeho skutečných, hlubinných motivech a pseudoracionálních, vnějších formách zdůvodnění, jeho učení o reziduiích a derivacích. Pro toto učení bývá Pareto srovnáván s Marxem, s jeho učením o rozdílu mezi skutečným materiálním životem a ideologickým povrchem vnější jevové skutečnosti, ale i s Freudem a jeho snahou o nalezení a postižení skrytých a hlubinných sil důležitých pro jednání individua. Srovnání Pareta s Marxem je povrchní a neadekvátní. Marx zakládá i historicky své učení o mnohá desetiletí dříve a Paretova koncepce reziduií a derivací je (přes správný postřeh vnější a vnitřní úrovně lidského jednání) velmi rozporná, nejednoznačná a vnitřně logicky nejednotná. Podstatný rozdíl je dále v tom, že Marx hledá společenské a racionálně pochopitelné hlubší hybné síly společenského pohybu, včetně společenských tříd jako subjektu dějinného pohybu, zatímco u Pareta to jsou spíše biologické, konstantní a dosti iracionální skryté síly, jež motivují především jednání jednotlivců a abstraktně chápaných společenských skupin; třídní analýza je u něho potlačena.

Jaké jsou vlastně konkrétní vnitřní rozpory, nejednotnosti a nedůslednosti Paretovy koncepce reziduií, které poznamenávají negativně i celou jeho koncepci jednání? Přes správný postřeh, že existují různé úrovně lidského jednání — vnější, nápadná a zjevná a vnitřní, hlubinná a skrytá — je základní Paretův pojem reziduií velmi nejednoznačný, neurčitý, a tím i nepřesný. Pareto hovoří o určitých konstantních a neměnných prvcích, které jsou základem nelogického jednání. Označuje je jako rezidua. Tato rezidua jsou základem velmi odlišných a rozmanitých derivačních

„teorií“. Reziduum je nelogické a vyjadřuje nějaký základní lidský impuls nebo postoj jako neměnný prvek četných teorií nebo činností, je pravým objektem sociologického zkoumání, kdežto deriveace jsou pouhé masky nebo závoje. Když si však začneme bedlivě všimát toho, jak určuje Pareto rezidua, zjistíme mnohé výkyvy, nejednoznačnosti, mnohovýznamný výklad. Nejčastěji Pareto tvrdí, že rezidua jsou manifestací sentimentů nebo instinktů, nebo že odpovídají určitým instinktům. Jindy mluví o tom, že rezidua jsou určité psychické stavy nebo stavy mysli. Jindy kromě reziduií uvádí jako hlavní síly nebo faktory též zájmy.

Dalo by se očekávat, že Pareto, který vyhlašuje za hlavní skryté a hlubinné síly lidského jednání rezidua, bude tento pojem velmi pečlivě a velmi jednoznačně definovat a používat. Ve skutečnosti jsme však svědky toho, že tento hlavní pojem celé koncepce jednání je definován a používán velmi nejasně, mnohoznačně a neurčitě. Příznačné je, že Pareto svůj základní pojem, který má být vysvětlením pravých pohnutek jednání lidí, odkazuje do psychologie jako předmět jejího poznání. Vznikají pak oprávněné a četné námitky, že jeho koncepce je jakousi novou verzí instinktivismu, že rezidua jako konstantní, neměnná jsou totožná s instinkty nebo jim podobná. Pareto sice výslovně říká, že rezidua nejsou instinkty, avšak sám je interpretuje jako konstantní v té míře, jak to lze především předpokládat o instinktech. Pareto dělí rezidua na vrozená a získaná. Ale pokud jsou rezidua sociálně získaná a jsou konstantní v čase, je možný jen jediný závěr — a ten skutečně odpovídá základním sociologickým východiskům Paretovy koncepce — že společnost se v čase příliš nemění. Rovněž není uspokojivě zodpovězena otázka, jaký je skutečný vztah mezi reziduií a manifestací těchto reziduií v instinktech a sentimentech. Vztah kategorie reziduum k jiným pojmům, které Pareto rovněž používá, jako zájem, nebo potřeba, není rovněž upřesněn. Celkové vyznění základního záměru Paretovy sociologie — položit základ sociologie jako logicko-experimentální vědy a odhalit skutečné, hlubinné síly lidského jednání je

proto naprosto neuspokojivé. Paretovy deklarace jsou ve srovnání s jeho skutečnou sociologií dosti podobny záměrům Comto-vým, pro něhož měl Pareto jen kritická a odsuzující slova. Právem proto říká anglický autor S. E. Finer, který podává kritický rozbor Paretovy sociologie při vydání některých jeho vybraných spisů, že Paretovo základní dílo *Trattato di Sociologie Generale* je torzem o jednom miliónu slov.¹ Torzem zůstaly i Paretovy snahy vytvořit ústrojnou sociologickou teorii jednání a celkový efekt se omezuje jen na určité dílčí postřehy při základním neuspokojivém výsledku.

Paretova základní snaha — formulovat sociologii jako vědu o lidském jednání a jeho základních, skrytých a hlubokých příčinách — se jeví při zdůvodňování jako nejasná, pojmově neurčitá a mnohovýznamová. Objektivně jde o koncepci jednání, která je založena na konstantních, až biologicky neměnně pojatých reziduích. Jde o koncepci, která nemá daleko k tomu, aby mohla být označena za určitou variantu instinktivistické teorie se všemi jejími známými a neudržitelnými nedostatky a nedůslednostmi. Pokud se Pareto snaží v některých pasážích svých prací interpretovat svou koncepci jednání spíše v psychologické než v biologické rovině, pak i tato tendence má své základní vady, protože uznává jen psychologické rozdíly mezi vrstvami a jednotlivci, sociálně ekonomické rozdíly mezi vrstvami a skupinami jsou vyloučeny nebo dotčeny jen okrajově. Přitom je známo, že Pareto byl ve své učitelské vysokoškolské dráze oficiálně profesorem ekonomie, když vystřídal v Lausanne Walrase. Jeho orientace na ekonomické problémy ho však nikdy nevedla k závěrům, které by přispěly k hlubší analýze anatomie kapitalistické společnosti nebo ke kritice sociální nerovnosti a soukromého vlastnictví. Paretova averze vůči požadavkům sociální rovnosti byla stejně silná jako důsledná. Proto i jako ekonom vypracoval údajně exaktní matematickou křivku, dokazující prý, že rozdělení příjmu ve společnosti je v podstatě konstantní. Tím je požadavek rovnosti podle Pareta vlastně vědecky vyvrácen. Pareto

oceňuje funkci pojmu rovnosti a požadavku rovnosti jen v rámci své koncepce derivací. Pojem a požadavek rovnosti je prostředek, který je obvykle užíván, zvláště pak v moderní době, k tomu, aby byla odstraněna jedna aristokracie (elita) a nahrazena druhou.

Pareto tedy vypracoval problematickou a na nepřesných a nejasných pojmech založenou teorii či sociologii jednání. Součástí jeho sociologie je snaha znehodnotit a znevážit smysl revolučního jednání. Každé hnutí za sociální rovnost, za sociální spravedlnost a důslednou demokracii redukuje Pareto na jediný výsledek — změni se jen elita, základní společenské nerovnosti zůstávají dále. Je to zvláštní způsob, jak znehodnotit revoluci a revoluční jednání. Nikoli popíráním revoluce nebo jejím přímým odsouzením. Revoluční jednání je diskreditováno tak, že Pareto vidí jen jeden jeho omezený výsledek — změnu vládnoucí elity a příchod nové. Není pak veškeré snažení a jednání revolučních sil vlastně zbytečné a bez jakéhokoli pozitivního smyslu? I u Pareta si můžeme ověřit, jak údajně exaktní, složité a navenek skutečnosti vzdálené konstrukce mohou plnit reakční, konzervativní, a dokonce i protirevoluční funkce. Není proto divu, že nastupující italský fašistický režim v čele s Mussolinim jmenoval Pareta senátorem a že antidemokratické, iracionální a biologizující, protisocialistické a protirevoluční názory Paretovy mohly být a také byly využity fašistickými ideology.

Max Weber a jeho sociologie jednání

Pro pochopení celé Weberovy sociologie i jejích jednotlivých důležitých částí, a tudíž i pro pochopení jeho sociologie jednání je nutné uvědomit si alespoň základní vztahy M. Webera k marxismu a k revolučnímu dělnickému hnutí. Max Weber, podobně jako Pareto, působí v podstatě ve stejném historickém období. Jde zhruba o poslední třetinu devatenáctého století a první dvě desetiletí století dvacátého. Max Weber navíc působí v zemi, kde je marxismus a revoluční dělnické hnutí té doby nejrozvinutější a nejvlivnější. Je to ne-

¹ Paretovo hlavní dílo používám rovněž v anglickém překladu (Pareto 1963).

sporně buržoazní sociolog v plném teoretickém a politickém slova smyslu. Jeho teoretické výkony nepřekračují hranice buržoazní společnosti a jeho prakticko-politické postoje jsou jednoznačně buržoazní, včetně prvků německého nacionalismu. Weber však není ani jednoduchým, ani primitivním antimarxistou. Jeho vztah k marxismu zahrnuje nejen kritiku a odmítání marxismu, nýbrž i přejímání některých prvků Marxova učení, některých teoretických a metodologických podnětů. Jde o zvláštní a v dřívějším období nevidaný jev. Vždyť představitelé oficiální německé univerzitní vědy před Weberem v podstatě marxismus ignorovali a zamlčovali v určitém záměrném spiknutí. Síla marxistických idejí i revolučního dělnického hnutí, jež z nich čerpalo, donutila buržoazní teoretiky marxismus zaznamenat a reagovat na něj. Lze v určitém smyslu říci, že Max Weber zahajuje onu etapu v buržoazním oficiálním myšlení, kdy je marxismus zaznamenán jako silný protivník a současně svérázně využíván a zneužíván přijetím určitých vybraných a profiltrovaných prvků marxismu do buržoazní ideologie.

Rozporné a složité odmítání i dílčí přejímání marxismu, který je zařazován do buržoazní ideologie a v ní „rozpuštěn“, je pro Maxe Webera zvláště příznačné. Na možné dotazy, v čem se projevuje závislost na marxismu a socialismu, lze jednoznačně uvést, že teprve přes Marxe a Marxův *Kapitál* se němečtí buržoazní teoretikové dostávají k problematice kapitalismu – „své rodné společnosti“ (především Max Weber, ale i Tönnies a Werner Sombart). I metodologický postřeh souvislosti křesťanského náboženství a kapitalismu pochází od Marxe a od Engelse a teprve Max Weber ho rozsáhle rozvinul a dal mu protimarxistické zaměření obrácením vzájemného vztahu mezi základnou a společenským vědomím. Weberův vztah k marxismu je nadto ještě ovlivněn tím, že mohl, ať již vědomě, nebo živelně, ztotožňovat Marxovy teoretické a metodologické přístupy s pojetím marxismu u žáků a pokračovatelů Marxe. Ti v rámci II. internacionály a zvláště v německé sociální demokracii nebyli vždy tvořivými a ortodoxními marxisty a mají na svědomí mnohá zjed-

nodušení a komolení marxismu. Na tyto složité a rozporné vztahy Maxe Webera k marxismu poukazuje velmi výstižně polský marxistický sociolog S. Kozyr-Kowalski [Kozyr-Kowalski 1967].

Max Weber, podobně jako Pareto, definuje velmi jednoznačně sociologii jako vědu o lidském jednání. Jednání však spojuje – a to zcela výrazně v souvislosti s určitými vlivnými tradicemi německých duchovnědních teorií – s kategorií smyslu. Lidské jednání je vždy smysluplné, lidé svému jednání přikládají určitý subjektivní smysl. Při studiu společenského jednání lidí nejde tedy jen o vysvětlení objektivního průběhu jednání i jeho výsledků, nýbrž i o pochopení subjektivního smyslu, který je spojen s jednáním lidí. Z takového pojetí lidského jednání jako smysluplného (přičemž Max Weber vždy akcentuje subjektivně míněný nebo zamýšlený smysl) vyplývá mnoho dalších otázek, na něž se Max Weber snaží ve své rozsáhlé, bohatě rozpracované a upřesňované a současně i rozporné sociologii odpovědět. Je třeba brát v úvahu všechny souvislosti Weberovy sociologie, abychom nepodléhali primitivnímu empirickému či pozitivistickému výkladu Weberovy sociologie. Pozitivistické nebo empiricistické ztotožňování empiricismu amerického ražení s Weberovou sociologií se zakládá na úplném nepochopení vlastního Weberova výroku, že sociologie je empirickou vědou [Weber 1960 : 6, 16]. Stejně tak nechápe empiricismus a pozitivismus základní principy Weberovy rozumějící sociologie (verstehende Soziologie), která je v duchu svých německých zdrojů výrazně antipozitivistická. Ve stejném textu, v němž mluví Weber o empirické sociologii, je výrok, že sociologie hledá obecná pravidla dění. Jde tedy o určité pojetí sociologie jako vědy zobecňující, což je v naprostém rozporu s pojetím i praxí „klasické“ empiricistické sociologie. Ta je navíc neslučitelná i s takovými kategoriemi Weberovy sociologie, jako je ideální typ nebo hodnotová orientace (Wertbeziehung).

Max Weber tedy definuje sociologii jako vědu o lidském smysluplném jednání; sociologie se pak zabývá jednáním jen tehdy – nebo přesněji lidské jednání je sociální

– lze-li v něm najít subjektivně míněný nebo zamýšlený smysl. Lidské chování je sociálním jednáním jako součinnost, interakce s ostatními, když subjektivní smysl je zaměřen a orientován na jednání druhých. Je-li sociální jednání předmětem zájmu rozumějící či chápající sociologie a je-li jednáním jen takový druh aktivity, který probíhá jako společenská interakce, musíme se nutně otázat na zdroje smyslu lidského jednání. Weberova koncepce sociologie jako vědy o jednání a koncepce jednání jako smysluplné interakce nastoluje otázky o motivaci lidského jednání i o zdroji nebo počátku smysluplných motivací. I když je podle Webera smysl vždy subjektivně zamýšlen jednajícími jednotlivci, není svévolně subjektivní nebo libovolný. Zdroje smyslu, jež lidé subjektivně přisuzují svému jednání, jsou společenské a v podstatě je jednotlivci čerpají z existujících společenských idejí a hodnot, které jsou dostupné a jsou lidem k dispozici. Subjektivní smysl mohou lidé čerpat z tradičních převládajících hodnot a idejí nebo z těch hodnot a idejí, které jsou nově vytvářeny. Tradiční hodnoty jsou dány, nové netradiční i revoluční jsou určitým způsobem vytvářeny. Jak vysvětluje Max Weber vznik nových idejí a hodnot jako základního zdroje pro smysluplné lidské významy a lidský smysl jednání? Chyba Maxe Webera není v tom, že zkoumá aktivní vliv a působení například náboženských idejí na vývoj společnosti a specificky na vznik a vytváření kapitalismu. To činí Marx rovněž a ve shodě s ním Engels ve svých úvahách o kalvinismu. Jednostrannost Maxe Webera spočívá v tom, že buď přeceňuje vliv některých náboženských idejí na formování „ducha kapitalismu“, nebo že vznik nových náboženství nevysvětluje ve spojitosti s celkovým hospodářským, sociálně politickým a třídním vývojem té či oné země nebo toho či onoho historického období. Max Weber si klade otázku, jak zobecnit a kauzálně vysvětlit vznik nových náboženství, která nejčastěji v minulosti poskytovala zdroje pro čerpání subjektivního smyslu jednání individuů. Pokouší se dokonce i o zobecnění vztahu mezi podmínkami existence a typy náboženské zkušenosti v různých podmínkách a v různých

místech jejich vzniku. Jeho metodologický přístup je však natolik vázán tradicemi německé duchovně a usilovnou snahou vyvrátit „jednostranný“ ekonomický materialismus v pojetí sociálně demokratických teoretiků v Německu, že vytyčený problém vztahu mezi podmínkami existence a typy náboženství je jednostranně řešen a jednostranně zdůvodněn.

Proti zjednodušující tendenci některých sociálně demokratických teoretiků (z nichž mnozí se stali později revizionisty), kteří chápali vztah základny a nadstavby velmi primitivně a zjednodušeně, vytyčuje Max Weber své pojetí vzniku náboženství i jiných motivačních idejí a hodnot. Interpretuje je spíše v duchu určitého typu „existenciální“ psychologie (když sám provádí velmi ostré odlišení tradiční psychologické koncepce od své sociologické). V této existenciální psychologii je ekonomika a ekonomická činnost redukována na oblast aktivního uplatnění smysluplného jednání a náboženské ideje a hodnoty jsou vysvětlovány generalizacemi, jež se týkají pravděpodobných odpovědí na určité podmínky lidské zkušenosti. Pojem zákonitosti a nutnosti je nahrazen pojmem pravděpodobné šance a je relativizován. Jednání lidí není u Webera ani svévolné, ani nahodilé, je sociálně organizováno i sociálně motivováno. Hlavní motivační a organizující silou, dodávající možné subjektivní smysly lidského jednání, jsou především náboženské ideje a hodnoty, v nové době pak svět institucionalizovaných racionálně fungujících organizací. Jinak řečeno, posledními nebo rozhodujícími společenskými motivačními a kauzálními prvky lidského jednání jsou ideje a hodnoty, tedy nadstavbové jevy, pokus spojit vznik nových náboženství se společenskými podmínkami zkušenosti je znehodnocen přílišným relativismem i malou historickou sociální konkrétností. Navíc vztah mezi podmínkami existence a novou náboženskou či jinou ideovou zkušeností je příliš redukován pro dřívější období na funkci charismatických osobností, v moderním kapitalistickém světě, v němž racionalismus produkuje „odkouzlení“, na anonymní duch fungujících racionálních byrokratických struktur.

Max Weber je příliš hluboká a složitá

osobnost buržoazní sociologie, než aby se spokojil s jedním nebo pouze jednostranným řešením jednou provždy. Jindy a jinde se snaží překonat své jednostrannosti nebo obrácený vztah náboženství a skutečných historických a materiálních podmínek. Zápasí sám se sebou, se svými třídními předsudky i svými vlastními metodologickými a teoretickými omezujícími východiský. V jiných dílech se pokouší o pochopení náboženství v určitých historických poměrech jako zvláštních situací, kdy pravděpodobné odpovědi na tyto specifické podmínky vedly ke vzniku nových náboženských idejí a nových možných smyslů pro jednání jednotlivců v dané společenské situaci. Zárodky strukturalistického přístupu, který v abstraktních a odosobňujících schématech znázorňuje fungování sociálních mechanismů, spojuje se snahou najít revoluční příčiny a zdroje vzniku něčeho nového, čímž překračuje omezený horizont pouhého strukturního přístupu. Vedle svých schémat základních typů či druhů jednání (racionálně cílové, afektivní, tradiční a hodnotově racionální) zdůrazňuje Max Weber skutečné historické typy tvorby dějin a lidí, kteří se na této tvorbě podíleli. Historický a vývojový přístup k dějinám je však zase znehodnocen tím, že tvůrčí a dokonce revoluční jsou jen vybrané, zvláštní a přechodné charismatické osobnosti nebo skupiny, které se jeví jako jediní a výluční tvůrci historie i nových motivačních a kauzálních struktur.

Rozporné a současně i dílčí přínosné postřehy ve Weberově díle zdůrazňuje sovětská socioložka Naumovová ve své výstižné a hluboké studii o poučení z vývoje západní sociologie. Zdůrazňuje Weberův smysl pro historii, jeho analýzy vycházející nikoli z omezených a povrchních empirických výzkumů, nýbrž z bohatého historického materiálu i pochopení toho, že dějiny dělají lidé, i když to Weber vyjádřil ve sverázne a částečně aristokratické koncepci charismatu s idealistickými příměsemi. Naumovová píše: „Soudobí sociologové často vytýkají Weberovi jeho ústupky ‚metafyzice‘, které se projevují zejména v ‚jednostranné‘ konstrukci společnosti. Tato ‚jednosměrnost‘ není ničím jiným než snahou pochopit zákony vývoje společnos-

ti, vystřídání jedné formy druhou. Specifikum přístupu k tomuto problému, jímž se odlišuje weberovské pojetí společnosti a jejího vývoje od soudobé sociologické interpretace, se zvláště jasně projevuje v pojmu »charisma«. U Webera se ještě společnost nestala masou ‚rolí‘ bez tváře, v ní existují a aktivně působí ‚osobnosti‘, ‚hrdinové‘, ‚charismatictičtí vůdci‘. A dějiny se ještě nepřeměnily ve střídání způsobů fungování, jež jsou zbaveny vývoje. Sociální hnutí vyvolaná charismatem – to není jednoduše ‚dezorganizace‘ nebo ‚sociální patologie‘, jak by se vyjádřil soudobý sociolog, nýbrž revoluční síla, která žene dějiny vpřed. V koncepci charismatu se individuum převrací v suveréna dějin“ [Naumova 1968 : 59].

K tomu je jistě nutno dodat, že Weber svůj historický a aktivní přístup ke zkoumání tvorby dějin nevyřešil dialekticky do hloubky a do důsledků. Jsou tu prvky mechanického a individualistického a též i idealistického přístupu. Třídně omezený horizont čelného buržoazního ideologa a v základních tendencích nacionalistického politika neumožnil obecně správný historismus a aktivní pojetí lidských dějin konkretizovat do analýzy skutečných historických bojů reálných dějinných subjektů, tj. společenských tříd a jejich politických a ideových představitelů. Jistě na to měla velký a negativní vliv další část rozvětvené sociologické koncepce, jeho učení o wertfreie Wissenschaft, o Wertfreiheit. Tato programová část Weberovy sociologie, vyúsťující v požadavek, aby sociologie byla chráněna, oprostěna a osvobozena od vlivů všech hodnot, v názoru, že sociologie nemá a nesmí formulovat hodnotící soudy, a tedy ani cíle svého snažení a použití, byla přijata, opakována a hlášána jako jeden z největších, samozřejmých předsudků většiny sociologů a sociologických buržoazních směrů ve všech kapitalistických zemích. Obzvláště horlivě přijali tento Weberův postulat představitelé empiristických, neopozitivistických a behavioristických směrů, kteří jej jednoznačně interpretovali jako zdůvodnění objektivního, nadstranického, nezaujatého, morálně, politicky a ideově neutrálního postoje moderního vědce, který si tím chrání své odborné vědecké ctnosti.

Koncepce sociologie i jiných společenských věd jako wertfreie Wissenschaft je právem spojována se jménem Maxe Webera — i když v soudobé sociologii našla mnoho nekvalifikovaných vykladačů i menší počet kvalifikovaných, ale tím zásadnějších kritiků. Protože jde o velmi rozsáhlou, složitou a také již v soudobé sociologii rozšířenou a rozvětvenou problematiku, v níž se shrnují základní otázky společenské odpovědnosti, angažovanosti společenských věd i jejich představitelů, otázky třídnosti a stranickosti proti programům politické a morální lhostejnosti či neutrality, je třeba upozornit na nutná omezení daná pojetím této stati. Analýza koncepce wertfreie Wissenschaft je zde zaměřena pouze na vnitřní souvislost s Weberovou teorií jednání, a nikoli na její všestranný rozbor. Takový rozbor si vyžádá samostatnou stat.

Z hlediska historických okolností je zajímavé, že Weber rozvinul koncepci wertfreie Wissenschaft ve sporu s konzervativními, i když politicky i hodnotově velmi výrazně angažovanými představiteli německého Spolku pro sociální politiku, zejména pak s čelnou postavou tohoto sdružení G. Schmollerem. Své pojetí rozvíjel Max Weber jednak ve svých vlastních statích a pojednáních, jednak svou základní pozici prosazoval ve významném časopisu *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* i v programu Německé sociologické společnosti, jež byla založena v roce 1909. První etapa těchto závažných kontraverzí pak skončila ve známém utajeném zasedání Spolku pro sociální politiku v lednu 1914, kdy vlastně vrcholil to, čemu se v německé sociologické literatuře říká Werturteilstreit — spor o hodnotící soudy ve společenských vědách. I když je možné zdůvodňovat Weberovy záměry a důvody pro jeho koncepci wertfreie Wissenschaft i zvláštními okolnostmi a poměry v Německu a na německých univerzitách, jak to naznačuje A. Gouldner ve své vynikající stati [Gouldner 1964 : 196–217], je to samozřejmě jen dílčí a neúplné vysvětlení. Ve Weberových úvahách jsou podstatné dva momenty. Prvním jeho požadavkem je chránit vědeckou činnost od všech vlivů, v nichž hodnoty a hodnocení mají své závažné místo. Max Weber chce

především čistou, objektivní práci vědce ochránit před vlivy politiky, morálky nebo náboženství (estetické hodnotící soudy sem také patří, nejsou však podstatné). Tyto sféry jsou po výtce naplněny hodnotícími soudy, které Max Weber považuje za cizí a nebezpečný prvek ve vědě. Hodnotící soudy z jmenovaných mimovědeckých oblastí mají být vykázaný z vědy a vědecké činnosti a nemají mít žádný vliv na vlastní činnost odborníka v nějakém společenskovědním oboru. Druhý závažný moment se týká vztahu mezi vlastním vědeckým poznáním a jeho praktickým použitím, tedy vztahu mezi vědeckými poznatky a cíli, pro něž se například poznatky sociologie nebo ekonomie používají. V pojetí Maxe Webera dává věda poznatky o prostředcích pro dosažení cílů, které jsou formulovány mimo vědu, zvláště pak činností politiků, náboženských reformátorů nebo etickými praktickými programy. Jediné, co věda může poskytnout, jsou poznatky o tom, jak dospět k realizaci mimovědeckých cílů nejracionálnějšími prostředky. Věda je tak jednoznačně chápána jako souhrn poznatků o prostředcích a jejich racionalitě a cíl jednání je vždy definován mimo vědu a ve vlastní sféře hodnotících soudů a přístupů. Přísné a absolutní odtržení hodnotících soudů od prostých soudů — výpovědí o skutečnosti — vede k zákazu formulování hodnotících soudů o společenské realitě v rámci vědy, a tím i k závěru, že žádné hodnotící soudy do vědy nepatří. Tím je vytvořen základ pro zdůvodňování údajné nadstranickosti, nezájatosti, tj. i netřídnosti společenské vědy, pro její jednoznačnou dezideologizaci, poněvadž hodnotící soudy jsou jako nevědecké vykázaný do oblasti ideologie a společenské vědy jsou chápány jako čistý intelektuální produkt nezávislý na třídní ideologii a třídních zájmech. Jádro Weberovy koncepce je tedy první, a to velmi závažnou koncepcí zaměřenou proti jednotě vědy a ideologie i proti jednotě teorie a praxe, politiky a vědeckého poznání, praktického revolučního hnutí a vědeckých poznatků. Je hlásáním poznání pro poznání, čistého nezájatého a ničím praktickým, třídním a stranickým neposkvrněného. Toto základní pojetí je doplněno i druhým momentem celé koncepce.

Věda je učením o tom, jaké racionální prostředky používat pro jakýkoli cíl. Sociolog nejen nesmí formulovat v rámci své profese hodnotící soudy o velmi špatné realitě, nesmí se zajímat a starat o to, kdo a k čemu formuluje cíle pro použití vědeckých poznatků, a komu, jakým sociálním silám, kterým třídám a cílům jeho poznatky slouží. Je to teoretický základ pro chápání společenské vědy jako nadstranického, netřídního sociálního inženýrství nebo sociální technologie pro cokoli a kohokoli. Objektivní vyústění této formálně „nevinné“ zásady oddělit sféru vědy jako činnosti pro poznání prostředků od cílů, jež jsou formulovány mimo vědu, vede ke hlásání morální, politické a etické neutrality nebo lhostejnosti vůči bojujícím třídám a stranám v praktickém životě. Lze snad namítnout, že takto ve všech důsledcích Max Weber své koncepte nezamýšlel. Vždyť součástí jeho sociologie je snaha o poznání hodnot a jejich významu pro praktické smysluplné jednání lidí. To je sice pravda, avšak požadavek studovat hodnoty a jejich vliv na jednání lidí nikterak nevylučuje ony zhoubné důsledky, které vyplývají z požadavku ochránit společenskou vědu od hodnot a hodnotících soudů a odtrhnout vědecké poznání od cílů, pro něž má sloužit. Ani ve sféře vlastní politické aktivity, kterou Max Weber považoval za zásadně odlišnou od vědecké činnosti, nehlásal absolutní nezodpovědnost. V politice musí politik jednat s etickou odpovědností a musí být vázán na určité hodnoty [Weber 1929]. Když si však všimneme, jaké hodnoty Max Weber hlásal jako politik a jakými hodnotami se ve své politické aktivitě řídil, zjistíme, že šlo o hodnoty velmi skromné a umírněné. Šlo o obhajobu klasických buržoazních postojů, včetně prvků německého nacionalismu, a na druhé straně o averzi vůči revolučnímu socialistickému hnutí a jeho marxistické teorii [Weber 1958].

Ta část Weberovy sociologie, která shrnuje pod problém *wertfreie Wissenschaft*, je nejburžoaznější částí jeho učení, a proto také byla převzata a využita do krajních důsledků čelnými představiteli soudobé buržoazní sociologie, kteří se ohánějí autoritou Maxe Webera a ve svých hlavních přístupech upadají dokonce pod jeho úro-

veň, když likvidují v mnoha případech jakékoli náznaky historického a teoretického přístupu ke společenským problémům.

K soudobým vlivným buržoazním sociologům, kteří vycházejí z díla Maxe Webera, a zvláště pak z jeho sociologie jednání, patří americký sociolog Talcott Parsons. Ten přes všechny „vypůjčky“ od Maxe Webera klesá na daleko nižší úroveň, která současně představuje i novou etapu daleko povrchnějšího a neseriózního vztahu buržoazní sociologie k Marxovi.

Teorie jednání v díle T. Parsonse

T. Parsons patří ke špičkovým buržoazním sociologům a celé jeho dílo je orientováno snahou poskytnout jakousi alternativu proti marxismu. Je současně hledáním integrujících a ideologických koncepcí pro americký imperialismus v jeho různých vývojových fázích od třicátých let tohoto století. Zde si všimneme především jeho základní koncepce jednání.

Velmi rozsáhlé a již čtyřicet let vytvářené dílo T. Parsonse je od samých začátků formulováno jako teorie jednání. To se projevuje v názvu a obsahu první velké Parsonsovy práce, jež vyšla před druhou světovou válkou v r. 1937 – *Struktura sociálního jednání*. Není náhodné, že tato Parsonsova první varianta teorie jednání vznikla po jeho studijním pobytu v Evropě a že jeho hlavními inspiračními zdroji byli Max Weber, Pareto a Durkheim. Jak vyplývá z formulací Parsonse samého, práce byla původně zamýšlena jako příspěvek k systematické sociální vědě.

Nešlo tedy o práci ve vlastním slova smyslu ryze sociologickou. Vždyť Parsons původně začínal jako ekonom, což se projevilo nejen v jeho prvních studiích, nýbrž i v oficiálním postavení asistenta ekonomie. Při jakémkoli hodnocení Parsonsovy koncepce však musíme rovněž rozlišovat mezi tím, co zamýšlí, jaké má záměry, a mezi skutečným efektem jeho základních prvků teorie jednání. Při vnějším a povrchním hodnocení může zaujmout Parsonsova snaha přistoupit k sociálním jevům v rámci teorie jednání, záměr vypracovat obecnou teorii. Druhou stránkou takového usilování je Parsonsova kritika všech atomistických, pozitivistických a be-

havioristických koncepcí chování, které ho neuspokojují právě proto, že přistupují k analýze chování z pozic atomizovaných individuí nebo — jak se Parsons vyjadřuje — z hlediska konceptuálně izolovaných jednotek jednání. Značný vliv Maxe Webera se projevuje tam, kde Parsons akcentuje subjektivní stránky jednání, které se projevuje v jazykových symbolech, s nimiž je spojován význam. Subjektivní aspekt společenského jednání zahrnuje důvody, jež přikládáme svému jednání, a také proč jednáme tak či onak. Všechny atomizující, empirizující a pozitivistické koncepce buď ignorují, nebo podceňují subjektivní aspekty lidského jednání, subjektivní smysl, který lidé svému jednání podkládají nebo přisuzují. Další vliv buržoazních klasiků, a zvláště pak vedle Webera i Pareta, se projevuje v té části Parsonsovy koncepce jednání, v níž vychází z kategorie cíle a prostředků a jejich vzájemných vztahů. Tato problematika patří i u Pareta a Maxe Webera k základním východiskům jejich koncepce jednání. Oba zdůrazňují, že lidské jednání je mnohdy určováno málo racionálními nebo vědeckými prvky a v lidském jednání a jeho subjektivním aspektu je často zahrnut prvek nelogického, neracionálního. V souladu s těmito myšlenkami považuje pak Parsons za pozitivistickou každou teorii jednání, která předpokládá, že stačí výslovně brát v úvahu jen vědecky platné empirické poznání jako jediný a teoreticky významný způsob orientace jednající jednotky (aktéra) na situaci. Parsons nazývá ve svém prvním velkém díle svou proponovanou teorii jednání voluntaristickou [Parsons 1966 : 81]. Voluntaristická teorie jednání je u Parsonse ostře oddělena od jakékoli pozitivistické koncepce, a proto zde základním principem voluntaristické teorie jednání je myšlenka, že ani negativně, ani pozitivně metodologické schéma vědecky platného poznání nevyčerpává významné subjektivní prvky jednání. Označení voluntaristická teorie jednání nesmí být v kontextu Parsonsových úvah chápáno jako výraz filozofického voluntarismu. V tomto pojetí je to taková teorie jednání, která bere v úvahu subjektivní aspekty lidského jednání a neredukuje lidské jednání na pouhý

objektivní proces, který může být vysvětlen jen z hlediska objektivního pozorovatele. Jednání samo je však vždy společenským jednáním probíhajícím v nějakém strukturovaném systému jednání. Subjektivní významy a subjektivní smysl jednání nejsou ani náhodné či libovolné, zdroje subjektivních významů jsou společenské. Parsons sice ve své první práci o jednání podrobně nezkoumá institucionalizované hodnotící vzory a sociální normativy lidského jednání, nepředpokládá však jejich libovolnost či nahodilost. Proto jeho první velká práce o teorii jednání klade spíše akcent na aktéra, tj. jednající základní jednotku, kdežto v dalších poválečných pracích je patrný přesun od analýzy struktury sociálního jednání ke strukturně funkcionální analýze a struktura systému jednání není traktována jen v kontextu jednání, nýbrž v rámci institucionalizovaných vzorů. Kdybychom to chtěli vyjádřit jednoduše, můžeme rozdílné přístupy a akcenty vyjádřit tak, že ve své první práci Parsons ještě kladl značný důraz na subjektivní aspekty aktérova jednání, kdežto v dalších pracích vystupuje do popředí determinující vliv institucionalizovaných vzorů jednání na aktéra. To je také v souladu s celkovým vývojem Parsonsovy obecné teorie jednání.

V poválečných pracích a zvláště pak v kolektivní práci, která je výsledkem Parsonsových snah ovlivnit i jiné společenské vědy a jejich představitele — v práci *K obecné teorii jednání* z počátku padesátých let je přesun důrazu od aktéra k institucionalizovaným vzorům jednání již velmi patrný. Souvisí to s rozpracováním strukturně funkcionální analýzy lidského jednání a se snahou Parsonse najít integrující funkcionální imperativy, které přispívají k udržení a zachování systému.

Parsonsovy ambice v této práci o obecné teorii jednání jsou vysoké. (Podařilo se mu získat ke spolupráci vědce takových zvučných jmen jako Kluckhohn, Allport, Sheldon, Stouffer, Tolman a jiní.) Usiluje o vytvoření a rozšíření obecné teorie jednání ve společenských vědách [Parsons, Shils 1959]. Její úkoly jsou formulovány velmi ambiciózně: 1. Má kodifikovat existující konkrétní poznání. Tento úkol může splnit tak, že bude dávat zobecňující hy-

potězy pro systematickou reformulaci existujících faktů. 2. Má být vodítkem při výzkumu. 3. Má být východiskem pro specializovanou práci ve společenských vědách.

Zatímco v první předválečné práci o teorii jednání Parsons uplatňuje v základních obrysech svůj strukturalistický přístup, v kolektivní práci poválečné již jasně formuluje tři úrovně svého pojetí. Nejobecnější úroveň představuje obecná teorie jednání, pak následuje teorie systémů, která je inspirována jednak biologií, jednak kybernetikou, a teprve třetí úroveň znamená vlastní sociologickou analýzu institucionalizace hodnotové orientace v sociálním systému. Teorie systémů má rovněž tři části. Parsons koncipuje systém kulturní, sociální a systém osobnosti. Zájem obecné teorie jednání není zaměřen na fyziologické a biologické procesy, nýbrž spíše na orientaci jednatelů v situaci. V tomto pojetí se spojuje Parsonsova obecná teorie jednání s jeho učením o kulturním systému a o systému osobnosti. Jádrem celého přístupu se projevuje v tom, že jednání aktéra (základní jednotky jednání) je sociálně orientováno, sociálně motivováno a regulováno institucionalizovanými hodnotovými a kulturními vzory. Aktér již nevystupuje jen jako základní jednatel jednotka, je to již aktér jako nositel role. Parsons ve svých poválečných pracích akceptuje pojem role, který byl především v USA rozpracován v okruhu činnosti R. Lintona a G. H. Meada. Pojem role však zcela jednoznačně zařazuje do svého celkového systému a jsou to právě role, které jsou mechanismem zařazování, usměrňování a socializace jednotlivce do společnosti. V procesu učení, socializace, přijímání společností předepsaných rolí vzniká osobnost jako společensky uznaná, společensky produkováná, adaptovaná a konformní bytost. V poválečných pracích tedy Parsons v rámci své obecné teorie jednání rozvíjí základní koncepci konformní sociální bytosti, poslušného adaptovaného a konformního nositele rolí, který se internalizováním základních hodnotových vzorů stává společensky uznanou bytostí. Tyto části a problémy teorie jednání nejsou zbytečné nebo vykonstruované. Rozhodující je však

základní pojetí. Na jedné straně všemocná společnost se svými nutícími požadavky rolí hodnot a norem, bezrozporný a harmonický kulturní systém společnosti (a u Parsonse je to především a vždy souborá americká společnost), a na druhé straně nositel rolí, aktér, který je sice oprávněně chápán jako společenský produkt, avšak ve velmi krajní, apologetické a deterministické podobě. Integrovaný harmonický systém hodnot, rolí a norem nemá žádné vnitřní konflikty a rozpory, jedinec by proto neměl mít a podle Parsonse také nemá žádné problémy a konflikty sociálního původu, které by jeho adaptaci a socializaci ztěžovaly. Pokud se nějaké rozpory nebo konflikty projevují v systému, jsou vyvolány vnějším tlakem, neochotou jednotlivce přijmout role a požadavky společnosti, nebo nanejvýš nepřesností a neúplností ve formulaci předepsaných rolí a nutících požadavků.

Ani bohatý a složitý pojmový aparát obecné teorie jednání, teorie systému a institucionalizovaných hodnotových vzorů nedává předpoklady pro skutečné dialektické pojetí vztahu jednotlivce i společnosti i pro pochopení rozporných vlastností nadstavbových složek normativní kultury a hodnotových vzorů. Parsons sice mluví o potřebách, pudech, nepodává však analýzu biologických předpokladů sociálních kvalit jednotlivce ani hlubší analýzu pojmu potřeby. Není to překvapující, protože pro Parsonse je ekonomie jen pouhým dílčím subsystémem, který nemůže mít takový význam pro chápání společnosti a jedince jako kulturní systém a institucionalizované hodnotové vzory. Ani zdůraznění sociální povahy socializace, akcent na sociální motivaci, řízení, kontrolu, a orientaci aktéra v rolích nevede k přesné a hluboké koncepci vztahu jednotlivce a společnosti, když společnost je konstruována jako ideální, harmonický a integrovaný celek, kde všechny části, a tudíž i každý jedinec musí mít a v teorii jedinec mají funkční, tj. pozitivní účinky pro udržování a rozvíjení celkového systému. Ani zdůraznění výběru a volby jednotlivce při jeho orientaci na společenské cíle, ani množství složitě konstruovaných proměnných vzorců ve známém pětičlenném schématu situací nezachraňují. Hlavní di-

lemata orientace, která se aktérovi nabízejí, série voleb, která se mu přiznává, jsou jen selekcí a volbou v rámci homogenního, relativně neměnného a vnitřně bezrozporného kulturního systému institucionalizovaných hodnotových a normativních vzorů.

Bez ohledu na všechny dílčí pozdější úpravy a modifikace Parsonsovy obecné teorie jednání, bez ohledu na to, že pod tlakem kritiky i změny idealizovaných amerických poměrů vnáší do celé své koncepce určitou teorii změny, že dokonce přiznává disfunkční účinky sociální nerovnosti, zůstávají jeho základní výchozí teze beze změny. Přes všechny vnější pozitivní znaky – nutnost obecné teorie, zdůraznění subjektivního významového aspektu sociálního jednání, společenská podmíněnost, společenská orientace a motivace i společenská regulace procesu socializace a přejímání rolí – je jeho obecná teorie jednání nedialektická, bezrozporná, s vykonstruovanými rysy ideální harmonie, stability a integrace společenského systému.

Celá Parsonsova teorie vyúsťuje jednoznačně v pojetí sociálně přísně určeného a sociálně organizovaného i kontrolovaného jednotlivce jako aktéra rolí. Parsons jako nesporný sociologický realista uznává a zdůrazňuje nadindividuální existenci skupiny nebo společnosti a závaznost nutících požadavků a očekávání institucionalizované struktury rolí a norem pro jednotlivce. Role jsou sociálně donucujícím, determinujícím faktorem, prostřednictvím rolí se projevuje nadvláda společnosti nad jednotlivcem, prostřednictvím rolí se společenský systém zmocňuje jednotlivců a využívá jejich aktivity pro své účelné fungování. Parsons si nedovede ani představit, že by společnost mohla být něčím jiným než řádem, organizovaným a uspořádaným procesem činu jednotlivců. Nepřiznává, že by společenský řád vznikl z neuspořádané (normálně neuspořádané) a nekontrolované aktivity, tvořivosti, nebo dokonce spontaneity aktivních lidských bytostí. Proto také v jeho teorii jednání nemají zákonité místo disharmonie, konflikty, antagonismy nebo revoluce.

Parsons má pravdu v tom, že každá společnost je v podstatě určitým řádem a strukturovaným celkem. V „normálních“

dobách skutečně převládá vztah, kdy společnost determinuje lidské jednání a většina jednotlivců respektuje vládnoucí normy a hodnotové vzory. Dějiny však znají také období lidské aktivity, která se vymyká organizované kontrole, překračuje hranice dosavadních norem a hodnotových vzorů, a vytváří nové struktury rolí, nové hodnotové vzory i nové instituce. Parsons v podstatě zdůrazňuje a přeceňuje jen polovinu známého Marxova aforismu, že lidé jsou autory i herci svého životního dramatu. Vidí jen herecký aspekt, nikdy ne autorský. Proto také ignoruje prudké, kvalitativní změny, násilné revoluce, otevřené třídní boje, kdy do popředí vystupuje lidská tvořivost. Lidská tvořivost je žádoucí a pozitivní jen tehdy, když je podle Parsonse spoutána a usměrněna organizující a kontrolující silou stabilních a relativně dlouhodobě neměnných hodnotových vzorů. Zde se právě silně projevuje základní odlišnost Parsonse od M. Webera, z jehož díla si vybral jen obecnou koncepci jednání s jeho subjektivními významy a sociálně podmíněnou a organizovanou motivací. Max Weber však ještě viděl dynamickou, výbušnou a tvořivou lidskou historii, uznával, že jsou v ní kromě prvků organizovaných a institucionalizovaných i prvky tvořivosti. Tvořivost a revoluční funkci charismatu Weber zařazuje do svého systému, aby aspoň v této podobě zachytil dynamické a revoluční prvky lidských dějin. U Parsonse se ani tato dílčí koncepce již nevyskytuje. Dějinný proces redukuje na sérii uspořádaných a kontrolovaných změn všechny činnosti, které se tomu vymykají, prohlašuje za nežádoucí a disfunkční.

Navíc Parsons přepokládá zcela samozřejmě, že institucionalizované hodnotové vzory vyjadřují takové hodnoty, které jsou v zásadě vždy v souladu se zájmy všech jednotlivců. Existující hodnotové vzory jsou tak jako celospolečenské a obecně lidské obhajovány jako jednoznačně správné a mlčky se předpokládá, že daný systém hodnot a morálních idejí je vyjádřením obecného a společenského zájmu všech členů společnosti. Řečeno jednoduše – Parsons ignoruje třídní, rozporný a konfliktní ráz idejí a hodnot ve společnosti. Hodnoty a normy nemají také

u něho jako organizovaný a institucionalizovaný řád motivací lidského jednání žádnou přímou vazbu na vlastnickou a výrobní strukturu společnosti ani na její politický systém. V rámci obecné teorie jednání a teorie systémů jsou ekonomie a politika chápány jen jako podřízené a dílčí subsystémy, jimž je nadřazen kulturní a hodnotový systém. Jedinci čerpají všechny základní podněty a motivy svého jednání, všechny významné subjektivní významy svých činů jen a především z nadstavbové složky kulturních a hodnotových vzorů, které jsou naprosto nezávislé na ekonomických a politických podmínkách, na třídní struktuře společnosti.

Jen pro povrchního a nekritického sociologa může být Parsonsova koncepce jednání přitažlivá, a dokonce podnětná. Za vnější stránkou propracovaného teoretického pojetí obecné teorie jednání se skrývá vnitřní obhajoba základních hodnot a kulturních vzorů soudobé buržoazní společnosti. Velká Parsonsova teorie je ve skutečnosti jednou z nejvýznamnějších buržoazních ideologií, která má integrující a syntetizující funkce pro soudobý, a zvláště pak americký kapitalismus při řešení jeho základních krizí a navíc útočně a jednoznačně vystupuje jako údajně vědecká, nestranná a objektivní alternativa marxismu.

A. Gehlen a jeho teorie jednání a institucí

A. Gehlen bývá nejčastěji přiřazován k představitelům takzvané filozofické antropologie. Jistě ne neprávem. Přesto však toto obecné zařazení není úplně přesné a také nevystihuje složitost členění jeho svérázné antropologie jednání. Gehlen sám prohlašuje, že mu jde o empirické filozofické východisko, o empirický postup, který spočívá v tom, že jsou vyloučeny všechny metafyzické myšlenkové obsahy a myšlenkové formy. Proto chce svou filozofickou antropologii jako vědu o člověku založit na vytyčování hypotéz, jejichž soulad s fakty musí být dokázán, jejíž pojmy musí vycházet ze skutečnosti. Jde mu o filozofickou vědu o člověku, která se pokouší o výpovědi na materiálu jednotlivých věd, o výpovědi, jež vycházejí za jejich hranice, protože jde o výpovědi o člověku jako celku. Taková věda má být rovněž

jakousi souhrnnou vědou o člověku. Jistě může vzniknout otázka, jaký vztah mají tyto obecně filozofické teze k sociologii jednání. Souvislost vyplyne z dalších Gehlenových úvah.

Hledaný bod pro nástup nové souhrnné vědy o člověku je nalezen v jednání. Vybudovat obecnou antropologii z jednání znamená vytyčit hypotézu, že celková organizace lidí je pochopitelná z jednání. Jednání je plánovaná předvídající změna skutečnosti. Jednání a plánované změny světa se projevují v souhrnu lidské kultury, která patří k podstatě člověka. Než však Gehlen přejde k analýze jednatelského člověka ve společnosti, formuluje několik základních obecných tezí o člověku, které se opírají o biologické znalosti. Teprve pak přechází k výrazně sociologickým problémům. Teorie lidského jednání, nebo v jiné formulaci koncepce člověka jako jednatelské bytosti, se postupně transformuje ve specifickou teorii institucí, která výraznou měrou ovlivnila společenské vědy v NSR a našla ohlas i mezi americkými sociology.

V dané souvislosti nejde o podrobné vylíčení a analýzu nebo kritiku základních předpokladů a východích filozoficko-biologických tezí Gehlenovy antropologie. Nás spíše zajímá jeho koncepce jednání jako takové pojetí, které vyúsťuje v určitou sociologii jednání v ústřední problematice institucí. Tato problematika je však závislá na východích předpokladech Gehlenovy filozofické antropologie. O každé sociologické koncepci jednání vůbec lze říci, že je založena na určitých obecných a nejčastěji filozofických předpokladech. V tomto smyslu je sociologie jednání Maxe Webera, Pareta, Parsonse i Gehlena vždy něčím víc než pouhou sociologickou teorií jednání.

Ve stručném a zjednodušeném přehledu lze Gehlenovy východí myšlenky o člověku jako jednatelské bytosti spojit především s několika základními pojmy. Člověk je bytost jednatelská, otevřená vnějšímu světu, nápadně ve srovnání se živočichy od přírody nedostatečně vybavena. Pojem člověka jako „nedostatkové bytosti“ (Mängelwesen) je pro Gehlena klíčový. Gehlen ve své svérázné antropologii definuje člověka jako jednatelskou a současně nedostatkovou

bytost, u níž je zvláště nápadný nedostatek instinktů, chudoba instinktů. Gehlen mluví často o redukci instinktů u člověka. Jednání člověka je tak ve velmi malé míře motivováno a určováno nemnohými instinkty. Gehlen ještě dodává, že i tam, kde se často běžně předpokládá instinktivní jednání člověka, jde ve skutečnosti o jednání převážně sociálně kontrolované a sociálně motivované. Je-li původní struktura člověka charakterizována chudobou instinktů, pak je třeba se tázat, čím je tedy člověk, jehož jednání ve společnosti je mnohostranné až univerzální, ve svém jednání motivován a určen. Podle Gehlena to jsou instituce, jež nahrazují chudobu instinktů u člověka a zajišťují tak příslušnou regulaci a kontrolu lidského jednání. Navíc mají instituce ještě další pozitivní, a zvláště pak odlehčovací efekt na život jednotlivce. Instituce snímají z člověka tíži subjektivních motivací a nadbytečného rozhodování. V souladu s jedním pojmem celé Gehlenovy teorie, s pojmem odlehčení (Entlastung), instituce odlehčují lidskou potřebu namáhavě rozvažovat případ od případu, jak se má člověk náležitě chovat. Instituce tak představují předem vypracovaná a rozhodnutá řešení a nadto ještě člověka odměňují různými žádoucími prestižními hodnotami za náležité chování. Instituce trivializují a habitualizují řadu různých aktů jednání, které by jinak člověka v každém jednotlivém případě zatěžovaly a vyvolávaly nesnesitelné komplikace. Institucionalizované jednání je vlastně typizované, a proto také umožňuje vypočitatelnost lidského jednání. Role institucí je ještě více pozitivně zdůrazněna v moderních civilizovaných společnostech, kdy rostoucí komplikovanost společenských vztahů je paralelně doplňována odbouráváním tradic, které dříve usnadňovaly rozhodnutí a volbu správného, náležitého a společensky žádoucího chování.

Instituce tak nahrazují nejen nedostatek přirozených instinktivních motivací, ale zprostředkují člověku v moderních společnostech jednání téměř individuálně nemotivované. Ve většině případů se člověk prostřednictvím institucí chová nemotivovaně a tak je podle Gehlena dosaženo dalšího pozitivního efektu – společnost je

v žádoucí míře stabilizována a integrována. Gehlen ví, že marxismus i pokrokoví sociologové v kapitalistických zemích podrobují existující instituce těchto společností přísné kritice pro odcizující a depersonalizující účinky. Je ochoten přiznat, že tomu tak skutečně je, avšak pozitivní, stabilizující role institucí prý dostatečně kompenzuje jejich negativní účinky. Takové významné instituce jako je manželství, rodina, církev, vlastnictví, jsou podle Gehlena pravděpodobně základnou toho, co sám nazývá tajemstvím společnosti – základem její stability a integrace. Obecně antropologická a sociologická teorie institucí spojená s Gehlenovým pojetím člověka jako nedostatkové a na instinkty chudé bytosti se tak ve svých důsledcích stává velmi rafinovanou formou obhajoby základních institucí kapitalistické společnosti. Ani Gehlen se přes správné dílčí postřehy nevyhnul tomu, že jeho navenek jednoznačně objektivně a vědecky formulovaná teorie vede k apologetickým a konzervativním důsledkům.

A. Gehlen není v NSR jediným známým a vlivným představitelem antropologie jednání, která vyúsťuje v určitý typ či druh sociologické teorie nebo koncepce se sociologickým zaměřením. Vedle Gehlena patří k vlivným představitelům antropologie jednání M. Landmann a E. Rothacker. Jejich koncepce jsou však u nás téměř neznámé a jejich případný negativní inspirující vliv nelze u nás zaznamenat. Představitelé sovětských společenských věd, kteří sledují a současně také vždy zásadově z hlediska marxismu hodnotí celkový vývoj základních proudů buržoazních společenských věd v kapitalistických zemích, prodobili již ideje těchto dvou autorů kritické analýze. Například sovětský autor I. I. Antonovič věnuje pozornost Landmanovi a Rothackerovi ve své monografii o soudobé filozofické antropologii [Antonovič 1970]. M. M. Subbotin kritizuje Gehlenovu koncepci, již právem vytýká absolutizaci podmínek buržoazní společnosti a forem projevu individuů v něm, a současně podrobuje kritice i Rothackerovy názory, zejména pak jeho myšlenky o vztazích mezi užitečností a samoučelností [Subbotin 1971 : 138–144].

Stručné vyličení některých základních

a vlivných nemarxistických koncepcí jednání umožňuje shrnout alespoň přibližně a s vědomím neúplnosti některé nedostatky a jednostrannosti těchto koncepcí. Je možné pozitivně hodnotit, že jak Pareto, tak i Weber, Parsons i Gehlen se snaží o formulaci člověka jako bytosti jedající a snaží se ji zasadit (s výjimkou Pareta) jednoznačně do sociálních souvislostí a vysvětlovat jednání jako společensky podmíněný, společensky organizovaný a regulovaný jev. (Jedině Pareto přes všechny subjektivní snahy a deklarace v podstatě zakládá instinktivistické a biologizující pojetí lidského jednání, kdy společnost je vlastně jen vnějším prostorem projevu a vlivu základních biologických a instinktivistických pojatých motivů a stimulů lidského jednání.)

Ale i u Webera, Parsonse a Gehlena je obecně správné subjektivní usilování — založit sociologii jednání — znehodnoceno velmi povšechným, často nehistorickým a abstraktním provedením a abstraktní aplikací původního východiska. Buď se klade velký důraz na morální a hodnotové složky motivace, člověk jako jedající společenská bytost je vysvětlován z nadstavbových a ideálních prvků, které jsou chápány jako samostatné a izolované od ekonomické struktury společnosti, a ne jako zprostředkující a subjektivně vyjádřené prvky a významy objektivních materiálních vztahů a souvislostí. Nebo jsou společenské instituce převážně a především hodnoceny mimo třídní a politické zájmy a souvislosti, a tak je objektivně konstruována apologetika té společnosti, v níž všichni uvedení autoři rozvíjeli své koncepce, tj. apologetika společnosti kapitalistické. Nehistoričnost, abstraktnost přístupu, absence dialektického způsobu myšlení spolu s třídními předsudky a zábrany jsou hlavními příčinami nedůsledností, omezeností a jednostranností zmíněných koncepcí jednání. Pro všechny tyto představitele teorie jednání je také příznačné, že v té či oné míře polemizují s marxismem, snaží se ho předělat a znehodnotit, současně mu však v mnohém mlčky, nechtěně a nepřiznaně podléhají, zvláště tam, kde si dosti nerespektivně přisvojují některé základní Marxovy inspirované ideje. Vždyť je známo, že to byl

právě marxismus, který již ve čtyřicátých letech minulého století formuloval základní myšlenky filozofické praxe, revoluční převratné praktické činnosti ne člověka vůbec, ale konkrétních třídních subjektů ve zcela konkrétních společenských podmínkách a okolnostech. A byl to marxismus, jenž vytyčil základní teoretické a politické ideje pro rozvinutí masového politického hnutí, které si klade za cíl změnit společenské podmínky člověka, a tím též vytvořit novou společnost s novými motivačními strukturami. Takové přetvoření společnosti nebere většina autorů buržoazní sociologie v úvahu, protože není schopna vymknout se z rámce myšlení kapitalistické společnosti, jejíž historicky a třídně podmíněné formy jednání považuje za základní formy a způsoby lidského jednání.

Literatura

- Antonovič, I. I.: *Sovremennaja filosofskaja antropologija*. Minsk 1970.
 Gouldner, A. W.: *Anti-Minotaur: The Myth of Value-free Sociology*. In: I. L. Horowitz, *The New Sociology*, New York 1964.
 Kozyr-Kowalski, S.: *Max Weber i Karol Marx*. Warszawa, Książka i wiedza 1967.
 Naumova, N. F.: *Někotoryje uroki rozvitiija zapadnoj sociologii*. Voprosy filosofii 1968.
 Pareto, V.: *Sociological Writings*. Selected and Introduced by S. E. Finer, London, Pall Mall Press 1966.
 Pareto, V.: *The Mind and Society*. New York, Dover Publications 1963.
 Parsons, T.: *The Structure of Social Action*. The Free Press, New York 1966.
 Parsons, T., Shils, E. (ed.): *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Harvard University Press 1959.
 Subbotin, M.: *Poleznost „samocelnoj aktivnosti“ kak problema antropologii A. Gelena i E. Rothackera*. Voprosy filosofii, 1971, 12.
 Weber, M.: *Politika jako povolání*. Praha, Orbis 1929.
 Weber, M.: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1958.
 Weber, M.: *Soziologische Grundbegriffe*. Tübingen 1960.
 Weber, M.: *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. Stuttgart 1964.
 Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1968.

Резюме

Урбанек Э.: К критике социологических концепций поведения

На втором этапе развития буржуазной социологии (по существу после Конта и Спенсера)

Парето и Макс Вебер формулируют социологию как науку о человеческом поведении. Парето основывает свою концепцию поведения (поступков) на делении логического и нелогического поведения, Макс Вебер трактует, под влиянием философских традиций немецкой социологии, поведение с упором на субъективный смысл, который люди придают своему поведению. Значительное место у Парето занимают и понятия «остаток» и «производное». Попытки Парето создать социологию в качестве логическо-экспериментальной науки терпят крушение из-за неясности, неточности и многозначности основного понятия — «остаток». По следствиям речь идет собственно о более современной версии инстинктивизма.

Макс Вебер стремится к более эластичному подходу. Анализируя смысл человеческого поведения он ищет основные мотивационные причины человеческих действий, которые он находит в религиозных и моральных ценностях. Одновременно он стремится найти источники новых мотивационных структур. Он их справедливо усматривает в общественной деятельности людей, прежде всего особых харизматических лиц или общественных групп в особых общественных условиях. Однако ему не удалось решить проблему диалектической связи между условиями человеческой деятельности и самой деятельностью, между поведением и его субъективными мотивационными элементами. Равно и отношение между общественной активностью масс и харизматических вождей решается упрощенно, с некоторым аристократическим подходом. Несмотря на это Макс Вебер сохранил некоторые положительные элементы истории и понимания того, что общественные структуры являются продуктом человеческой деятельности.

К современным представителям теории поведения относятся Т. Парсонс и А. Гелен. Концепция поведения Парсонса, широко основанная как общетеоретическая основа общественных наук и социологии, страдает всеми основными недостатками его структурно-функционалистского подхода. От первоначального упора на человеческую деятельность он переходит к концепции конформного, общественно однозначно детерминированного носителя и исполнителя роли, которому противостоят всемогущие общественные структуры, в которых центральное место принадлежит ценностным и культурным образцам. По объективным следствиям речь идет о теории поведения, которая выливается в апологию существующего общественного строя, т. е. капитализма, а по отношению к индивиду речь идет о полном сведении человеческого поведения к совершенному приспособлению наличным властвующим ценностным и культурным образцам.

А. Гелен основывает свою концепцию поведения на общефилософских и антропологических принципах. Его концепция приводит, однако, к социологической теории институтов и социологической теории поведения. Недостаток или ограниченность числа инстинктов у человека приводит к подчеркиванию особой мо-

тивационно регулирующей и интегрирующей миссии общественных институтов. Понимание важной миссии институтов завершается, однако, при ограниченном, неисторичном и недиалектичном понимании, апологетикой таких институтов капитализма, как частная собственность, семья, церковь и т. п.

Все субъективно правильные тенденции приведенных немарксистских авторов построить социологическую или общую теорию поведения ведут при недиалектичном, неисторичном и классово ограниченном подходе к односторонним выводам, которые у Парето доводят даже до биологизирующего инстинктивизма. Подлинную диалектическую концепцию человеческого поведения, революционной могущей человеческой деятельности, разработал марксизм. Определив ее исторически, социально и классово он создал предпосылки для научного объяснения как законов человеческого поведения, так и объективной обусловленности субъективных мотивов и целей общественной деятельности человека.

Summary

Urbánek E.: Towards the Criticism of Sociological Conceptions of Action

In the second development stage of bourgeois sociology (i.e., in substance, after Comte and Spencer), Pareto and Max Weber formulate sociology as a science of human action. Pareto's conception of action is based on the distinction between logical and illogical action, while Max Weber, under the influence of German humanistic traditions, conceives sociology of action in a way accentuating the subjective sense assigned by people to their own activity. For Pareto, also the concepts of residua and derivations are of importance. Pareto's attempts at formulating sociology as a logical-experimental science have failed due to the ambiguity, inexactness and multi-signification of the basis concept of residuum. As regards objective consequences, it is a certain more modern version of instinctivism.

Max Weber's efforts are aimed at a more elastic approach. In analysing the sense of human action, he is concerned about discovering the basic motivation causes of human activity; these he finds primarily in religion and in moral values. Simultaneously, he endeavours to find the sources of new motivation structures. He is right to find them in the social activity of people, and especially in that of particular charismatic individuals or social groups under specific social conditions. However, he did not succeed in solving the dialectical relation between conditions of human activity and activity itself, between action and its subjective motivational elements. Also the relation between the social activity of masses and that of charismatic leaders is solved in an oversimplified way, while a certain aristocratic approach is applied. In spite of this,

however, Max Weber preserved certain positive elements of historicism as well as an awareness of the fact that social structures are a product of human activity.

T. Parsons and A. Gehlen are reckoned among the representatives of the theory of action of our time. Parsons' conception of action, broadly based as a general theoretical foundation of social sciences and sociology, suffers from all the essential drawbacks of its structurally functionalistic approach. From the original emphasis on human activity, he passes to the conception of a conformable, socially unambiguously determined bearer and player of roles, confronted by all-powerful social structures wherein value and cultural patterns occupy the first place. With a view to objective consequences, it is a question of the theory of action ending in a apology of the existing social system, i.e. of capitalism; in respect of the relation to the individual, an absolute reduction of human activity to a full adjustment to the given prevalent value and cultural patterns is involved.

A. Gehlen's conception of action is based on generally philosophical and anthropological principles. Yet his conception leads to the sociological theory of institutions and to the

sociological theory of action. A lack or a reduction of the multitude of instincts in man leads to emphasizing the specific regulating and integrating motivational mission of social institutions. However, in a limited, ahistorical and nondialectical conception, the comprehension of the significant mission of institutions ends in the apologetics of such institutions of capitalism as private ownership, family, Church, etc.

All the subjectively right tendencies of the above mentioned non-Marxist authors to draft a sociological or general theory of action lead in the nondialectical, ahistorical and class-limited approach to one-sided conclusions (which, in Pareto's case, have led as far as biologizing instinctivism). A genuine dialectical conception of human action, of a revolutionary human activity bringing about radical changes, was worked out by Marxism wherein it has been provided with a social and class foundation; thanks to this, preconditions for a scientific elucidation of the laws of human action as well as of the objective conditioning of subjective motives and goals of man's social activity have been created.

Pokusíme-li se stanovit bezprostřednější důvody nejnovějšího zájmu o dílo Maxe Webera, pak to podle našeho názoru nejsou jen konkrétní a obsahové problémy, kladené například v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, ale zároveň i jistá krize metodologie, do níž se buržoazní sociologie dostala v tzv. „sporu o pozitivismus“,² kdy do centra pozornosti byly posunuty základnější otázky, jako je pojetí vědy, její smysl a vztah k praxi, vztah vědy a ideologie, objektivita atd., tedy otázky, které jsou svým charakterem filozofické a jež není možné řešit například jen v rámci pozitivisticky pojeté metodologie společenských věd.

Prakticky nejživějším a nejdůležitějším problémem, který je za těmito diskusemi a aktualizacemi Webera skryt, je podle našeho názoru zkoumání pojmu racionality³ (jenž je nepochybně jedním z rozhodujících v jeho koncepci vědy i historické skutečnosti), i když často jen s ohledem na některé jeho zvláštní aspekty.⁴ Tak ovšem dochází k tomu, že je diskutován

nejen „všeobecný pojem racionality“, ale zároveň i jeho specifikace, například „hodnotová racionalita“ (Wertrationalität) a „účelová racionalita“ (Zweckrationalität), přičemž – a to je charakteristické – jsou definice těchto pojmů většinou převáděny na znění, které jim dal Max Weber sám. Tyto jednotlivé definice jsou pak – aniž se reflektují jejich původní intence – přebírány jako nástroje dalšího zkoumání a Weberovo dílo se tak stává kartotékou operacionalizovatelných pojmů. Jejich původní souvislosti jsou však mnohem širší a mnohem problematičtější.

Weberovo individualistické, z určitého hlediska by se dalo říci nominalistické východisko,⁵ (vzniklé specifickým pokusem o naplnění některých novokantovských myšlenek o dichotomii věd a podřazení sociologie pod vědy o kultuře,⁶ tj. pod vědy zabývající se jedinečnými, individuálními útvary), podmiňující Weberovo pojetí společnosti vycházející ze smysuplného jednání individuí, je třeba klást do nejtěsnější souvislosti s jeho přesvěd-

že přestává být pouze vnější kritikou a odmítnutím. Spíše může být hodnocen jako jeden z prvních pokusů o „zužitkování“ Marxových vědeckých výsledků v systémech marxismu často filozoficky zcela protikladných a ideologicky nepřátelských. Metodický základ Weberovy ideologické pedlizatione a třídní neutralizace tvoří podle našeho názoru jeho interpretace Marxových pojmů jako „ideálních typů“ [Weber 1922a : 204–205]. Otázky percepcie a kritiky Marxu v díle Maxe Webera a celého weberovského typu „antimarxismu“ by ovšem zasloužily obsáhlejší dokumentaci a zevrubnější analýzu, než umožňuje rozsah této stati.

² Jako výchozí bod tzv. „sporu o pozitivismus“ (Positivismusstreit), který probíhal v německé sociologii v šedesátých letech a který dalekosáhlé určil další vývoj koncepcí i pojmů problémů u většiny zúčastněných, bývá označováno *Pracovní zasedání německé sociologické společnosti* v Tübingenu v roce 1961. Jednalo se tehdy zejména o referát K. Poppera *Die Logik der Sozialwissenschaften*, koreferát T. W. Adorna *Zur Logik der Sozialwissenschaften* a na ně navazující *Anmerkungen zur Diskussion* R. Dahrendorfa. Diskuse o problémech nadhrozených v Tübingenu pak pokračovala v několika člancích J. Habermase a H. Alberta. (Všechny tyto diskusní materiály byly společně vydány s Adornovou předmluvou pod názvem T. W. Adorno und andere: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Každá bezprostřední pokračování diskuse z Tübingenu můžeme hodnotit – jak ve vytyčení základních pozic, tak typů argumentace – vystoupení na 15. zasedání německé sociologické společnosti v roce 1964, věnovaném stému výročí narození Maxe Webera a nazvaném *Max Weber und Soziologie heute*. Spor můžeme považovat v určitém smyslu za uzavřený až v roce 1969 na *Frankfurtském zasedání německé sociologické společnosti*, jehož materiály byly vydány pod příznačným názvem *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft*, který už sám měl naznačovat vytvořenou frontu boje. Zde ovšem došlo ke zřetelnému posunu akcentů celé diskuse. S kolektivním referátem *Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung*, který přečetl syn tehdejšího kancléře Gerhard Brandt, zde vystoupila skupina mladých sociálních filozofů

(Joachim Bergmann, Gerhard Brandt, Klaus Körber, Ernst Theodor Mohl, Claus Offe), z nichž většina byla poznamenána zkušenostmi „nové levice“. Na úkor vědecko-teoretických a metodologických aspektů diskuse zdůraznili její aspekty politicko-praktické. Postavili se proti „nehodnotnému“ pojmu industriální společnosti, který označili jako vytáčku z problematiky a na jeho místo se pokusili postavit ekonomický problém „pozdního kapitalismu“.

³ Postavení, které má pojem racionality v diskusích buržoazních filozofů a sociologů o teoretických odkazech Maxe Webera, je mimo jiné možné vyčíst také ze skutečnosti, že se tento pojem několikrát stal předmětem poměrně ostřejšího sporu na setkání sociologů v roce 1964 (*Max Weber und die Soziologie heute* – viz k tomu předchozí poznámku), ačkoli původně nebyl formulován jako výslovné téma přednášek či referátů. Pozice zaujaté na tomto zasedání pak byly explicitně zformulovány v pozdějších publikacích, zejména u Wolfganga Lefèvre (Lefèvre 1971), dále u Dirka Käslera [Käsler 1972], u Jürgen Habermase [Habermas 1968, 1976], ale i u jiných autorů.

⁴ Ty hrají důležitou roli i v „konkrétnějších“ oblastech sociologického zájmu, např. v sociologii organizace, zkoumání byrokracie, ale také v nedávné diskusi o technokracii, kde je (z jiných pozic a v jiných souvislostech než například ve „frankfurtské škole“) diskutována otázka, jak je možné, že rozhodnutí v oblasti společnosti jsou skutečně či zdánlivě stále více determinována „zákonitostmi věcí“. (Srovnej k tomu [Schelsky 1961], [Ellul 1964] a dále pak sborník C. Kocha a D. Senghaase, *Texte zur Technokratiediskussion*. Frankfurt a. M. 1970, zejména příspěvek H. P. Dreizela, *Rationales Handeln und politische Orientierung*, s. 14–53.)

⁵ Takto se nám jeví Weberovo „všezakládající“ jednání individua např. ve srovnání s Durkheimovým východiskem z „fait social“. Společenské a nadindividuální útvary jsou pro Webera pouze „šance“, že se jednalo, jedná nebo bude jednat podle určitých „očekávání“.

⁶ Srovnej k tomu např. analýzy geneze Weberovy metody u E. Baumgartnera [Baumgartner 1956 : XI] či u R. Arona [Aron 1953 : 94–98]

čením, že lidem jakožto nositelům a tvůrcům dějin je vlastní tendence k racionalitě, a to v několika směrech.

Problém racionality, resp. racionalizace, se v celku Weberova díla objevuje ve dvou základních polohách, metodologické a empirické (respektive historické), které se ovšem navzájem doplňují, podmiňují a váží, a v mnohém ohledu by se dokonce dalo říci, že pojem racionality a racionalizace vytváří metodické pojítko mezi Weberovou konkrétní výzkumnou prací a jeho filozofií dějin.⁷ Na tuto skutečnost jako jeden z prvních kritiků Maxe Webera upozorňuje – i když v jiných souvislostech – sovětský historik A. J. Neusychin ve své, dnes bohužel málo známé stati *Empiričeskaja sociologija Maxa Webera i logika istoričeskoj nauki*, která vyšla v roce 1927 v časopise *Pod znamenem marxisma*. Neusychin zde říká: „Jak vznikl specifický „racionalismus“ soudobé evropské kultury, existující ve všech jejích projevech a proč je vlastní zejména jí a pouze jí – to je centrální otázka nejen náboženské sociologie Maxe Webera, ale vlastně celé jeho badatelské práce. Avšak Weber ji nerozřešil ani se jí v zásadě rozřešit nesnažil. V jeho díle sehrála pouze roli onoho hlediska, z něhož pozo-

roval konkrétní historické procesy a jevy a které určovalo směr výzkumu“ [Neusychin 1974 : 418]. Toto zvláštní postavení pojmu racionality ve Weberově díle, které Neusychin naprosto přesně postřehl, je třeba zdůraznit právě v souvislostech, o něž nám jde. Především proto, že racionalita a racionalizace ve své obecné podobě stojí mimo Weberův bezprostřední zájem, nejsou jeho předmětem samy o sobě, ale spíše ve svých funkcích, jako součást konkrétních, jedinečných a neopakovatelných historických a společenských jevů, zejména s ohledem na „specifičnost kapitalistické, okcidentální racionality“. To ovšem ztěžuje jednoznačnou definici racionality a racionalizace jako obecných pojmů, které by, s ohledem na přehlednost našich kritických poznámek, měly předcházet.

Racionalita je pro Webera – jak bylo řečeno – rozhodujícím pojmem a prostředkem pro zkoumání kapitalismu a jeho vzniku a zároveň i jednou z rozhodujících sil tohoto řádu, „osudem kapitalismu“. Problém vzniku kapitalismu si Weber ovšem klade v intencích svých metodických požadavků na sociologii jakožto „vědu o skutečnosti (Wirklichkeitswissenschaft).“⁸

⁷ Jsme si vědomi problematičnosti tohoto tvrzení, protože mnohotvárnost a tematická rozrůzněnost Weberova díla často působí rozpaky, v jakém smyslu je o něm možno hovořit jako o celku. Po vědeckých začátcích v oblasti středověkého obchodního práva přešel Weber totiž k právu římskému a k antickým agrárním dějinám a zabýval se mimo jiné zkoumáním příčin zániku antické kultury. Hospodářsko-politická situace Německa po Bismarkově pádu a spolupráce s *Verein für Sozialpolitik* obrátila pak jeho zájem k otázkám sociálně politickým. Weber se zabýval situací východních oblastí Německa a psal o sociálním postavení východolabských zemědělských dělníků. Po zotavení z psychického zhroucení se věnoval metodickým problémům politické ekonomie a sociálních věd, zejména otázkám pojmové tvorby a vytvořil první verzi svého pojetí „ideálně typické“ metody. Tato metodologická a logická zkoumání však přerušil a zabýval se studiem mravních a náboženských problémů moderního kapitalismu, zejména obsahovou analýzou historických typů životního způsobu a jejich vztahu ke společenským, právním a ekonomickým strukturám. Tyto problémy ho však dovedly až k opakovanému položení otázky, totiž k pokusu o zjištění hospodářských a sociálních základů „velkých“ náboženství; avšak i tyto, shromážděným materiálem impozantní výzkumy, jež měly být východiskem pro dějiny „okcidentálního kapitalismu“, zůstaly v podstatě nedokončeny. Jeho zájem, zvýšený diskusí ve *Verein für Sozialpolitik* o vztahu ideologie a vědy, teorie a praxe (tzv. „II. Methodenstreit“ či „Werturteilstreit“) se pak obrátil k rozpracování vlastního sociologického systému; zároveň si však Weber našel čas pro to, aby se věnoval dějinám hudby a jejích sociálních vztahů; vedle těchto, můžeme říci tematických posunů, můžeme konsta-

tovat i posuny ve Weberově pojmání některých vlastních kategorií a v metodické práci s nimi. Zřetelné se to projevuje např. v konceptu „ideálního typu“ (Idealtypus), což je jeden z nejdůležitějších a nejcharakterističtějších pojmů Weberovy metody. Původně byl ideální typ prostředkem pro vypracování „specifického kulturního významu“ společenských a historických procesů a fenoménů, a v tomto smyslu dopracovním zejména rickertovských motivů. Jako takový je prostředkem „orientace“ v historické skutečnosti [Weber 1922b : 536], myšlenkově stupňovanou konstrukci, která je pouze technickým pomocníkem pro ulehčení přehlednosti a terminologie (s. 537). Má „nehistorický charakter“, to znamená, jak to Weber dále rozvádí, musí v něm být „často předvedeny ony pro nás důležité rysy ve větší logické uzavřenosti a nevyvíjenosti, než jak se vyskytují v realitě“ (s. 267). Tento geneticko-individualistický přístup, charakteristický zejména pro Weberovu sociologii náboženství, je později opuštěn a ideální typ se stává nejvyšší možnou formou generální výpovědi o skutečnosti. To je typické pro *Wirtschaft und Gesellschaft*.

⁸ Právě to je možné považovat za Weberovo vlastní pojetí dichotomie věd o přírodě a společnosti, jak byla nadhozena novokantovstvím. Bylo by jisté zajímavé si všimnout, co znamená tato „věda o skutečnosti“ jakožto specifikace „vědy o kultuře“ v dalším vývoji buržoazního myšlení v Německu a do jaké míry otevírala cestu pro „empirickou sociologii“ na jedné straně a pro strukturalizující pojetí třeba Freyero na straně druhé. Zde se však omezme na význam, jenž měl tento koncept pro Webera samého: Věda o skutečnosti má za úkol „myšlenkově uspořádat empirickou skutečnost“ a taktó nárokovat „platnost vědy a zkušenosti“ [Weber 1922a : 155].

Východiskem takto pojaté sociologie je „skutečná, tedy individuální podoba obklupujícího nás společenského kulturního života v jeho univerzální, proto však přirozeně neméně *individuálně* utvářené souvislosti a v jejím vzniku z jiných, samozřejmě opět *individuálně* uzpůsobených stavů společenské kultury“ [Weber 1922a : 172–173].

Cílem této „vědy o skutečnosti“ je „porozumět na jedné straně obklupující nás realitě života (do níž jsme postaveni) v její *specifičnosti* – souvislosti a kulturním významu jejích jednotlivých jevů v jejich dnešní podobě – a na druhé straně důvodům její historické neopakovatelné jedinečnosti (So-und-nicht-anders-Geworden-seins)“ [Weber 1922a : 170].

Právě s ohledem na tuto „specifičnost“ si Weber v úvodu své práce *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* klade otázku, jaká spleť okolností vedla k tomu, „že právě na půdě okcidentu a jen zde se objevily kulturní jevy, které – jak si alespoň rádi představujeme – přesto leží ve směru vývoje, který má univerzální význam a platnost“? [Weber 1922b : 1]

A touto otázkou jsme ihned zavedeni do centra weberovské problematiky racionality a racionalizace. Neboť podle Webera „jenom v okcidentu existuje věda v takovém vývojovém stadiu, které dnes uznáváme jako platné“. Indické geometrii podle něho chyběl racionální důkaz, babylonské astronomii matematický základ a přírodovědě Východu vůbec chyběl racionální experiment a laboratoř, v níž je prováděn. Jen na Západě, dovozuje Weber, byla věda systematicky a racionálně rozvíjena a jen zde vznikla vrstva vzdělaných odborníků. Rovněž racionální organizace pomocí odborně kvalifikované byrokracie je výlučně západní záležitostí. A na-

konec i stát jako politická instituce, s racionálně vypracovanou ústavou a právem a na racionálních zásadách vybudovaném zákonodárství, je znám pouze na Západě.⁹ Právě tak je tomu podle Webera také „s nejosudovější mocí našeho moderního života“ – s kapitalismem. Weber přitom odmítá dobové charakteristiky kapitalismu jako pouhého „pudu po zisku“ (Erwerbstrieb); ten podle něho existoval už před ním a existuje i mimo něj. Kapitalismus je mu spíše identický se „spoutáním“ (Bändigung), přinejmenším s racionálním temperováním tohoto iracionálního pudu“¹⁰ [Weber 1922b : 4] a je charakterizován snahou o kontinuální zisk v racionálním kapitalistickém podniku, snahou o rentabilitu. Orientaci na dosažení rentability, bez níž by každý kapitalistický podnik ztroskotál, vysvětluje Weber na analýze „kapitalistického hospodářského aktu“ (kapitalistischen Wirtschaftsakt). Kapitalistický zisk je podle Webera racionálně dosahován jen tehdy, jestliže je odpovídající jednání orientováno na *propočít* kapitálu, což u Webera prakticky znamená, že toto jednání „je uspořádáno podle naplňování použití věcných či osobních nutných výkonů jakožto prostředku zisku takovým způsobem, že *bilančně* propočítaný závěrečný zisk jednotlivých podniků z finančně zhodnotitelného vlastnictví statků (nebo periodicky bilanční propočítaná odhadní cena finančně zhodnotitelných statků v kontinuálním provozu podnikání) má při uzavěře *překračovat* (při trvalém podnikání stále znovu *překračovat*) „kapitál“, tzv. *bilanční* odhadní cenu věcných prostředků zisku, použitých pro zisk a směnu“¹¹ [Weber 1922b : 4–5].

Každé jednotlivé jednání orientované na zisk musí být podle Webera započato a ukončeno bilancí, která stanoví rentabilitu. Racionální hospodaření, charakterizované *propočtem* a bilancí, Weberovi

⁹ Weber jde ve svém odlišení Západu a Východu tak daleko, že se pokouší vypočítat „racionální prvky“ západního umění, které nejsou jinde známy, a mluví např. o „klasické racionalizaci veškerého umění – ... – kterou u nás (tj. na Západě) vytvořila renesance“ a která byla v malířství uskutečněna „prostřednictvím lineární a barevné perspektivy“ [Weber 1922b : 3]. U Webera ovšem rozlišení Východu a Západu funguje jen jako prostředek srovnání; rozhodně je nelze chápat jako apologii Západu, aniž je tím implikována „samozřejmě“ jistota, že se celý svět stane pouhou extenzí Západu,

jak se s tím např. setkáváme u některých hlasatelů „postindustriálního věku“.

¹⁰ Tato charakteristika je vlastně určitým shrnutím jeho koncepce „nitrosvětské askeze“ (die innerweltliche Askeze).

¹¹ Weber zde ovšem analyzuje ještě další znaky kapitalistického hospodaření, jako jsou např. „racionálně kapitalistická organizace (formálně) svobodné práce“ (s. 7), odpojení správy od provozu (s. 8) a ukazuje, že všechny tyto zvláštnosti dostávají svůj význam jen jako složky kapitalistické orientace na kontinuální zisk.

slouží jako model účelové racionality¹² a zároveň je předpokladem jejího rozšiřování. Racionální hospodaření kapitalistického podnikatele je „věcný provoz“. Je podle Webera „orientováno na peněžní ceny (Geldpreisen), které vznikají vzájemným konkurenčním bojem lidí na trhu. Bez zhodnocení (Schätzung) peněžních cen, tedy bez onoho boje, není možná žádná kalkulace. Peníze jsou tím nejabstraktnějším a nejneosobnějším, co v lidském životě existuje“ [Weber 1922b : 544]. Právě prostřednictvím peněz se pro Webera kosmos moderního kapitalistického hospodaření stává nepřístupným jakýmkoliv osobním a skutečně lidským vztahům a rozšiřuje se na jejich úkor, neboť stále více sleduje svou vlastní imanentní nutnost.

Z hlediska těchto určení se Weberovi racionalita a racionalizace všech oblastí života stávají základní charakteristikou kapitalismu vůbec.¹³

Ve všech těchto případech, které ukazují západní civilizaci jako „jedinečnou“ událost lidských dějin, se podle Webera jedná o „specificky uzpůsobený racionalismus“. Racionalita obecně je totiž pro Webera velice širokým a mnohoznačným pojmem, který by bylo možné v jeho duchu charakterizovat snad jen jako mnohostrannou racionalitu lidského jednání nebo jako duchovní postoj, zaměřený na metodické dosahování určitých cílů pomocí stále preciznějšího propočtu (a zvládnutí) prostředků. Pro Webera totiž, vedle racionalizace hospodaření, techniky, vědecké práce, války, administrativy atd., existuje právě tak „racionalizace“ třeba mystické kontemplace, tzn. „chování, jež –

viděno z perspektivy jiných oblastí života – je specificky iracionální“; každá iracionalita je tedy různá podle „posledních hledisek a cílů“, jimiž je podmíněna. Jinak řečeno pro Webera existují různé druhy racionality podle toho, které oblasti a jakým směrem byly racionalizovány. „Konfuciánský racionalismus“, říká v této souvislosti Weber, „znamenal racionální *přizpůsobení* se světu. Puritánský racionalismus jeho racionální *ovládnutí*“ [Weber 1922b : 534].

Weber neanalyzuje tento „specificky uzpůsobený racionalismus“ okcidentu filozoficky, jako problém autonomního rozumu, který se ve vývoji evropského myšlení osamostatnil,¹⁴ s cílem navrátit jej do univerzálních souvislostí lidského života. Analyzuje jej sociologicky a historicky v tom smyslu, že vidí a popisuje pouze sociální a historické implikace a manifestace tohoto vývoje, popřípadě jejich konkrétní historické příčiny (například protestantskou etiku a asketismus v případě kapitalismu). Rozum pro Webera existuje vlastně „jen pro sebe“, ve své aktuálnosti, jedinečnosti a subjektivní vázanosti.¹⁵

Racionalita je pro Webera skutečně intencionalitou, vztahovým určením, kde to, co je označeno za racionální, je vždy podmíněno úhlem pohledu.¹⁶

Weber si otázku jedinečnosti a vzniku západního kapitalismu klade nejen v souvislosti s fundamentálním významem hospodářství, ale také obráceně, když ukazuje závislost vzniku ekonomického racionalismu „na schopnostech a dispozicích člověka k určitým druhům prakticky racionálního způsobu života“ [Weber 1922b : 534].

¹² Weber v této souvislosti rozvíjí pojem „formální racionality“, který definuje takto: „Jako formální racionalita hospodaření má být označena míra technicky možného a jím skutečně aplikovaného propočtu“ [Weber 1964 : 60]. Jako strukturní analogii „propočtu“ ve formální racionalitě je třeba chápat „racionální rozvahu“ v případě účelové racionality. Ve své naprosté jednoznačnosti vytváří pojem formální racionality jádro celé Weberovy koncepce racionality.

¹³ Racionalitě jako podmínce rentability je podle Webera podřízen také vývoj věd, zejména přírodních, které rozpracováváním určitých technických možností kapitalismus spouštěly při jeho vzniku a které na druhé straně dostávaly a dostávají „rozhodující impulsy od kapitalistických šancí, vážících se jako prémie na jejich hospodářskou zhodnotitelnost“ [Weber 1922b : 10].

¹⁴ Jak se s tím setkáváme např. u M. Horkheimerova (viz k tomu jeho článek z roku 1951 *Zum Begriff der Vernunft* [Horkheimer 1972 : 47] a vlastně

u všech „frankfurtských kritiků moderní racionality“, „pansví rozumu“ atd.

¹⁵ Z těchto důvodů nepovažujeme otázku, zda má Weberův pojem racionality (a specifické kapitalistické racionality) pouze sociologický, tj. klasifikační charakter, nebo zda nenabývá – byť i bezděčně – povahu substance, za relevantní, i když mnohé interpretace Webera směřují k takovému ontologickému pojetí specifičnosti Západu.

¹⁶ Zde máme na mysli právě Weberovy věty o vztahu racionality a iracionality: „Iracionální není nikdy nic o sobě, nýbrž vždy z určitého ‚racionálního‘ hlediska. Pro náboženského člověka je každý nenáboženský, pro hedonika každý asketický způsob života iracionálním, i když, měřeno jejich posledními hodnotami, mohou být racionalizací. Jestliže chce tento článek k něčemu přispět, pak k tomu, odkrýt jen zdánlivě jednoznačný pojem ‚racionálního‘ v jeho mnohoznačnosti“ [Weber 1922a : 35].

Tento obrácený kauzální vztah mezi ekonomikou určitého dějinného typu společnosti a určitými postoji členů této společnosti, jejich morálkou a hodnotami, projevujícími se v racionálním chování (což bývá mimochodem často používáno jako argument proti materialistickému pojetí vztahu základny a nadstavby), je rozpracován v nejznámějších weberovských pasážích o závislosti vzniku kapitalismu na etice protestantismu.¹⁷ Konkrétně to znamená, že se Weber pokouší prokázat vztah mezi „duchem kapitalismu“, racionálně zaměřeným na efektivní zisk, a mezi určitou etikou, jejíž maximou je získávání stále většího množství peněz při současném potlačení hedonismu a požívačnosti. (Jde mu tedy, paradoxně řečeno, o zdůraznění etických, v této souvislosti subjektivních, předpokladů akumulace kapitálu.) Kořeny takovéto etiky Weber nachází v určitých náboženstvích, zvláště v kalvinismu a v sektách, které byly kalvinismem ovlivněny, a ukazuje, jak v nich dochází k demytologizaci světa a k vytváření racionálního postoje ke světu a k práci. Kalvínská etika vedla ke vzniku „nitrosvětské askeze“, podle níž je racionální práce ve světě považována za křesťanskou povinnost.

Toto je, zhruba řečeno, nejširší historický rámec Weberova zkoumání racionality a – což je důležité – i jejích aporií. Avšak dříve, než se k nim dostaneme, je nutné blíže specifikovat Weberovo pojetí racionality (a jejích forem, tj. účelové a hodnotové racionality).

V jeho pozadí, právě tak jako ve výkladu jedinečnosti a specifičnosti vývoje okcidentu, stojí analýza „kapitalistického hospodářského aktu“. Jestliže racionalita lidského jednání je podle Webera charakteristická tím, že jednání je vědomě a plánovitě zaměřeno na určitý cíl a přitom současně probíhá podle jistých pravidel, srozumitelných ostatním, činících jednání opakovatelným, pak je účelově racionální jednání (jakožto zvláštní forma racionálního jednání) zaměřeno na určitý zisk či úspěch (Erfolg), jehož je dosahováno tím, že jsou určité vnější podmínky plánovitě

nasazovány jako prostředky. Naproti tomu hodnotově racionální jednání podle Webera není orientováno na úspěch, nýbrž je charakterizováno vědomou vírou ve vlastní, svébytnou hodnotu určitého chování [Weber 1964 : 17]. Weber sám to vysvětluje dále takto: „Účelově racionálně jedná ten, kdo své jednání orientuje podle účelů, prostředků a vedlejších následků (Nebenerfolgen), přičemž racionálně *rozvažuje* jak prostředky s ohledem na účely, tak účely s ohledem na vedlejší následky a zároveň i různé možné účely navzájem: tedy ten, kdo v žádném případě nejedná ani afektuálně (a zvláště ne emocionálně), ani tradiciálně. Rozhodnutí mezi konkurujícími si a kolidujícími účely a následky přitom může být samo orientováno hodnotově racionálně: pak je jednání účelově racionální jen ve svých prostředcích... Ale z hlediska účelové racionality je hodnotová racionalita vždy *iracionální*, poněvadž stále méně reflektuje důsledky jednání, a to tím více, čím více se absolutizuje hodnota, na niž je jednání orientováno, čím bezpodmínečněji se klade jeho vlastní svébytná hodnota (čistě svědomí, krása, absolutní dobro, absolutní povinnost)“ [Weber 1964 : 18].

Od počátku tedy vidí Max Weber racionální jednání především jako účelově racionální jednání, prismatem „techniky“ postupu a s ní svázaného kalkulovatelného zisku, tedy jako jednání stojící ve službě „nahých zájmů“, a tedy zcela protikladné k hodnotově racionálnímu jednání podle norem považovaných za podstatné a závazné [Weber 1964 : 21–22].

Tato protikladnost účelové a hodnotové racionality je ovšem míněna „ideálně typicky“ a v této čisté podobě se v dějinách nevyskytuje a nevyskytovala, i když z hlediska metody jsou oběma racionalitám vyhrazeny jisté domény: zatímco pojem hodnotové racionality je důležitý pro zkoumání oblastí sociologie náboženství, je účelová racionalita rozhodující pro zkoumání kapitalismu. To, jak Weber pojímal jejich konkrétní historický vztah, je možné vyčíst z jeho, zde shora naznačených analýz vzniku kapitalismu v závislosti na protes-

¹⁷ Zejména [Weber 1922b]. Ukázat závislosti hospodářských a správních struktur na určitých náboženských představách, ovlivňujících životní způsob,

to je úkol, který Weber řeší prakticky v celé sociologii náboženství.

tantské etice, kdy, stručně řečeno, jako předpoklad vystupuje genetická vazba účelové racionality na určité normy (protestantské etiky), jež samy, v duchu Webera, je možné převést zpět na hodnotově racionální struktury lidského jednání. Zde se původně „ideálně typický“ vztah obou pojmů mění v implicitní schéma vývoje, směřujícího od hodnotové racionality k účelové racionalitě a končícího jejím naprostým prosazením. To je pak kladeno všeobecně na roveň s prosazením na určité cíle orientovaných, empiricky verifikovatelných a vědecky kalkulatelných postupů.

Weberův pojem rozumu má tedy co činit pouze se vztahem prostředků a cílů, zabývá se výhradně přiměřeností určitých způsobů postupů pro dosažení určitých cílů, jež samy o sobě jsou přijímány, aniž „rozumně“ ospravedlněny a ospravedlňovány. Pokud se u Webera otázka cílů vůbec objevuje, pak jen jako otázka přiměřenosti prostředků (ať už ve smyslu „účelové racionality“ či „hodnotové racionality“). Přezkoušení „rozumnosti“ cílů jednání, byť i třeba v subjektivním smyslu, tj. zda a jak slouží zájmům a potřebám individua nebo skupiny nebo třídy, je takto vyloučeno a potenciálně se objevuje (opět) v analýze prostředků s ohledem na možné negativní „vedlejší následky“ nějakého jednání. Pro Webera nemá v zásadě (z hlediska vědy) žádný cíl přednost. Rozhodování o cílech (resp. o hodnotách) nepatří podle Webera do sféry vědy, ale je výhradně věcí individua a jeho rozhodnutí, jak to Weber rozvíjí v diskusích ve *Verein für Sozialpolitik* o „oproštění od hodnocení“ ve společenských vědách. Člověku, který chce jednat podle nějakého jednoznačného hodnotícího soudu, může Weber jako vědec pouze říci: „Pak musíš, na základě vědecké zkušenosti použít ty a ty *prostředky*, abys dosáhl cíle odpovídajícího svému hodnotovému axiomu. Jestliže se ti tyto prostředky nehodí, pak musíš volit *mezi prostředky a cíli*. A konečně mu může říci: Musíš si uvědomit, že podle vědecké zkušenosti, při použití prostředků nutných pro realizaci tvého hodnotícího soudu docílíš ještě dalších, ne-

úmyslných *vedlejších následků*. Jsou pro Tebe žádoucí i tyto vedlejší následky? Ano či ne? Až na hranici tohoto „ano“ či „ne“ může věda onoho člověka dovést, neboť všechno, co leží před touto hranicí, jsou otázky, na něž může dát informaci empirická disciplína nebo logika, tedy čistě vědecké otázky. Toto „ano“ či „ne“ samy o sobě už nejsou žádnými otázkami vědy, nýbrž svědomí či subjektivního vkusu, v každém případě otázkami, jejichž zodpovězení leží v jiné rovině ducha“ [Weber 1924 : 418].

Bylo by ovšem chybou se domnívat, že „oproštění od hodnocení“, striktní oddělení objektivní vědy, všeobecně závazného poznání skutečnosti, od subjektivního hodnocení, tzn. pro jiné nezávazných osobních stanovisek morálního, náboženského, sociálního, politického atd. druhu, je u Webera pouze metodickým požadavkem, který by sloužil pouze tak, jak je to běžné v pozitivistických interpretacích tohoto konceptu,¹⁸ totiž jako dvojnásobná pojistka: jednak proti „empiricky neverifikovatelným hypotézám“, jednak proti „ideologiím“. U Webera „oproštění od hodnocení“ skutečně není pouze metodickým předpokladem, zajišťujícím jen objektivitu a racionalitu, ale svým zařazením do širších souvislostí spíše důsledkem. „Nemožnost ‚vědecké‘ obhajoby praktických stanovisek – s výjimkou toho, kdy je třeba vysvětlit prostředky pro účel, jenž je považován za pevně *daný* – má hlubší důvody“, říká Weber. „Taková obhajoba je v zásadě nesmyslná, protože různé hodnotové řády světa stojí proti sobě v nesmířitelném boji. Starý Mill, jehož filozofování proto nechci vynášet, měl pravdu, když prohlásil: jestliže někdo vychází z čisté zkušenosti, dojde k polyteismu“ [Weber 1922a : 545]. Konsekvencí tohoto polyteismu, relativity hodnot, či – jak to Weber pojmenovává na jiných místech – „nesmířitelného zápolení bohů jednotlivých řádů a hodnot“, „pestré kytice hodnot“ atd. má být „oproštění od hodnocení ve vědě“. Je proto nejen nejkomprimovanějším vyjádřením Weberova vlastního pojetí vědy, jejího smyslu a vztahu

¹⁸ Takovéto chápání „oproštění od hodnocení“ bylo aktualizováno znovu v souvislostech „Positi-

vismusstreitu“. Srovnej k tomu např. [Albert 1971 : 200–237] a [König 1971 : 150–189].

k praxi,¹⁹ ale především výrazem objektivní situace vědy, dané jejím vývojem a pokrokem jakožto oním „zlomkem procesu racionalizace, jemuž po staletí podléháme“ [Weber 1922a : 535] a který — podle Webera zásadně relativizuje smysl vědy. Věda, související s celkovým pohybem racionalizace, nemůže vytvořit nic trvalého ani věčně platného. Každá pravda je vývojem vědy neustále překonávána.

To, co se v tomto procesu nejvíce změnilo, je sama představa „pravého vědění“. Věda pro Webera není cestou k pravému bytí, jako tomu bylo v antice, ani k pravému umění, přírodě a bohu, jako tomu bylo v renesanci. Nemůže přispět ani k sociálnímu štěstí, jak věřilo devatenácté století, a neříká nám nic o smyslu světa. Naopak: zásadně otrásá vírou, že by něco takového jako „objektivní“, „platný“ smysl světa mohlo existovat²⁰ [Weber 1922a : 540]. Všechny přírodní vědy, jak Weber dále ozřejmuje tuto tezi, nám v současné době dávají odpověď pouze na otázku, jak to máme dělat, když chceme život technicky zvládnout. Smysl této činnosti nechávají stranou, nebo nepředpokládají. Totéž platí ve Weberově koncepci pro tzv. historické duchovně. Ty nám dovolují historicky porozumět určitým politickým a sociálním, kulturním a uměleckým fenoménům; nedávají však odpověď na to, jaký je smysl existence těchto fenoménů [Weber 1922a : 539–544].

Weber kritizuje „optický klam“ mnoha vědců, kteří se snaží vyvozovat měřítko pro posuzování a hodnocení ekonomických, politických a vůbec společenských procesů a trendů z nich samých, z faktu, že vůbec existují. Ve skutečnosti se jedná o velmi podmíněné subjektivní soudy a předsudky, o nichž však ten, kdo je pronáší, většinou nemá tušení.

Již v těchto zjištěních je vyjádřena skepse, s níž Weber sleduje trend racionalizace světa vědou a technikou. Jejich rezultátem není rozšíření znalostí podmínek naší existence. třeba ve srovnání s příslušníkem primitivního kmene z jihoamerického pralesa. Naopak. Podle We-

bera zná primitiv své nástroje a své prostředí nesrovnatelně lépe než my, kteří nemáme tušení — nejsme-li náhodou odborníky — proč jezdit tramvaj nebo jak se vyrábí bankovka a proč za ni můžeme koupit zboží. „Narůstající intelektualizace a racionalizace tedy neznamena narůstající všeobecnou znalost životních podmínek, v nichž se člověk nalézá. Znamená něco jiného: vědomost či víru, že člověk, kdyby chtěl, by se tyto věci *mohl* kdykoli dovědět, že tedy principiálně neexistují žádné tajuplné nevypočitatelné síly, které by zde byly vtahovány do hry, a že člověk může všechny věci *ovládnout propočtem*. To však znamená: odkouzlení světa (Entzauberung der Welt). Už nemusíme, jako divoši, pro něž takovéto mocnosti existovaly, sahat k magickým prostředkům, abychom duchy vzývali či ovládli. To vykonají technické prostředky a propočet. Intelektualizace jako taková znamená především právě toto“ [Weber 1922a : 536].

Centrálním motivem, který nese Weberovo rozlišení pozvání a hodnocení, se tedy stává přesvědčení, že žije ve světě zvětšeném technikou a „předmětnou“ racionalitou vědy, která silou svého nezádržitelného pokroku rozkládá autoritu tradice a uvolňuje tento svět z vazeb na všeobecně závazné a platné normy morálního a náboženského druhu. „Odkouzlení světa“ způsobilo, „že právě ony poslední a nejvíce sublimované hodnoty se stáhly z veřejnosti buď do zásvětné říše mystického života, nebo do bratrství bezprostředních vzájemných vztahů jednotlivců. Potom není náhodné ani to, že naše nejvyšší umění je intimní, a nikoli monumentální, ani to, že dnes jen v nejužších společenstvích, mezi člověkem a člověkem, v pianissimu pulzuje ono Něco (das Etwas) . . ., jež dříve kráčelo velkými obcemi v bouřlivém ohni jako prorocké pneuma a spojovalo je“ [Weber 1922a : 554].

Tento dvojaký, nechceme-li přímo říci skeptický vztah ke kapitalistické racionalitě, však u Webera nijak nezakládá její odmítnutí. Naopak, jakýkoli pokus o útěk

¹⁹ Weber to zkráceně formuluje takto: Společenská věda „není s to nikoho naučit, co má, nýbrž jenom to, co může a — podle okolností — to, co chce“ [Weber 1922a : 151].

²⁰ Pro Webera jsou otázky smyslu dějin a jejich „objektivních zákonitostí“ vždy pseudootázkami

v tom smyslu, že jsou promítnutím jedné nebo několika z mnoha stejně oprávněných subjektivních hodnot (konkrétních) lidí do dějin. Člověka tu mané napadá srovnání s Feuerbachovou kritikou náboženství.

před těmito skutečnostmi je podle Webera nemožný. Neboť kdokoli dostává „byť i jediný fenig renty, který museli – přímo nebo nepřímo – zaplatit druzí, kdo vlastní nebo užívá nějaký spotřební statek, na němž je pot cizí, a nikoli vlastní práce, ten sytí svou existenci z provozu onoho nemilosrdného a neslavitelného ekonomického boje o bytí, který buržoazní frazeologie označuje jako pokojnou kulturní práci“ [Weber 1921 : 62].

Z tohoto vetkání člověka do světa buržoazní racionality chce Weber vyvodit všechny nutné „konsekvence“.²¹ Vedle přitakání „racionálnímu způsobu života kapitalistické společnosti a – jak bylo již ukázáno – eliminace všech hodnotových postojů, jde zároveň o nutnost neustálého boje o zpevnění autonomie sebezodpovědné osobnosti vůči „všemocným“ tendencím k byrokratizaci, přizpůsobení atd.²² Weber se tak dostává k problematice svobody.

Vývoj k racionalitě, související s kapitalistickým způsobem hospodaření, ale zároveň i s vědeckou specializací a technickou diferenciací, sleduje nejen s ohledem na objekt, na prosazení racionality v kultuře, ve vědě, v právním, státním, společenském a hospodářském životě „současného světa lidí“, ale zároveň i s ohledem na subjekt, přesněji řečeno: v procesu, který právě tuto racionalitu podmiňuje a jejímž je předpokladem – v procesu vymaňování se člověka z iracionality, „spočívající v propletení nekonečných psychologických podmínek vývoje temperamentu a nálad, které osobnost naprosto sdílí se zvířetem“ [Weber 1922a : 132].

Pro tzv. chápající sociologii, jejímž je Weber v určitém smyslu vrcholem, je člověk „člověkem“, je osobností teprve tehdy, když se mu podaří, aby svůj život pozvedl z nediferencovaného prožívání k vědomé konstrukci. Jenom pak se člověk může stát předmětem sociologických zkoumání [Weber 1922a : 429], neboť jen tehdy skutečně, tzn. smysluplně jedná, když vědomě volí určité prostředky k určitým cílům. A právě v tomto jednání, „definova-

ném vždy jako „chování k objektům, specifikované chytěným či míněným smyslem“, které se vždy uskutečňuje v napětí racionální volby mezi cíli a prostředky, Weber nachází bod, který mu dovoluje racionalitu pojmut jako účelovou racionalitu, jako „Mittel-zum-Zweck-Rationalität“ (v níž je nepochybně možné vidět historický typ racionality liberálního kapitalismu, vázaný na kapitalistický výrobní způsob v jeho „klasické fázi), a její pomocí definovat lidskou svobodu, nebo – přesněji řečeno – svázat problematiku svobody s racionalitou lidského jednání. Takového zdánlivě paradoxní propojení problémů svobody a racionality je důsledkem Weberovy – ať už vědomé či nevědomé – apologie kapitalistické společnosti a zároveň logickým důsledkem všech jeho analýz okcidentálního kulturního a společenského vývoje, v jehož kontextu musí Weber vysvětlit, jak je vůbec ještě možné svobodné jednání individua právě uvnitř procesu narůstání racionality a jejího pronikání do stále širších oblastí individuálního a společenského života, tedy v podmínkách vytvoření mnohohrstevných byrokratických organizací, řídicích aparátů atd.

Tato teze o racionalitě jako místu svobody je nejšířeji argumentována v polemikách s Roscherem a Kniesem, v nichž Weber popírá domněnky o identitě svobody a iracionálního jednání a kde říká: „Čím svobodněji, to znamená čím více na základě ‚vlastních‘, vnějším tlakem nebo neovládnutelnými ‚afekty‘ neznečištěných úvah klade jednající svůj ‚úmysl‘, tím úplněji se vřazuje motivace ceteris paribus do kategorií ‚účelu‘ a ‚prostředku‘, tím úplněji je možné dosáhnout racionální analýzy těchto kategorií a jejich zařazení do schématu racionálního jednání“. A nejen to: „Čím svobodnější je jednání, tzn. čím méně v sobě nese charakter přírodního dění, tím více vstupuje v platnost onen pojem ‚osobnosti‘, která nachází svou podstatu v konstantnosti svých vnitřních vztahů k určitým konečným ‚hodnotám‘ a životním ‚významům‘, jež se ve svém uskutečňování zhodnocují jako účely,

²¹ Jen na okraj je zde možné poznamenat, že slovo „konsekvence“ má u Webera zvláštní tón a specifickou závažnost. V podstatě se kryje s „racionální rozvahou i účelovou racionálního jednání“. Chce být reflexí skutečných podmínek našeho jednání a možnost nasazovat je jako prostředky a zároveň výra-

zem „intelektuální početnosti“ a „kritičnosti“ ve vztahu vědce ke skutečnosti.

²² Je proto možné hovořit o aporetickém základu Weberova konceptu, resp. o jeho základním dilematu: konflikt mezi přitakáním racionalitě a zpevněním autonomie osobnosti je permanentní.

a tak se přesouvají do teleologicky racionálního jednání, a tím více mizí onen romanticko-naturalistický obrat v myšlence „osobnosti“, hledající naopak vlastní svatost osobnosti v tupém, nediferencovaném vegetativním „původu“ života, to znamená v oné... iracionalitě, kterou osobnost naprosto sdílí se zvířetem“ [Weber 1922a : 132].²³

Avšak tento Weberův pokus o vybudování rozsáhlého obrazu racionálně, a proto svobodně jednajícího člověka (za nímž se — jak znovu zdůrazňujeme — skrývá „svobodně“ jednající kapitalistické individuum ve volné konkurenci liberálního kapitalismu), ztroskotává na některých vnitřních rozporech jeho vlastní koncepce, zejména na latentní antinomii člověka a společnosti, dané mimo jiné Weberovým nominalismem. Na jedné straně vidíme obraz člověka jako „racionálně a svobodně jednajícího individua“, volícího svobodně své cíle i prostředky pro jejich dosažení, na druhé straně nacházíme empirická zjištění, že to, co bylo původně pouhým prostředkem k nějakému účelu, se samo může stát účelem nebo samoučelem a ztratit tak svůj původní smysl nebo účel, tj. svou původně na člověka a jeho potřeby orientovanou racionalitu.²⁴ Weber se tak vlastně oklikou — pochopitelně z jiných pozic a s jiným cílem — dostává před problematiku, kterou Marx shrnul ve svých analýzách odcizení. Ovšem tím, že Weber racionalitu sleduje pouze na modelu kapitalistického zisku jakožto „racionální kalkulace“, stávají se mu fenomény „odcizení“ nevyhnutelným „vedlejším následkem“ racionality, racionalizace a vědy vůbec, a nikoli, jako Marxovi, historicky přechodným jevem v životě lidské společnosti, jehož základem je odcizení práce

v podmínkách kapitalistické zbožní výroby. Zatímco Marxova analýza vede k charakteristice kapitalistického řádu jako „nerozumné“ skutečnosti, kterou je třeba revolučně změnit, Weber, jak to vyplývá například z jeho článku *Zwischen zwei Gesetzen* [Weber 1920 : 64], končí u zjištění, že jde o „nerozumnou skutečnost racionality“, s níž je třeba se intelektuálně a morálně smířit.

Přeměna hodnotové racionality v účelovou (a ztráta „lidského“ rozměru jednání v kapitalismu) je pak vyložena vlastně jen jako ztráta vědomí transcendence. Právě tak jako je vědeckou racionalitou demytologizován („odkouzlen“) svět přírody, dochází souběžně k demytologizaci společenského světa. Prostředky a cíle jsou „odhaleny“ a na hodnoty vázané jednání a morálka jsou vyloučeny. Cílem jednání se stává jednání samo, racionalita je ospravedlňována sama sebou a — vzdor vši Weberově skepsi — se nakonec stává věčnou a správnou.

Tento zvrat či objevení se iracionality v racionalitě se Weber pokusil sugestivně popsat ve svých výkladech o vzniku kapitalismu [Weber 1922a : 54, 196 a násl.]. V jednotlivostech ukazuje, jak se podle něho původně nábožensky motivovaný racionální způsob života, v němž člověk může (asketickým zřeknutím se požitku, spřívnosti a plli) „dospět za hádanku predestinace a rozšiřovat boží slávu na zemi“, zvolna zbavuje svých náboženských obsahů a proměňuje se ve profánní hospodaření za účelem pouhého zisku. V procesu společenského vývoje je tak člověk zaplétán do „okruhu prostředků“ a prakticky se stává nesvobodným. Člověkem vytvořený systém racionálně fungujících institucí mu vnucuje jednání, kte-

²³ Tyto Weberovy výklady jsou zaměřeny nejen proti Roscherovi a Kniesemu, ale i proti romantičnosti Treitschkeho „hádanky osobnosti“, kde je svoboda vůle zasazována právě do oněch s přírodou souvisejících oblastí. Podobně Weber argumentuje ve své polemice s Eduardem Meyerem: „S nejvyšším stupněm pocitu svobody se setkáváme... právě u oněch jednání, která si uvědomujeme a která jsme uskutečňovali racionálně (to znamená za nepřítomnosti fyzického a psychického tlaku, vášnivých „afektů“ a „náhodných“ znečištění jasnosti úsudku) a v nichž sledujeme jasně uvědoměný „účel“ jeho nejadekvátnějšími... prostředky“ [Weber 1922a : 226—227].

²⁴ Účelová racionalita, kterou Weber původně analyzuje jako nezávislou na společenských normách a hodnotách a která je původně charakterizována jen svou kalkulačností, „mírou pro člověka technicky možného a jím skutečně aplikovaného

propočtu“ [Weber 1964 : 44], se může v určitých podmínkách, podobně jako třeba magie nebo tradice, přeměnit v normu nebo hodnotu jednání a v tomto smyslu se vlastně „tradicionalizovat“. Weber tedy termín účelové racionality používá ve dvojím: z hlediska jeho vlastní koncepce rozporném smyslu: jednak pro označení čistě formálního, na normách a hodnotách nezávislého chování, jednak jako normu či hodnotu orientující jednání, která vystupuje sama o sobě a na stejné úrovni jako ostatní normy a hodnoty. Právě na tomto rozporu podle našeho názoru vybuchovala svou kritiku weberovské racionality „frankfurtská škola“, obracející se nejen proti „čistě“, ale i proti „tradicionalizované“ podobě racionality. Nepřijatelnost výsledků této kritiky nespochybí ovšem ani tak ve weberovském východisku, jako spíše v oné, zde už jednou naznačené „ontologizaci“ a „substancionalizaci“ kapitalistické racionality.

ré vůbec nebere ohled na prostředky a cíle, pro něž byly prostředky původně zamýšleny: „Právě empiricky ‚svobodně‘, to znamená podle svého uvážení jednající člověk je teleologicky spoután při dosahování svých cílů prostředky, které jsou z hlediska objektivní situace dosažitelné a už tím nestejnorodé. Továrníkovi v konkurenčním boji nebo makléři na burze pomůže ‚svoboda vůle‘ skutečně málo. Volí mezi ekonomickou likvidací nebo sledováním určitých maxim ekonomického jednání“ [Weber 1922a : 133].

Tato hluboká antinomie Weberovy koncepce, vzniklá na jedné straně systematickou analýzou prostředků a na druhé straně rozvíjením čistě formálního, logicky koncipovaného a na každé objektivní historické vázanosti nezávislého pojmu racionality,²⁵ jehož vyjádřením je nakonec ona „Mittel-zum-Zweck-Rationalität“, způsobuje, že se racionalita v tomto pojetí stává podmínkou lidské svobody a nesvobody zároveň. Tím, že Weber odmítá problematiku zákonitostí vývoje společnosti a dějin jako „naturalistický přežitek“, uniká mu i sama logika vývoje, směřujícího k integraci procesu poznání a sebepřetváření člověka a společnosti, což je naopak základní koncepcí vědy u Marxe, Engelse a Lenina. Antinomii racionality jako podmínce lidské svobody a nesvobody zároveň, dovedl Weber pouze „porozumět“. A jeho svázání problematiky racionality s „etikou zodpovědnosti“, jak je nalezneme v jednom z jeho posledních děl *Politik als Beruf* [Weber 1921] – je koneckonců chápat jako určitý typ rezignace a historického relativismu. (V této souvislosti by bylo jistě zajímavé povšimnout si některých Tolstojovských motivů v pozdním Weberově díle.)

Avšak tyto závěry Weberova myšlení nejsou jen nějakým logickým důsledkem jeho osobité tematizace racionality. Souvisí v podstatě s každým – a tedy nejen Weberovým – společenským poznáním,

kteří se z jakéhokoli důvodu, třeba jedinečnosti či individuálních historických a společenských faktů, zřiká poznání materialistických zákonitostí života společnosti i jejího vývoje a nahrazuje je porozuměním nebo vcítěním.

Weberova koncepce svobody, budovaná vědomě v opozici proti marxismu, a zejména proti – jak říká Weber – „subjektivitě marxismu“, musela ztroskotat právě proto, že ve jménu individuality, jedinečnosti, formálnosti a „objektivit“ odmítá materiální charakter společenských vztahů.²⁶

To všechno jsou důvody, proč Weberovo dílo a jeho koncepce racionality i svobody – přes všechny aktualizace – zůstanou nerozlučně svázány s historicky omezeným obdobím přechodu kapitalismu do fáze imperialismu a jako takové pouze ideologii „o svobodě“. A to je fakt, který si interpreti Webera jako archetypu obrany svépřávného individua proti závislosti na politickém a ekonomickém světě většinou neuvědomují.

Literatura

- Adorno, T. W. u. and.: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied u. Berlin, Luchterhand Verlag 1969.
- Albert, H.: *Theorie und Praxis (Max Weber und das Problem der Wertfreiheit und Rationalität)*. In: Werturteilsstreit, vyd. H. Albert a E. Topitsch. Darmstadt 1971, s. 200–237.
- Aron, R.: *Die deutsche Soziologie der Gegenwart*. Stuttgart, Kröner Verlag 1953.
- Baumgartner, E.: *Einleitung zu Max Weber*. In: Max Weber, *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*, Stuttgart, Kröner Verlag 1956.
- Ellul, J.: *The Technological Society*. New York 1964.
- Habermans, J.: *Wissenschaft und Technik als Ideologie*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag 1968.
- Habermas, J.: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag 1970.
- Horkheimer, E.: *Zum Begriff der Vernunft*. In: Horkheimer, M., *Sozialphilosophische Studien (Aufsätze, Rede, Vorträge 1930–1972)*. Frankfurt, Fischer Verlag 1972.

²⁵ Tuto formulaci, nemá-li být matoucí, musíme aspoň přibližně vysvětlit. I když Weber často zdůrazňuje historický charakter pojmu racionality – „rationalismus je historický pojem, který v sobě uzavírá svět protikladů“ říká se v práci *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* [Weber 1922b : 62], je tato historičnost, v duchu celé Weberovy koncepce, koneckonců redukována jen na svůj současný synchronní význam. [Weber sám ovšem mluví o jejím „Kulturbedeutung“]. Při zkou-

mání racionality se vychází z jejího „ideálně typického“, byť z dějin vyvozeného vymezení.

²⁶ Je například příznačné, že Weber buduje jeden z centrálních pojmů své teorie, pojem „nehodnocení“ (Wertfreiheit), v polemice proti politické ekonomii (byť proti její subjektivistické a konzervativně historické podobě, již jí dal Gustav von Schmoller a jak se pěstovala ve *Verein für Sozialpolitik*).

- Käsler, D.: *Max Weber, Sein Werk und seine Wirkung*. München, Nymphenburger Verlag 1972.
- Koch, C. - Senghaas, D.: *Texten zur Technokratiediskussion*. Frankfurt 1970.
- König, R.: *Einige Überlegungen zur Frage der „Werturteilsfreiheit“ bei Max Weber*. In: *Werturteilsstreit*, vyd. H. Albert a E. Topitsch. Darmstadt 1971, s. 150—189.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha, Svoboda 1961.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha, Svoboda 1971.
- Lefèvre, W.: *Zum historischen Charakter und zur historischen Funktion der bürgerlichen Soziologie*. Frankfurt, Suhrkamp 1971.
- Neusychin, A. J.: *Empiričeskaja sociologija Maksa Webera i logika istoričeskoj nauki*. Pod znamením marxisma 1927, č. 9 a 12; znovu in: Neusychin, A. J.: *Problemy evropejskogo feudalizma*, Moskva, Mysl 1974.
- Weber, M.: *Gesammelte politische Schriften*. München, Drei Masken Verlag 1921.
- Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, J. C. Mohr 1922a.
- Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen, J. C. Mohr 1922b.
- Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen, J. C. Mohr 1924.
- Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Köln-Opladen, Kiepenheuer Witsch 1964.

Резюме

Гавелка М.: Критические заметки по концепции рациональности и свободы у Макса Вебера

На фоне некоторых характерных черт недавних дискуссий о теоретическом наследии Макса Вебера автор стремится указать более существенные проблемы, которые сообщают движение современному немарксистскому мышлению об обществе и, главное, указать на происхождение этих проблем. Речь идет, в частности, о намеченной Вебером проблематике рациональности, науки, освобождения от оценок в их связи с проблематикой свободы. В основе статьи — тезис, что рациональность у Макса Вебера выступает в методологическом плане связующим звеном между его конкретной исследовательской работой и его философией истории.

Философский анализ концепции рациональности у Вебера исходит из его работ по социологии религии и приводит к выводу, что в качестве модели «капиталистической рациональности» Вебер принимает «капиталистический экономический акт», а одновременно раскрывает роль, которую играют в Веберовских анализах «уникальности капитализма» «человеческие способности, его предрасположение к определенным видам практической рационального образа жизни». Разум у Вебера связывается лишь с отношением средств и целей, он рассматривает исключительно соответствие

определенного образа действия достижению поставленных целей, которые в свою очередь приемлются без разумного обоснования или попытки их обосновать. Проблема анализа целей излагается Вебером в связи с его концепцией «освобождения от оценки». Это освобождение у Вебера, однако, в отличие от современных толкований этой концепции, является не предпосылкой познания, или во всяком случае не только предпосылкой, но и следствием развития науки и распространения рациональности. На оценке этих тенденций показывается двойственность отношения Вебера к капиталистической рациональности в том виде, как мы ее находим в «Политике как профессии», «Между двумя законами», но и в других работах. Но наиболее явно эта двойственность сказывается в Веберовском соединении проблематики рациональности и свободы, в котором рациональность, парадоксально говоря, становится одновременно предпосылкой и человеческой свободы, и несвободы. Эта глубокая антиномия концепции Вебера ставится затем в связь с методическими предпосылками концепции общества у Вебера и противопоставляется историко-материалистической концепции.

Summary

Havelka M.: Critical Remarks on Max Weber's Conception of Rationality and Freedom

The aim of the present paper is to show, on the background of some characteristic features of recent discussions concerning Max Weber's theoretical heritage, the more fundamental problems dynamizing contemporary non-Marxist notions about society and, above all, to throw light upon their origin. Attention is focussed especially on problems of rationality, science, value-free judgement (as they were outlined by Weber) in their relation to the problems of freedom. The paper is based on the thesis that, with Max Weber, rationality serves as a methodical link between his concrete research work and his philosophy of history.

The philosophical analysis of Weber's conception of rationality proceeds from his works on the sociology of religion and shows that Weber uses the „capitalist economic act“ as a model of „capitalist rationality“; it simultaneously demonstrates what role „capabilities for and dispositions towards particular kinds of the practically rational way of life“ are playing in Weber's analyses of the „uniqueness of capitalism“. According to Weber, reason has to do only with the relation between means and ends, being concerned exclusively with the adequacy of certain procedures aimed at attaining certain goals that, in themselves, are accepted without having been or being rationally justified. The problem of the analysis of goals in Weber is elucidated in connection with his conception of the „value-free principle“. This,

in contradistinction to the present-day interpretations of this concept, is neither a precondition of knowledge nor a precondition only but a consequence of the development of science and the assertion of rationality. The evaluation of these trends then reveals the duplicity of Weber's relation to capitalist rationality as it may be found in *Politik als Beruf* and *Zwischen zwei Gesetzen*, but also elsewhere. It manifests itself most clearly in

Weber's connection of the problems of rationality with those of freedom; here, paradoxically said, rationality becomes a precondition simultaneously of human freedom and lack of freedom. This profound antinomy of Weber's conception is then put in connection with the methodical hypotheses of his conception of society and confronted with the historical-materialistic conception.

K pojetí sociální role v marxisticko-leninské sociologii

Problém sociální role považují především za součást celého komplexu otázek vystupujících do popředí všeobecného, v současné etapě historického vývoje prudce zostřeného zápasu mezi vědeckou, marxisticko-leninskou ideologií a ideologií buržoazní na poli sociologie. Už samo pojetí sociální role patří totiž k těm otázkám, v nichž se v československé sociologické výzkumné i publikační činnosti z druhé poloviny šedesátých let zvlášť výrazně prosazoval nástup revizionismu. Jde tedy o součást boje KSČ za důsledné prosazení stranickosti v oblasti společenských věd, za důsledný třídní přístup v teoretické činnosti.

Za druhé, uvedený problém chápu v souvislosti se zákonem růstu úlohy subjektivního činitele za socialismu, s vyšší kvalitou možností subjektu v naší socialistické společnosti využívat objektivních zákonitostí dějinného vývoje (aniž se tím ruší marxisticko-leninské pojetí determinovanosti subjektu) i s vyšší mírou odpovědnosti za aktivní zvládnutí nároků světového revolučního procesu. V tomto smyslu je to součást aktuální problematiky uplatňování vedoucí úlohy komunistické strany v různých rovinách a dimenzích života naší socialistické společnosti, součást problematiky, jejíž význam souvisí s konkrétním zkoumáním a řešením mnohých nikoliv nepodstatných aspektů, např. kvalitativních hledisek a měřítek rozvoje naší společnosti, efektivnosti práce na všech úsecích, vytváření organizačních, politických, kádrových a ideologických podmínek pro marxisticko-leninsky pojaté formování životního způsobu a socialistického člověka jako iniciativního a uvědomělého nositele socialistických společenských, především výrobních vztahů.

1. Kritika buržoazně sociologického pojetí sociální role

V buržoazní sociologii pojem sociální role „lze z řady příčin označit za centrální kategorii sociologie“ [Wörterbuch der Soziologie 1969 : 902]. Je jako takový uznáván jejími v současné době nejrepresentativnějšími osobnostmi, především pak těmi, s jejichž jmény jsou po druhé světové válce spjaty pokusy vytvořit jako protiva marxismu-leninismu jakousi buržoazní, antikomunistickou teorii (strukturně funkcionální analýza, teorie konfliktu).

Bývají uváděna [Rochenblave-Spenlé 1963] četná pojetí a jména buržoazních autorů (James, Baldwin, Dewey, Royce, Cooley, Tarde, Bergson, Durkheim, Janet, Blondel, Nietzsche, Simmel, Müller-Freienfels, Lewin, Vierkandt atd.), kteří prý v té či oné míře přispěli k chápání sociální role, jak se vyskytuje v buržoazní sociologii. Na těchto pojetích je podstatné především to, že přes rozdílná vyjádření, přes odlišující se definice a souvislosti, v nichž se k nim dochází, vždy jde o „očekávané jednání“ odtržené od objektivních společenských vztahů a zákonitostí. Společnost se převážně chápe jako jednotlý systém či nepřetržitý řetěz očekávaných (připisovaných osobě společnosti) a závazných jednání a také jednání vyplývajících z očekávání. V tomto smyslu jsou rozdíly mezi různými definicemi jen dílčí, nepodstatné. Výjimky nepředstavují ani pojetí Dahrendorfa [Dahrendorf 1964], Parsonse [Parsons 1968], nebo Bensmana a Rosenberga [Bensman 1963].

Pro tato pojetí je charakteristické především, že jsou založena na programově pojatém protikomunistickém odmítání objektivních zákonitostí společenského pohy-

bu objevených marxismem-leninismem. Ač vznikla ve dvacátém století, nepřekračuji rámec toho, čemu Lenin říkal „předmarxovská sociologie a historiografie“, které „zkoumaly v nejlepším případě jen ideové pohnutky dějinné činnosti lidí, nepátraly po tom, čím jsou tyto pohnutky vyvolávány, nepostřehovaly objektivní zákonitost ve vývoji společenských vztahů, nehledaly kořeny těchto vztahů ve stupni vývoje materiální výroby“ [Lenin 1959 : 51]. Tato Leninova kritika platí v plném rozsahu i pro současnou buržoazní sociologii.

Pokud jde o historický a sociálně třídní kontext vzniku a rozvoje buržoazních pojetí sociální role, lze připomenout Urbánkovy otázky ze studie *O pojmu sociální role*. „Není představa, nebo dokonce koncepce o člověku jako nositeli rolí produktem té společnosti, kde problémy přizpůsobení, adaptace a konformismu jednotlivce dosáhly vrcholu? Není redukce složité, mnohostranné a nevypočitatelné lidské bytosti na sumu rolí obrazem nebo výrazem takové společnosti, kde standardy rolí, nivelizace osobností na personáže s konformní maskou nahradily autentickou lidskou individualitu s její nevypočitatelností, jedinečností a neopakovatelností? Je příznačné, že představa o světě jako velké scéně a člověku jako hráči a nositeli rolí se především rozvinula ve Spojených státech“ [Urbánek 1968 : 66]. Urbánek tak poukazuje na fakt vzniku a rozvoje buržoazního pojetí sociální role v souvislosti s vývojem kapitalismu ve dvacátém století, kdy buržoazní organizace a instituce chtějí nejen zaujmout místo svobodného trhu, ale i plnit ty funkce, které buržoazní sociální filozofie v devatenáctém století svěřovala individuálnímu rozumu.

V podmínkách, kdy imperialismus je denně konfrontován s rozvíjejícím se socialismem, se silícím bojem revolučního dělnického hnutí a lidových mas kapitalistických zemí i s rozvojem národně osvobozených zápasů, stalo se aktuálním vidět a „vychovávat“ člověka především jako pracovníka buržoazní instituce, jehož přednostmi mají být poslušnost, povinnost, úcta k nadřízeným, respektování stupňů služební hierarchie, vědomí „vlastního“ místa i péče o ně, dosáhnout přesného rozdělení, osvojení a sehranosti rolí

v instituci a teprve potom respektovat člověka jako takového. Využívatelská a třídně antagonistická kapitalistická společnost je pojmána jako pro všechny časy v podstatě optimální, „věčná“, jako správně uspořádaná, a proto rozumná a zasluhující si, aby ji jednání jakoby netřídně (ve skutečnosti buržoazně třídně) a v podstatě nehistoricky, abstraktně viděných lidských individuí (v představách buržoazních ideologů v podstatě maloměšťáků) upevňovalo a aby přispívalo k její rovnováze. Toutéž společností zákonitě produkováné rozpolcení lidského individua na člověka soukromého a veřejného, pravého a nepravého, autentického a neautentického, na člověka, který se nerealizuje podle své individuální hodnoty, kvality a významu, je pojmáno jen z hlediska toho, v čem při onom rozpolcení je osobnost odcizená a v čem je její činnostní podstata při utváření a přetváření společenského prostředí převrácena, redukována; její realizování je spatřováno v přizpůsobování člověka systému kapitalismu (a tím upevňování tohoto systému). Konečně je zákonitým produktem kapitalistické společnosti, že teorie jejich ideologů berou za jedinou autentickou a „normální“ lidskou skutečnost právě to, v čem jsou společnost i člověk kapitalismem negativně, avšak v zájmu buržoazie a kapitalismu poznamenány.

Stručné a jasné vyjádření metodologických východisek uvedených pojetí podává západoněmecký sociologický slovník: „Společnost znamená, že lidské chování neprobíhá podle zákonů nahodilé pravděpodobnosti (Zufallwahrscheinlichkeit), nýbrž jeví se jako řízené normami“, a tyto normy „se jeví jako očekávané chování“ [Wörterbuch der Soziologie 1969 : 902]. Vyznívá to tak, jako by společenské procesy byly jenom realizací lidských idejí a prání nebo jenom výslednicí střetávajících se názorů a tužeb, jako by jejich zdroje byly psychické. Buržoazní sociologická pojetí sociální role se opírají o metodologická východiska, která v buržoazní sociologii poznání kritizuje A. K. Uledov: navazování na předpoklad buržoazní společenské vědy z druhé poloviny minulého století, že společenský život má svou zvláštní, psychickou příčinnost; považování nejrůznějších typů sociálních skupin a takových je-

vů, jako jsou duchovní hodnoty, typ kultury, národní duch, veřejné mínění ap., za sociální základnu produktů myšlenkové činnosti lidí; redukování vztahu mezi myšlením individua a vědomím sociální skupiny v podstatě na neoddělitelnost individua od skupiny, v jejímž rámci jedinec myslí a jedná; neuznávání sociálního působení na poznávací subjekt ve vědě [Uledov 1973 : 12–20].

Souhrnným důsledkem a výrazem základních třídních a filozoficko-metodologických rysů buržoazně sociologických pojetí sociální role je subjektivismus. Subjektivně idealistická pojetí role zbavují jednající subjekt jeho podstaty, struktury, staví jej do „vzduchoprázdna“. Zároveň pak představují východisko k různým elitářským teoriím. Představují jednostranná a zúžená pojetí celistvé společnosti a člověka v ní. Z totality společenských vztahů je postihován (a ještě neúplně) jen dílčí úsek a ten je absolutizován. Jak výstižně uvádí E. Urbánek, právě proto, že z oblasti divadla převzatý pojem role v buržoazní sociologii nepřekračuje rovinu psychických (psychologických) procesů, je společnost chápána jako divadlo: „svět člověka je jen divadlem“ (proto i stěžejní význam pojmu sociální role v terminologické výbavě buržoazní sociologie). Buržoazní sociologie „přehlíží“ takovou „maličkost“, že „na rozdíl od skutečných divadelních her, které jsou vymyšleny a jsou sférou nereálného světa a vědomé hry, jsou dějiny člověka a jeho svět natolik reálné, že přestávají být hrou“. Právě proto, že svá pojetí sociální role berou „vážně, a ne jako metaforu nebo analogii vzhledem k divadlu“ [Urbánek 1968 : 63, 64], nejsou s to s jejich použitím uspět tam, kde končí „hra“ a jde o reálný svět. Zároveň pak některé specifické, kapitalismem produkované momenty vztahů mezi lidmi i to, že v každé společnosti je určitá míra adaptace nutná a socializace jednotlivce i skupin probíhá i v psychologické rovině – to vše jsou dílčí, ale reálné společenské jevy, na nichž buržoazně sociologické pojetí sociální role může parazitovat.

Takové jsou tedy buržoazní sociologické koncepte sociální role. Pro marxistu jsou v jakékoliv podobě zásadně nepřijatelné.

Přitom není to tak dávno, co v různých podobách byly některými sociology v některých socialistických zemích, včetně ČSSR, přejímány. Leninská kritika revizionismu se v plném rozsahu vztahuje i na „vypůjčování“ pojmu sociální role z různých buržoazních koncepcí, které v šedesátých letech bylo výrazem oportunistické interpretace otevřenosti marxismu-leninismu jako otevřenosti vůči nemarxistickým myšlenkovým směrům, oportunistické interpretace nutnosti vést tzv. dialog marxismu se soudobou západní filozofií a sociologií a rezignace na boj proti buržoazní ideologii. Byl to útek od marxisticko-leninské ideologie i útek od vědy, zbavování marxisticko-leninské sociologie jejích základních kvalit vědeckých i třídně ideologických, její revolučnosti a jejích předností. Nejde totiž o pouhou teoretickou nedůslednost, nýbrž vřazování buržoazního pojetí sociální role do marxisticko-leninské sociologie znamená fakticky se zříkat marxismu-leninismu, protože podřizuje materialistické pojetí dějin buržoazně subjektivisticky pojaté roli, podřizuje tedy celou marxisticko-leninskou sociologii buržoazní jednotlivosti – pojetí sociální role. Avšak tak jako v kontextu se systémem marxisticko-leninské sociologie je buržoazní, subjektivistické pojetí sociální role vědecky a třídně ideologicky cizí, právě tak má i buržoazní pojetí sociální role svůj subjektivistický kontext s celou buržoazní sociologií. Vřazování buržoazního pojetí sociální role do marxisticko-leninské sociologie s sebou přináší také podřizování marxisticko-leninské teorie tříd, třídního boje, revoluce, historické úlohy dělnické třídy, vedoucí úlohy komunistické strany atd. nejen buržoazně pojaté sociální roli, ale i buržoazním teoriím sociální stratifikace, sociální mobility, statusu atp. Přináší s sebou i podřizování (nahrazování) dialektickomaterialistické metodologie zkoumání společenské reality buržoazně subjektivistické a pseudovědecké metodologií.

Marxisticko-leninské pojetí sociální role proto musí být oproti buržoazním pojetím svou podstatou, obsahem, kontextem a svým postavením v celém teoretickém a ideologickém systému marxisticko-leninské sociologie zásadně jiné, rozdílné.

2. Problém sociální role v marxisticko-leninské sociologii

V marxisticko-leninské sociologii se s použitím kategorie role setkáváme již u K. Marxe.

Vysvětluje a kritizuje Proudhonovu metodu přístupu k dějinám jako k následnosti etap, v nichž se prý vždy realizuje určitý ideální princip, Marx uvedl, že Proudhon nepochopil, že „určité společenské vztahy jsou rovněž produkty lidí, stejně jako plátno, len atd.“, že „s tím, jak získávají nové výrobní síly, mění lidé svůj způsob výroby, a mění způsob výroby, způsob zajištění obživy, mění i všechny své společenské vztahy“ [Marx 1958a : 148] a že tedy skutečné (materialistické a dialektické) východisko studia dějin spočívá v tom, že dříve než ideje lidí budou zkoumání lidé sami, jací v té které době byli, jejich výrobní síly, způsob výroby, vztahy člověka k člověku, potřeby lidí. V tomto smyslu je proto nezbytné – a tu užil Marx metaforu a analogii světa s divadlem – „zobrazit tyto lidi zároveň jako autory i herce svého vlastního dramatu“ [tamtéž : 152].

O několik let později, v souvislosti se svou koncepcí odcizení, zvěčnění i personifikace věcí a sociálních sil určitými jednotlivci, Marx skvěle použil kategorií divadla a zvláště role při zkoumání určité dějinné etapy – dramatických událostí ve Francii od února 1848 do konce roku 1851. V práci 18. *brumaire Ludvíka Bonaparta* použil pojmu role jako aspektu zkoumání dějinných událostí v těchto třech dimenzích:

– V první dimenzi je pojem role použit pro zvláštní případ subjektivního činitele v dějinném procesu, tj. pro postižení takového efektu působení osobnosti, který je nikoli vzhledem k objektivním podmínkám, nýbrž se zřetelem k této osobnosti v jistém smyslu – v osobnostním aspektu – nepřiměřený: „okolnosti a poměry umožnily průměrné a groteskní postavě sehrát roli hrdiny“ [Marx 1965 : 399].

– Druhá dimenze se vztahuje k tomu, proč lidé mohou své dějiny prožívat a dělat tak, že mají ráz velké tragédie, nebo komedie, ale i frašky, a proč lidé „v takových epochách revolučních krizí vyvo-

lávají úzkostlivě duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si od nich jména, bitevní hesla, kostým, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a v této vypůjčené řeči sehráli nový výstup světových dějin“ [Marx 1960 : 141]. Marx zároveň ukazuje objektivní sociální a historickou omezenost tohoto jevu (s tím i této dimenze sociální role). O sociální revoluci devatenáctého století (kterou očekával jako proletářskou) zdůrazňoval, že „nemůže čerpat svou poezii z minulosti, může ji čerpat jen z budoucnosti“, a proto se proletářské revoluce rozvíjejí tím, že „neustále samy sebe kritizují“ [tamtéž : 144].

– Konečně, pokud jde o třetí dimenzi, Marx neukazuje a nehodnotí Ludvíka Bonaparta jen podle toho, co vzhledem k objektivním procesům, vzhledem k poměru a pohybu třídních a politických sil v tehdejší Francii mohl činit a co činil, ani jen podle objektivních důsledků jeho činnosti. Marx se zároveň zabýval analýzou toho, proč a jak Bonaparte určitým způsobem jednal ze subjektivních popudů a pod vlivem subjektivních faktorů. Marx ukazoval a analyzoval celou genezi osobnosti podmíněný subjektivní aspekt Bonapartova jednání. jeho představy a znalosti věci samé i společenských souvislostí, emocionální vztah k věci i povahu a zaměření Bonapartova úsilí o dosažení určitých výsledků a to vše determinováno předchozím životem. zkušenostmi, podmínkami a výsledky procesů socializace a akulturace, jimiž prošel. To vše Marx chápal jako nezbytnou součást komplexní, mnohostranné analýzy konkrétní dějinné činnosti člověka (lidí).

Na rozdíl od soudobých buržoazních sociologů i od těch, kteří v některých socialistických zemích nekriticky, ideově neostražité či smířlivecky přebírali v šedesátých letech nemarxistické koncepte sociální role, Marx, používaje ve své práci kategorií divadla a zvláště role, ani na okamžik neodhlížel od toho, že se ve společenském procesu prosazují objektivní zákonitosti, že sice „lidé dělají své dějiny sami, ale nedělají je tak, jak jim napadne, za okolností, které si sami zvolili, nýbrž za okolností, které tu bezprostředně nacházejí, které jsou jim dány a které zdědili z minulosti“ [tamtéž : 141].

Marxova analýza událostí z let 1848 až 1851 ve Francii je především proto tak dokonalá, že je v ní uplatněno materialistické pojetí dějin, kategorie základny a nadstavby a dialektiky jejich vzájemného působení, pochopení prvotnosti společenského bytí lidí a výrobních poměrů, a proto i prvotnosti jejich analýzy, s tím spjaté vědecky objektivní kritérium opakovatelnosti i rozlišování společenských jevů důležitých a nedůležitých, které teprve umožnilo přejít od popisu společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze. To je základní kontext, v němž Marx použil pojmu role a také jedině možný základní kontext pro pojetí role v marxisticko-leninské sociologii.

Také celé Leninovo dílo, v němž je rozvíjen marxismus v souladu s novými společensko-historickými podmínkami, přináší pro současný marxisticko-leninský sociologický přístup k problematice sociální role mnohé podněty. Chci poukázat na ten z nich, který z hlediska této stati a v návaznosti na výše uvedenou třetí dimenzi sociální role u Marxe považuji za nejzávažnější.

V. I. Lenin v celém svém teoretickém, publicistickém i praktickopolitickém životním díle ukazoval, že „determinismus nejen nepředpokládá fatalismus, nýbrž naopak, dává podklad k rozumnému počínání“ [Lenin 1951 : 437], že marxista je v objektivitě hlubší než objektivista, protože dovádí objektivní nutnosti až k aktivitě a vědomí určitých tříd a osob, a zároveň je hlubší v subjektivitě než subjektivista, protože zakládá obsah citů, záměrů a činů lidí na objektivních podmínkách, které se v nich odrážejí [tamtéž : 417n]. Lenin tedy cílevědomě ukazoval a podtrhoval i druhou stránku marxistického determinismu: *sekundární* určování objektivního subjektivním, úlohu subjektivních faktorů ve společenském vývoji a s tím i úlohu citů, záměrů, vlastností a schopností lidí, které jsou tvořeny určitými společenskými poměry, zároveň se druhotně projevují v určitých činech a samy tak určité společenské poměry vytvářejí. Aniž v nejmenším podceňoval objektivní ráz společenských procesů, určující úlohu společenského bytí vůči vědomí, V. I. Lenin rozpracovával a rozvíjel pro-

blematiku subjektivních faktorů v té nejvýznamnější rovině — v „makrorovině“. V celém svém díle vyzdvihoval jednak nesmírnou tvůrčí úlohu revolučních mas, pokrokových idejí i revolučních organizací, především pak komunistické strany, jednak význam jejich *subjektivní připravenosti* k přetváření společnosti. Soustavně analyzoval dosažený stupeň této subjektivní připravenosti, ekonomicko-sociální a sociálně psychologické aspekty účasti různých sociálních skupin v revoluci i na výstavbě socialismu a vymezoval jejich charakteristiky jako určitých sociálních typů, které svým chováním spoluurčují výsledky třídních střetnutí v dané epoše. V centru Leninovy pozornosti bylo, na co se musí strana v dané situaci, vzhledem k existujícím úkolům, zaměřit a jaké vlastnosti musí sama v sobě i v dělnické třídě vypěstovat. Soustavně vypracovával celý systém forem, metod a prostředků nutných k tomu, aby dělnická třída a ostatní lid, revoluční organizace, a především strana, byly připraveny převést společnost z kapitalistického řádu do komunistického.

Od Leninovy doby lze obdobný průběžně a cílevědomě realizovaný přístup spatřovat i v dokumentech a praxi marxisticko-leninských stran, především pak těch, které působí v socialistických zemích.

V soudobé marxisticko-leninské sociologii se v přístupech k pojmu sociální role projevují různá stanoviska: od zcela odmítavého až k pokusům o vytvoření a vymezení marxisticko-leninského sociologického pojmu sociální role.

Tak např. — jak je to patrné ze slovníku marxisticko-leninské sociologie, vydaného v NDR — se po mém soudu velmi správně a ve shodě s materialistickým pojetím dějin zdůrazňuje, že „charakterizování základní historické kvality lidského jednání v socialistických výrobních a životních vztazích pomocí pojmu role není oprávněné“ [Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie 1969 : 392]. Z toho ovšem nevyplývá, že marxisticko-leninská sociologie by měla poznávat jen základní historické kvality lidského jednání v socialistických výrobních a životních vztazích, i když právě ty jsou nesporně prvořadé. Poznávací schopnost materialistické-

ho pojetí dějin nelze zužovat jen na základní historické kvality lidského jednání.

Socialistická společnost, mající všechny předpoklady k překonání živelnosti společenského pohybu, která je charakteristická pro předsocialistické společensko-ekonomické formace, programově usiluje o plné využití svých předpokladů být v dějinách prvním typem společnosti, který je vědomě budován na podkladě ucelené teorie a ideologie, již je marxismus-leninismus, a programově usiluje o to, aby tato teorie a ideologie pronikala do všech oblastí každodenního života lidí, stávala se majetkem mas, návodem k jednání mas i jednotlivců a sjednocovala je. V socialistické společnosti je zákonitostí neustálá a stále hlubší a širší realizace principu vedoucí úlohy marxisticko-leninské strany. Taková společnost i aktivita lidí v ní v zájmu překonávání problémů socialistického rozvoje by měly být poznávány nejenom v základních historických kvalitách, ale také velmi konkrétně, mnohostranně a komplexně. „Makrorovina společenskovední teorie nám umožňuje formulovat zásady, směry a cíle společenského pohybu. Relativně vysoký stupeň obecnosti nám však bez dalšího společenskovedního poznání neumožňuje rozpracovat návod k jednání v určité konkrétní situaci, k optimálnímu řešení té které konkrétní společenské problematiky. K tomu musíme poznat speciální projevy obecných zákonitostí v nejkonkrétnějších podmínkách a situacích“. Avšak takové poznání „nelze rozvíjet bez toho, aniž by byl rozpracován specifický terminologický aparát, s jehož pomocí sledujeme empiricky popisovanou realitu“ [Hrzal 1973 : 780]. Proto i když výklad hesla „role sociální“ v uvedeném slovníku z NDR je metodologicky velmi zajímavý a podnětný pro kritiku pojetí role v buržoazní literatuře, z výše uvedených důvodů se mi zdá, že je jakousi krajností, neoprávněným ochuzením a zploštěním pohledu na společenské jevy a přístupy k nim, jestliže pojem sociální role je spojován výhradně s buržoazní sociologií a považován jen za „základní, ale ne jednotně používaný pojem současné buržoazní sociologie sloužící k označení očekávání společnosti (popř. určitých sociálních systémů, skupin, institucí atd.), pokud jde

o chování jednotlivých individuí nebo skupin, popř. k označení skutečného chování odpovídajícího těmto očekáváním“ [Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie 1969 : 388]. Rozhodně ovšem nelze vřazovat buržoazně pojatý pojem sociální role (a výhradně takto je role v citovaném slovníku viděna) do marxisticko-leninské sociologie. Té je principiálně cizí buržoazně pojatý pojem role, avšak není jí cizí každý pojem role, už proto ne, že tento pojem byl skvěle a úspěšně použit Marxem dávno předtím, než bylo vytvořeno pojetí role buržoazní.

V soudobé sovětské sociologické literatuře je celá řada pokusů o rozpracování marxisticko-leninského pojetí sociální role (u E. A. Anufrijeva se s pojmem sociální role setkáváme dokonce v souvislosti s pokusem analyzovat z hlediska vědeckého komunismu úlohu osobnosti jako sociálně politickou roli „řadové“, či „masové“ osobnosti ve společenském vývoji).

Pojetí sociální role, které v dalším podávám, opírám především o kritické využití prací I. S. Kona a v návaznosti na ně o studii A. Krečmara. I. S. Kon se obšírně zabýval sociální rolí jednak v práci *Ličnost kak subjekt obščestvennyh otnošenij*, jednak (v rozvinutější a propracovanější podobě) v práci *Sociologije ličnosti*, která vyšla i v českém překladu. V této druhé práci I. S. Kon v zásadě překonal především ty nedostatky své první publikace, které kritizoval E. A. Anufrijev, tj. pojetí role jako něčeho vnějšího ve vztahu k osobnosti, jednostranně (aniž je spatřována a docenována úloha dalších činitelů a také vliv konkrétní osobnosti na roli) určujícího charakter osobnosti a nepřihlízejícího k objektivnímu postavení jedince v systému společenských vztahů. V *Sociologii osobnosti* vymezuje I. S. Kon sociální roli takto: „Osoba zaujímající určité postavení plní určitou sociální roli. Pod pojmem role rozumíme funkci, normativně schválený vzorec chování očekávaný od každého, kdo zaujímá danou pozici“ [Kon 1971 : 20]. V souvislosti s problematikou vědomí jedince, že jeho vlastní činnost je za všech okolností interakcí s ostatními lidmi, která je možná jen jako organizovaná v určitých strukturálních formách, Kon dodává: „Sociální role není nic jiného než ab-

strakce struktury této společenské činnosti, již se účastní i daný jedinec [tamtéž : 63].

K tomuto vymezení sociální role se ještě vrátím. Tu budiž zdůrazněno, že I. S. Kon k němu dospívá na základě jednoty materialistického a dialektického pojetí společnosti a procesů v ní a marxisticko-leninské kritiky nemarxistických přístupů ke společnosti, ke společenským procesům a také k sociální roli. Kritizuje nemarxistická pojetí sociálního systému jako složeného z rolí nebo očekávaných rolí, na jejichž základě prý vznikají kolektivy, normy a hodnoty, i pojetí společnosti jako pouhého souhrnu jednotlivců nebo jako souhrnu vzájemných vztahů mezi nimi [tamtéž : 16]. Vycházejí z materialistického pojetí dějin, připomíná, že osobní vztahy mezi lidmi nejsou jediné ani nejsou určující, protože výrobní vztahy jako základ všech společenských vztahů (zde cituje Marxe) mají neosobní charakter a lidé se na nich podílejí ne jako individua, nýbrž jako příslušníci třídy. Píše: „Zrušte tyto vztahy a popřeli jste celou společnost“ [tamtéž : 18]. Dále zdůrazňuje, že společnost je „souhrnem všech historicky vzniklých forem činnosti lidí“, že „jako určitý systém sociální reality existuje ve dvou formách — objektivní (společenského bytí) a subjektivní (společenské vědomí) — které spolu úzce souvisejí a vystupují proti jedinci jako na něm nezávislé“ [tamtéž : 16, 17], že postavení i role individua v sociálním systému závisí na obecnějších sociálních procesech, na úrovni vývoje výrobních sil, podmiňující charakter a formy výrobních vztahů, třídní struktury společnosti, na konkrétních formách dělby práce, na systému konkrétních sociálních skupin (profesionálních, rodinných, zvykových aj.), podmíněném třídami vztahy, atd. Kon vychází z marxisticko-leninské kritiky pojetí společnosti jako statické, dané struktury, již se člověk musí přizpůsobit, a ukazuje, že „představa o člověku, jeho potřebách a snahách se mění od společnosti ke společnosti, je odrazem nejen požadavků *existující* sociální struktury, ale i její *dynamiky* a vývojových tendencí“. „Platí, že jedinec se přizpůsobuje, vědomě nebo podvědomě, existujícím společenským vztahům. Avšak

platí i to, že evoluce společenských institucí, norem, hodnot apod. svým způsobem odráží i fixuje změny probíhající v osobnosti“, že tedy „subjektem dějin je sám člověk, který je zároveň jejich výtvořem“ [tamtéž : 78, 81]. Vzhledem k výše uvedenému nelze ani v pojetí sociální role vycházet od jedince a jeho bezprostředních vztahů k ostatním, ale naopak je nutné přecházet od společnosti jako celku k jedinci, k jeho sociální roli.

Z obou prací I. S. Kona je zřejmá principiální možnost rozpracovat pojem sociální role v soudobé marxisticko-leninské sociologii. Zároveň — tu se vracím k jeho definici sociální role — vystupují do popředí některé problémy: Pojem sociální role v marxisticko-leninské sociologii by zásadně neměl být synonymem sociální funkce, právě tak jako sociální funkci nelze, byť implicitně, ztotožňovat s „normativně schváleným vzorcem chování očekávaným od každého, kdo zaujímá danou pozici“. Konečně by „normativně schválený vzorec chování“ neměl být ztotožňován ani se sociální rolí. Vymezení sociální role v Konově definici je zřejmě neadekvátní jinak zdařilému rozboru a výkladu marxisticko-leninského přístupu k dané otázce. Přes jasně vyslovenou kritiku buržoazních pojetí ponechává Kon prakticky prostor pro možnost recidivy nejen buržoazní pojmové nedůslednosti (v otázkách sociální role), ale i buržoazního pojetí role jako očekávaného i očekávání odpovídajícího realizovaného jednání. Marxismu-leninismu je cizí pojmová nedůslednost a zároveň s ní i možnost nežádoucích, nepostižitelných a proto třeba i bezděčně cestu k zneužití otevírajících významových odstínů, zvláště u pojmu ideologicky tak exponovaného, jako je sociální role. V tomto směru Konův dodatek o sociální roli jako „abstrakci struktury společenské činnosti, již se účastní i daný jedinec“, nic nezprěsňuje a neupravuje, nýbrž problém sociální role jako synonyma sociální funkce či normativně schváleného vzorce chování jen posunuje a reprodukuje v další rovině.

Na problém sociální role jako synonyma sociální funkce v Konově pojetí upozorňuje (vedle dalších sovětských autorů) A. Krečmar. Pro Krečmara je to podně-

tem k pokusu — který považují za dosud nejzdařilejší — o další rozpracování pojmu sociální role v soudobé marxisticko-leninské sociologii. Pro řešení je mu východiskem sociální činnost, viděná ve dvou aspektech: *Prvním* aspektem — Krečmar jej nazývá „objektivním, sociálním“, „osobněním“ — je sociální činnost chápána z hlediska *smyslu jednání pro společnost, skupinu* atp., tedy pojatá jako realizování, uspokojování nějaké sociální potřeby a zájmů z hlediska objektivní cílové zaměřenosti a významu pro to které sociálně historické společenství a také jako dosahovaný nepostradatelný efekt pro společnost, sociální skupinu atp. V tomto prvním aspektu je jednající subjekt posuzován pouze z hlediska své příslušnosti k určitému sociálně historickému společenství, v jehož systému jedná, a abstrahuje se od subjektivního, osobnostního momentu takové sociální činnosti.

Druhý aspekt — podle Krečmara „subjektivní“, „osobnostní“ — se koncentruje na subjektivní existenci sociální činnosti, na chování konkrétních subjektů, v němž se realizuje jejich sociální činnost, na potřebné osobní kvality, na určité schopnosti, hodnotovou orientaci atd., a na jimi poznamenávané i podmiňované *způsob, technologii* realizace, uspokojování nějaké sociální potřeby a zájmu a dosahování nepostradatelného efektu pro společnost, skupinu atp.

Podle Krečmara „pojmy ‚sociální role‘ a ‚sociální funkce‘ neurčují různé fenomény, nýbrž jeden a týž sociální fenomén v různých teoretických rovinách; rozdílů mezi těmito pojmy odpovídají různé možnosti vidění sociálních fenoménů. Ontologický základ pro takové tvrzení spočívá... ve specifiku sociální činnosti individuí. Fenomén sociální role... je patrně možno objasnit pouze vychází-li se ze specifika sociální činnosti“ a tedy „postulovaný... rozdíl mezi pojmy ‚sociální role‘ a ‚sociální funkce‘ není ničím jiným než rozlišením dvou aspektů sociální činnosti“. „Pojmem ‚sociální funkce‘ se označuje... první, neosobní moment sociální činnosti... Druhý aspekt sociální činnosti je označen pojmem ‚sociální role‘“ [Krečmar : 1970 : 78, 79, 80]. Na příkladu učitele pak Krečmar ukazuje, že „sociální role učitele

je chování nutné k plnění odpovídající sociální funkce... , které vyžaduje zase odpovídající osobnostní kvality“ [tamtéž : 80].

Pojetí sociální role jako subjektivního aspektu, subjektivní existence sociálních činností v zásadě navazuje na vpředu uvedenou třetí dimenzi role v Marxově 18. *brumairu*... a odpovídá i Leninem vyzdvihované druhé stránce marxistického determinismu — sekundárnímu určování objektivního subjektivním, avšak v méně obecné rovině, než je „makrorovina“.

K marxisticko-leninskému pojetí sociální role přispívá Krečmar i tím, že ve shodě se svým úsilím, které v citované studii výslovně označuje jako pokus „prozkoumat některé klíčové pojmy rolové teorie osobnosti z hlediska, za prvé, jejich souvztažnosti s principy obecné sociologické teorie marxistické sociologie, za druhé, z hlediska možností převodu těchto pojmů v méně obecné kategorie, využívané pro klasifikaci a analýzu údajů empirických sociálních výzkumů“ [tamtéž : 77], uvádí (popř. zavádí) některé pojmy úzce související se sociální funkcí a se sociální rolí. V souvislosti se sociální funkcí jde zvláště o pojem *sociální norma*, jímž je chápán ideální a společenskými (skupinovými) zájmy podmiňovaný odraz a vyjádření sociální funkce v rovině společenského (skupinového) vědomí. V souvislosti se sociální rolí uvádí Krečmar pojmy *rolový předpis (rolové očekávání), internalizovaná role a rolové chování (jednání)*, označující fenomenologické roviny existence („elementy“) sociální role, které mají metodologický význam pro chápání osobnosti jako objektu i subjektu ve společenských procesech, pro stanovení ontologických základů i mechanismu sociální determinace chování osobnosti a sekundární determinace sociální funkce jednající osobnosti. Schématicky lze tyto pojmy charakterizovat tak, jak je uvedeno v tabulce 1.

Z uvedeného pojetí a ze specifika sociální činnosti vyplývá, že sociální role je determinována především sociální funkcí. Také to odpovídá schématu K. Marxe, který např. v *Kapitálu* zkoumal konkrétní jednání kapitalisty jako determinované jeho ekonomickou funkcí, Marxovu přístupu k analýze jednání Ludvíka Bonaparta

Tabulka 1. Charakteristiky pojmů „rolový předpis“, „internalizovaná role“ a „rolové chování“

Fenomenologické roviny existence (elementy) sociální role		Základní aspekty účasti osobnosti ve společenském procesu
Pojem	Obsah	
rolový předpis	sociální norma viděná z hlediska její funkcionální významnosti pro chování individuí a vystupující vůči individuu	jako objekt
internalizovaná role	– jednotlivcem osvojený souhrn poznatků o funkci a příslušných životních zkušeností – vytvořený vztah k nim – schopnosti a umění funkci realizovat	jako objekt i subjekt
rolové chování (jednání v roli)	konkrétní plnění úkolu, kvalita práce, stupeň iniciativy, odpovědnost a kázeň ve výkonu funkce ap.	jako subjekt

v 18. brumairu atd. Výchozí (protože prvotní, základní) bod analýzy, jíž podrobuje mechanismus sociální determinace (i když zprostředkovaně realizované) vztahující se k sociální činnosti individua v obou jejích aspektech, je proto nutno spatřovat ve výrobních vztazích, které určují sociální strukturu, systém sociálních institucí a ideologických vztahů a celou řadu sociálních faktorů (mezi nimi především sociální třídy a vrstvy) determinující profese, podmínky práce, životní podmínky podle obsahu práce, příslušnost k sociálním institucím, jako je stát nebo strana, k sociálním organizacím, k závodu atp., i sociální podmínky dané charakterem bezprostředního okolí individua, komplexem malých sociálních skupin (jejichž „druhotný charakter“ je při vytváření sociálních norem a rolových předpisů nepochybný). Charakter výrobních vztahů podmiňuje funkčnost objektivních (i subjektivních) aspektů sociálních činností, obdobně jako tyto činnosti, jsou-li funkční, jsou funkční i pro určité výrobní vztahy. Na charakteru výrobních vztahů a s nimi spjatých tříd a na zájmech těchto tříd závisí i schopnost formulovat sociálním funkcím odpovídající sociální normy, závisí na nich základní rámec a charakter socializace osobnosti a s tím i osobnostních sociálních dispozic „vidět“ sociální

normy jako rolové předpisy a konečně na nich závisí interiorizace sociální role.

Sociální činnost osobnosti se ovšem nevyčerpává jenom jednou sociální funkcí a plněním jedné, této sociální funkce odpovídající sociální role, nýbrž je vždy komplexem sociálních funkcí a plnění sociálních rolí. Jde vždy o celý komplex forem sociální činnosti, mající určitý celostní charakter a určitou strukturu, v níž jednotlivé elementy mohou být nejen ve vzájemné shodě, ale i ve vzájemném protikladu. Tato struktura je souhrnem objektivních i subjektivních faktorů, mezi nimiž existují mnohostranné svazky.

Uvedené pojetí umožňuje u každé z plněných sociálních rolí empiricky postihnout a v méně obecných pojmech, než jsou kategorie obecné teorie marxisticko-leninské sociologie teoreticky reprodukovat:

1. sepětí jednání osobnosti s výrobními vztahy ve společnosti;
2. mechanismus determinace lidského jednání, který je především jednotou:

a) aspektu působení, projevů a realizace společenských zákonitostí prostřednictvím vědomé a velmi často i zorganizované činnosti lidí (přičemž tato vědomá činnost se společenskými zákonitostmi řídí, avšak zároveň je s to měnit systém podmínek, v nichž společenské zákonitosti působí, a

tak měnit nepřímou společenskou zákonitost);

b) aspektu nacházení, objasňování a realizace základních principů přeměn společnosti i procesů v různých sociálních systémech v jednotě s plněním cílových společenských úloh, především pak s uskutečňováním sociálně politických zájmů tříd.

Uvedené pojetí sociální role je dosud v nejednom směru ještě otevřené; mnohé aspekty, jejich vztahy a s tím i některé pojmy hlouběji a obsáhleji nerozpracovává a nespecifikuje. Je podnětem k dalšímu rozpracování.

Literatura

- Anufriev, E. A.: *Socialnaja rol' i aktivnost' ličnosti*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1971.
- Bensman, J. - Rosenberg, B.: *Mass, Class and Bureaucracy*. Englewood Cliffs, N. Y., 1963.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus*. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1964.
- Engels, B.: *Engels Josephu Blochovi*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 37. Praha, Svoboda 1972.
- Hrzal, L.: *K aktuálním úkolům filozofie a sociologie v ČSSR*. Filozofický časopis 5/1973.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Krečmar, A.: *O poňatijnom apparate sociologičeskoj koncepcii ličnosti*. In: Socialnyje issledovanija, vyp. 5. Moskva, Nauka 1970.
- Lenin, V. I.: *Co dělat?* In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 5. Praha, SNPL 1953.
- Lenin, V. I.: *Ekonomický obsah národnictví a jeho kritika v knize P. Struva*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 1. Praha, Svoboda 1951a.
- Lenin, V. I.: *Karel Marx*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 21. Praha, SNPL 1959.
- Lenin, V. I.: *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 1. Praha, Svoboda 1951b.
- Lenin, V. I.: *Marxismus a revizionismus*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 15. Praha, SNPL 1957.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. In: Lenin, V. I.: Spisy, sv. 14. Praha, SNPL 1957.
- Marx, K.: *Bida filozofie*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 4. Praha, SNPL 1958a.
- Marx, K.: *18. brumaire Ludvíka Bonaparta*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 8. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Předmluva k druhému vydání 18. brumaire Ludvíka Bonaparta*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 16. Praha, SNPL 1965.
- Marx, K.: *Teze o Feuerbachovi*. In: Marx, K.

- Engels, B.: Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958b.
- Marx, K. - Engels, B.: *Německá ideologie*. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Parsons, T.: *Sozialstruktur und Persönlichkeit*. Frankfurt/Main, Europäische Verlagsgesellschaft 1968.
- Rochenblave-Spenlé, A. M.: *La notion de rôle en psychologie sociale*. Paris 1963.
- Rychtařík, K.: *K materialistickému pojetí zákonů přírody a společnosti*. Lidová armáda 7/1972.
- Sirácky, A.: *Sociální svet človeka*. Bratislava, Vyd. SAV 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Urbánek, E.: *O pojmu sociální role*. In: Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica, sv. 4. Praha, Univerzita Karlova 1968.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin, Dietz Verlag 1969.
- Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag 1969.

Резюме

Чешка В.: К пониманию социальной роли в марксистско-ленинской социологии

Проблема социальной роли рассматривается как часть комплекса вопросов, связанных с одной стороны с современной идеологической борьбой, а с другой стороны в связи с законом повышения роли субъективного фактора при социализме.

В первой части статьи дана марксистско-ленинская критика буржуазных пониманий социальной роли и их ревизионистских заимствований у некоторых авторов в социалистических странах.

Во второй части рассматривается марксистско-ленинское социологическое понимание социальной роли. Автор исходит из понимания роли у Маркса, использует некоторые импульсы из работ Ленина, в особенности из проблематики вторичного определения объективного субъективным. Из современных марксистско-ленинских авторов критически используются подходы И. С. Кона и А. Кречмара. Марксистско-ленинское понимание социальной роли строится на материалистическом понимании истории. Отправной точкой для решения является социальная деятельность. Поскольку она рассматривается как осуществление определенной социальной потребности, интереса с точки зрения целевой направленности и значения для определенного социально-исторического сообщества, мы имеем дело с социальной функцией. Социальная роль выражает субъективный аспект социальной деятельности. Содержание социальной роли обусловлено социальной функцией. Исходным и основным в социальной обусловленности социальной деятельности в обоих ее аспектах является характер производственных отношений. Рольевые

правила, внутренне освоенная роль и ролевое поведение в качестве элементов понятия социальная роль позволяют эмпирически постигать и теоретически воспроизводить определяющую роль производственных отношений для поведения человека. Приведенное понимание является стимулом для дальнейшей разработки рассматриваемой проблематики.

Summary

Češka V.: Towards the Conception of Social Role in Marxist-Leninist Sociology

The problem of social roles is discussed, on the one hand, as a part of the complex of issues connected with the present-day ideological struggle and, on the other hand, in relation to the law of growth of the role of the subjective factor under socialism.

The first part presents the Marxist-Leninist criticism of bourgeois social-role conceptions and their revisionist acceptance by some authors in socialist countries.

The second part deals with the Marxist-Leninist sociological conception of the social role. It builds on Marx's conception of roles and exploits the stimuli from Lenin's work,

in particular those from the problem area of the secondary determination of the objective by the subjective. From among contemporary Marxist-Leninist authors, I. S. Kon's and A. Kretchmar's approaches are critically applied. The Marxist-Leninist conception of social roles is based on the materialistic conception of history. The starting point of the solution is social activity. It is a social function, insofar as it is conceived as the realization of some social need or interest from the aspect of the objective goal-orientation and significance for a particular socio-historical community. The social role conveys the subjective aspect of social activity. As regards its content, the social role is determined by the social function. The starting and basic moment of the social determination of social activity in both its aspects lies in the character of production relations. The role regulation, the internalized role and the role behaviour as elements of the concept of social role enable us empirically to grasp and theoretically to reproduce the determining role of production relations in the behaviour of personalities. The above conception is a stimulus to the further elaboration of the problems under study.

Ivan Hruža: Společnost, člověk, politika

Praha, Horizont 1975, 129 s.

Práce je věnována nejen důležité teoretické problematice, ale také jedné ze základních otázek naší současné praxe. Má velký význam nejen pro vědecký komunismus, ale i pro řadu dalších společenskovedních disciplín.

Práce je rozdělena do dvou základních částí. V první se autor zabývá především pojetím politiky v kontextu marxisticko-leninské společenské vědy. V historickém exkursu rozebírá a kritizuje základní názory předmarxistických teoretiků politiky. Všímá si zejména názorů N. Machiavelliho, P. H. D. Holbacha a G. W. F. Hegela. V další kapitole první části jsou hodnoceny podněty utopického socialismu a komunismu týkající se pojetí politiky. Pozornost je věnována zejména francouzskému utopickému komunismu osmnáctého století (Morelly, Mably, Babeuf). Přehledně jsou uváděny i další zdroje, z nichž později vyrůstá vědecký komunismus (Owen).

Rozbor názorů buržoazních předmarxistických teoretiků a myšlenek utopických socialistů neslouží autorovi jen jako východisko k tomu, aby mohl dokumentovat přínos marxisticko-leninského pojetí politiky jako dialektického překonání těchto názorů a představ, ale současně mu umožňuje odhalit skutečnost, že v představách řady našich revizionistů se v pojetí politiky neobjevilo v podstatě nic nového, že jde jen o obnovení již formulovaných pojetí politiky, jejího místa a úlohy ve společnosti.

V druhé části knihy I. Hruža objasňuje základy marxisticko-leninského pojetí politiky. I zde je zvolena logicko-historická metoda. Umožňuje autorovi vystihnout, jak klasikové marxismu překonávali jednostrannosti předcházejících pojetí a jak koncipovali vědecké základy společenské vědy. Kapitola *Základy marxistického pojetí potřeb a zájmů*, stejně jako kapitola *Sociálně politické souvislosti dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů*, slouží autorovi jako významný rámec, v němž zdůvodňuje správnost aplikace materialistické dialektiky na zkoumání sociálních jevů. Proto může v další kapitole konstatovat, že politika je — tak jak ji chápali Marx, Engels i Lenin — historicky omezený jev, který je bezprostředně spjat s určitým obdobím vývoje lidstva. Jediné správné východisko k pochopení úlohy politiky ve společnosti je respektování dialektiky ekonomiky a politiky. Autor proto věnuje velkou pozor-

nost objasnění (s. 81), jak funguje politika vůči ekonomice (prvenství politiky) a ekonomika vůči politice (prvotnost ekonomiky).

V závěru práce pak I. Hruža rozebírá otázky, které souvisí s úlohou politiky při budování socialismu a komunismu. Autor si je vědom významu řešené problematiky a vidí jej nejen v souvislosti s třídním bojem v současném třídně rozděleném světě, ale také ve vztahu k řadě deformací, jimž bylo pojetí politiky vystaveno za nástupu revizionismu (v interpretaci O. Šika, R. Seluckého aj.), a zejména pak v souvislosti s potřebou objasnit z marxistických pozic místo a úlohu politiky v socialistické společnosti, jakož i cesty, prostředky a formy překonávání politiky za přechodu ke společnosti komunistické. Upozorňuje na skutečnost, že socialistická revoluce vytváří jen jednu ze základních podmínek překonání politiky, tj. likviduje třídní antagonismus. Avšak pro plné překonání politiky je nezbytné také rozvíjet výrobní síly tak, aby byla postupně překonána stará společenská dělba práce, a zvětšovat účast pracujících na společenské správě, řízení a kontrole natolik, že plně přeroste v komunistickou samosprávu společnosti. Tento proces může probíhat jen tehdy, jestliže v jeho čele stojí dělnická třída vedená svou revoluční stranou.

Dále vidíme, že autor staví do centra naší pozornosti politickou aktivitu dělnické třídy a širokých vrstev ostatních pracujících. Chápe ji jako základní požadavek rozvoje socialistické společnosti a socialistické demokracie, ale také jako základní dynamický činitel překonávání politiky a jako jeden ze základních nástrojů, kterého třída využívá k realizaci své společenské úlohy. V této souvislosti autor odpovídá i na některé otázky spjaté s uplatňováním vědy v řízení společnosti. Zabývá se, i když pro omezený rozsah publikace ne v plné šíři, vztahem mezi vědeckostí řízení společnosti a společenskou funkcí politiky. Tento vztah byl zjednodušován a deformován tak, jako by uplatňováním vědy v řízení společnosti byl již vyčerpán obsah překonávání politiky. Tyto představy vycházely z pozitivistického pojetí vědy a jejího vztahu ke společenským procesům.

Svůj přístup k otázce politiky vyjadřuje autor již v názvu práce. Charakteristickým rysem všech koncepcí politiky je jejich závislost na tom, jak jejich autoři pojmají společnost, člověka, jeho místo a úlohu. Pochopit podstatu politiky, její místo a úlohu ve společnosti, její spjatost s existencí tříd,

a tedy i její historicky přechodný charakter, umožnil teprve marxistický přístup k interpretaci společnosti, člověka, jeho místa a úlohy v ní, tedy především pojetí společenského pohybu jako přírodně historického procesu, materialistické pojetí společnosti a člověka. Objevení determinující role ekonomických vztahů ve společnosti, zejména ve vztazích mezi společenskými třídami, odhalilo podstatu, která modifikuje i ostatní roviny vzájemných vztahů tříd. Autor nejen zdáříle rekonstruuje genezi pojetí politiky u klasiků marxismu-leninismu, nýbrž také dokazuje platnost jejich závěrů o politice jak v soudobé kapitalistické, tak i v socialistické společnosti.

Rozbor myšlenek klasiků o relativní samostatnosti a aktivní úloze politiky při formování třídní společnosti není zde samoučelný. Je nezbytně nutný, jestliže chceme zkoumat zákonitosti, cesty a prostředky zanikání politiky. Jejich zkoumání je přitom základním předpokladem pro řízení tohoto složitého procesu. Z těchto rozborů vyplývá, že i při překonávání politiky, které je nedílně spjata s překonáváním třídní společnosti, hraje politika relativně samostatnou a aktivní úlohu. Z toho pak vyplývá, že cesta k zániku politiky nepovede přes její opomíjení či omezování, ale jen přes její plný rozvoj až do úplného vyčerpání jejích možností a do úplného překonání nutnosti její existence. Tato složitá dějinná dialektika nachází výraz v již zmíněném rozvoji účasti dělnické třídy a ostatních pracujících na společenském dění, tj. dnes především, jak uvádí autor, v růstu počtu aktivistů účastnících se společenské správy, řízení a kontroly.

I. Hruza zdůrazňuje skutečnost, že spjatost politiky a ekonomiky je dostatečným důvodem pro závěr, že politika nemůže být překonána jen v oblasti nadstavby, ale že je nutné chápat tento proces v rámci pohybu celé společnosti, a zejména v souvislosti s pohybem její materiální základny, která ve vztahu k existenci tříd a politiky hraje determinující roli.

Autor ukazuje v souvislosti s řešením otázek existence, místa a úlohy politiky na řadu dalších zajímavých problémů, které by si jistě zasloužily samostatnou pozornost, na které však při omezeném rozsahu publikace nezbylo místo.

Po formální stránce je práce přehledná a je napsána srozumitelně, přičemž je třeba ocenit, že autor neusiluje o popularizaci za každou cenu. Kniha je myšlenkově kompaktní a výklad má logickou strukturu.

Práce I. Hruzy je nejen přínosem k řešení uvedených otázek, ale měla by též podnítit jeho další rozpracování, což vyžaduje jak rozvoj teorie, tak — a to se vši naléhavostí — konkrétní praxe výstavby naší socialistické společnosti.

František Zifčák

J. Walter, J. Lauber: Simulační modely ekonomických procesů

Praha, SNTL 1975, 213 s.

Publikace J. Waltra a J. Laubera *Simulační modely ekonomických procesů*, podávající přehled o základních úlohách řešitelných simulačními modely v oblasti ekonomie, je vysoce školskou učebnicí určenou studujícím ekonomických směrů, specialistům v řízení podniků a programátorům. Se zájmem si ji však přečtou i specialisté jiných oblastí společenských věd, zejména pak pracovníci zabývající se prognostikou a matematickým modelováním společenských jevů.

Simulační postupy se rozvíjejí intenzivně již od druhé světové války; (poprvé byly šířeji použity v souvislostech s konstrukcí atomových zbraní) jejich expanze do nejrůznějších oblastí výzkumu se však datuje až od doby masového rozšíření samočinných počítačů. Zájem praktiků i specialistů o problémy simulace je dán jednak tím, že pro řadu praktických úloh nejsou známy vhodné analytické postupy nebo jsou příliš složité, jednak zde hrají svoji roli i faktory povýtce sociologické a ekonomické.

Na to ostatně zajímavým způsobem poukazují i autoři učebnice, když při rozboru efektivit jednoho ze simulačních postupů konstatují: „V jistém směru vykazují metody Monte Carlo větší obecnost, což se někdy zákonitě projevuje v menší efektivnosti — k dosažení řešení s žádanou přesností je třeba většího objemu výpočetních organizací, více strojového času než u postupů, které více využívají specifických vlastností problémů. Bude-li i nadále pokračovat současný trend relativně rychlejšího růstu možnosti výpočetní techniky (rychlost, paměť, dostupnost) ve srovnání s růstem počtu kvalifikovaných odborníků, je možné očekávat zvýšení zájmu o metody Monte Carlo, které (často sice na úkor spotřeby strojového času) šetří lidskou práci, kterou by bylo třeba vynaložit na nalezení analytických postupů, popř. na programování neúnosně složitých algoritmů“ (s. 79).

V oblasti studia sociálních jevů působí obě tyto podmínky — jak značná složitost sociálních systémů znemožňující použití jednoduchších prostředků matematické analýzy, tak relativní nedostatek kvalifikovaných pracovníků v oblasti aplikace matematických metod a postupů. Proto lze očekávat, že simulační postupy budou v sociologii využívány postupně stále častěji.

Autoři vycházejí z Naylorovy definice simulace a relativně široce ji vymezují jako „numerickou metodu spočívající v provádění experimentů s určitými typy matematických modelů na číslicových počítačích“ (s. 202, též s. 10). Předmětem aplikace simulačních postupů jsou pak především dynamické pravděpodobnostní systémy, mezi něž patří například řada demografických procesů, dynamika šíření infekčních onemocnění v populaci, sys-

témy hromadné obsluhy, dopravní systémy, ale též řada sociálních procesů, například proces postupného vybavování domácností předměty dlouhodobé spotřeby, volba povolání a na ni navazující mobilitní a profesionální dráhy, procesy zavádění zlepšovacích návrhů do praxe apod.

Autoři doporučují použití simulačních postupů zvláště v situaci, kdy:

1. modely obsahují značný počet proměnných a jejich funkcí, které se po intervalech mohou změnit;
2. proměnné podléhají různým typům rušivých vlivů náhodného charakteru s různými typy rozdělení a vazeb;
3. modely jsou tvořeny propojením dílčích modelů různými operacemi s možností vnějších zásahů;
4. vedle kombinací předešlých postupů existují určitá omezení pro průběh proměnných v modelech a omezení pro kombinaci modelů (s. 13).

Zdá se proto účelné formulovat některé sociologické problémy v jazyce simulačních modelů, což samo o sobě není příliš složité. Otevřela by se tak mimo jiné i řada nových možností pro spolupráci ekonomie a sociologie a spojení sociologické metodologie a ekonometrických postupů při studiu komplexních společenských zákonitostí a procesů.

Publikace je rozčleněna do 9 kapitol a doplněna základní odbornou literaturou. Kniha obsahuje dostatek příkladů i blokova schémata usnadňující osvojení látky.

Úvodní čtyři kapitoly jsou koncipovány především technicky. První kapitola vymezuje základní pojmy, úkoly a problémy simulačních postupů, druhá je věnována problému generování náhodných veličin na samočinném počítači, třetí vykládá principy metody Monte Carlo, čtvrtá kapitola je pak věnována programování simulačních modelů a simulačním jazykům.

Pátá kapitola *Výstavba simulačních modelů* se zabývá metodikou tvorby simulačních úloh. Autoři zde kladou důraz zvláště na nejdůležitější články výstavby simulačních modelů, tj. na formulaci problému, sběr a zpracování podkladových informací a údajů, formulaci matematického modelu, odhady parametrů modelů a realizaci modelu na počítači, na etapu ověřování správnosti modelu a na navrhování experimentů s modelem a jejich vyhodnocení. Zdůrazňují nutnost týmové spolupráce pracovníků různých oborů: Kromě specialistů na věcné problémy je nezbytná účast matematiků, statistiků a specialistů na programování. Použití simulačních programovacích jazyků, využívajících celých programových bloků zpracovaných ve strojovém jazyce či v některém z tradičních programovacích jazyků (FORTRAN apod.) je do jisté míry předpokladem realizace složitějších úloh, neboť řadu z nich by se jinak nepodařilo v přijatelném čase vůbec realizovat.

Autoři zejména podtrhují význam správné formulace problému a zdůrazňují, že efektivita simulačních modelů je především zá-

vislá na výsledku této fáze výzkumu. Formulace problému není jednorázovým aktem, ale je spíše „procesem neustálého zpřesňování a vyjasňování, který probíhá i v dalších stadiích práce“ (s. 117).

Zajímavou pasáž představuje i subkapitola o navrhování optimalizačních experimentů. Souvislost této problematiky s řadou aktuálních problémů sociálního plánování či sociální diagnostiky je zřejmá. Použití těchto postupů však může významně ovlivnit například i řešení některých problémů známých z oblasti klasifikace sociálních jevů metodami numerické taxonomie.

Závěrečné 3 kapitoly jsou věnovány aplikacím simulačních postupů v operačním výzkumu, při zkoumání ekonomických modelů a v ekonometrických modelech. Z řady zde rozebíraných úloh je pro sociologa nejzajímavější námět na simulaci vývoje spotřeby a vybavení domácností v závislosti na změnách životního cyklu rodiny. Komplikovanost modelu a obsáhlost zavedených proměnných neumožňuje ani v krátkosti reprodukovat jeho základní nosné ideje; zájemce o problematiku simulace sociálních procesů by však měl studium publikace začít právě rozбором tohoto konkrétního příkladu a teprve po pochopení jeho logiky by měl přejít ke speciálnějšími otázkám.

Závěrečná kapitola. *Širší pojetí simulace*, uvažuje některé další možnosti simulačních postupů, například v oblasti ekonomických her, výuky pomocí učících strojů, konstrukce alternativ plánů apod.

Celkově je učebnice napsána velmi přístupným způsobem a čtenář obeznámený se základy počtu pravděpodobnosti, popřípadě s metodami operačního výzkumu či programováním na samočinných počítačích, ji může s úspěchem využít pro studium základních metodických problémů konstrukce a aplikace simulačních modelů.

Jiří Linhart

N. I. Bočkarëv: V. I. Lenin i buržoaznaja sociologia v Rosii (V. I. Lenin a buržoazní sociologie v Rusku).

Moskva, Izd. Moskovskogo universitěta 1973, 252 s.

V posledních letech vyšla v Sovětském svazu řada prací o leninském odkazu z pera sovětských sociologů. V sovětské historicko-filozofické literatuře chyběla zatím práce, která by se speciálně zabývala Leninovou kritikou sociologie liberální buržoazie v Rusku. Autor této monografie N. I. Bočkarëv objasňuje uzlové body a problémy této kritiky, které nebyly dosud podrobněji zkoumány.

V. I. Lenin rozvíjel materialistickou sociologii v úporném boji s buržoazní sociologií epochy imperialismu. Leninovo kritické myšlení odhalilo typické rysy buržoazní sociologie a její postupující úpadek. Důležité místo zaujímá zde Leninova kritika ideologie

a sociologie ruské buržoazie jako příklad bojovného materialismu.

Práce N. I. Bočkareva má mimořádný význam i pro nás v Československu. Nesmíme zapomenat, že česká buržoazní sociologie čerpala často od ruských autorů (již v roce 1897 vyšla český práce N. I. Karejeva *Úvod do sociologie*). Zejména po Říjnové revoluci projevil se u nás neblaze i vliv bělogvardějských emigrantů, především P. Sorokina. Jeho *Sociologické nauky přítomnosti*, vydané česky v roce 1936, ovlivnily nejen tehdejší generaci sociologů, ale vzhledem k jazykové přístupnosti napomohly pronikání buržoazní sociologie u nás ještě v šedesátých letech.

Ideový vývoj buržoazního liberalismu v Rusku. Politika a sociologie

První ze čtyř částí monografie začíná analýzou liberální ideologie v druhé polovině devatenáctého století. Podle Lenina v tomto období kapitalistický vývoj v Rusku, který narážel na hustou síť feudálních překážek, zákonitě zrodil buržoazní opozici vůči samodržaví, která se ideově zformovala jako liberalismus hlásající reformismus. Třídní obsah idejí liberalismu se projevoval v různých formách; odrážel názory různých frakcí uvnitř buržoazní třídy a také různá období historického vývoje. Při zkoumání buržoazní ideologie soustřeďoval V. I. Lenin pozornost na kritickou analýzu jejích nejvlivnějších ideově politických směrů. Nejdůležitější etapy vývoje liberalismu do revoluce r. 1905 tvořilo liberální nacionalitv, tzv. legální marxismus a tzv. osvobozenectví.

Liberální nacionalitv se zformovalo v osmdesátých letech devatenáctého století a na konci století bylo již vlivným ideově politickým směrem. Vystupovalo zejména proti marxismu a hlásalo nekapitalistickou cestu vývoje Ruska. „Legální marxismus“ se formoval v Rusku v devadesátých letech jako hnutí spřízněné se západoevropským bernsteinismem. Šířil falešné představy o marxismu a jeho sociologii pod heslem jeho tvůrčího rozvoje. Byla to skupina buržoazních demokratů P. Struve, C. Bulgakov, S. Frank, M. Tugan-Baranovskij a N. Berdajev, o které V. I. Lenin napsal, že přešla k „otrockému podřízení se buržoazní kritice Marxe“.¹ V dalším historickém období, kdy se již rozvinulo masové revoluční hnutí proletariátu v Rusku, hledali liberálové ideologii, která by jim umožnila vliv na masy. P. Struve začal v r. 1902 vydávat v zahraničí časopis *Osvoboždění*; hovoříme proto o etapě tzv. osvobozenectví. Docházelo k tomu, co Lenin nazval procesem sblížení, splývání idejí ruského liberálního nacionalitv se západoevropským oportunistem a s „legálním marxismem“. Reakční buržoazní historikové dodnes opakuji mýty o ruských liberálech jako rytířích ruské svobody a o „totalitarismu“ bolševiků. Je to stejně lživé, jako jsou falešné dnešní

pokusy ideologů antikomunismu o „liberalizaci“ socialismu. Postupy ideologů ruské buržoazie a dnešních antikomunistů jsou v mnohém podobné. I dnes se pod heslem „liberalizace“ odmítá marxismus-leninismus. V tom je aktuální význam Leninova boje s buržoazní ideologií v Rusku. Leninův boj proti subjektivistické sociologii liberalismu a sociologickým názorům „legálních marxistů“ tvoří důležitou etapu vědecké kritiky buržoazní sociologie v Rusku.

Buržoazní sociologie v Rusku nalézala své vyústění v politice. Proto i Leninova kritika typických, nejvlivnějších směrů buržoazního společensko-politického myšlení byla podřízena aktuálním úkolům revoluční praxe. V mozaice odstínů buržoazní ideologie analyzoval Lenin typické, nejvlivnější směry, mezi něž na přelomu devatenáctého a dvacátého století v Rusku patřily pozitivismus, novokantovství, neohegelianství a nábožensko-mystická filozofie dějin. Prvním objektem leninské systematické kritiky se stal pozitivismus v sociologii, jehož nejznámějšími představiteli byli M. M. Kovalevskij (genetická sociologie), N. I. Karejev (eticko-sociologická teorie) a E. V. de Roberty (biosociální koncepce v sociologii). Hlavním objektem Leninovy kritiky byla tzv. subjektivní sociologie, představovaná N. Michajlovským. S ostrou kritikou názorů Karejeva a Michajlovského vystoupil i G. V. Plechanov. Protože carská vláda zpočátku bránila přístup sociologie na vysoké školy, zorganizovala liberální ruská profesura roku 1901 v Paříži Ruskou vysokou školu společenských věd, kde v únoru roku 1903 přednesl čtyři přednášky o agrární otázce V. I. Lenin.

Představitelé pozitivistické sociologie vystupovali vždy proti materialistickému pojetí dějin. V roce 1900 v Paříži dokonce zorganizovali mezinárodní sociologický kongres, jehož základní tematikou byla kritika historického materialismu. Byl to V. I. Lenin, který obhájil materialistické pojetí dějin a odhaloval masku nadřítčnosti v politických programech liberálů, která se opírala o idealistické pojetí dějin. Na konkrétních faktech reálně uskutečňované buržoazní politiky Lenin odhaloval skutečný smysl nabubřelých idealistických frází filozofů a sociologů liberalismu o svobodě. To mělo velký význam pro výchovu mas k revolučnímu uvědomění. Lenin kritizoval nejen politické recepty ideologů liberalismu, ale i sociologické principy, na nichž byly založeny. Zvláště ostře se tento boj projevil v období první ruské revoluce, kdy se leninská koncepce revoluce střetla s názory sociologů a politiků liberalismu. Lenin věnoval značnou pozornost konkrétní sociologické analýze buržoazních stran v revoluci a dokazoval, že změny probíhající v politických seskupeních různých frakcí buržoazní třídy mají vliv na její ideologii. V souvislosti s tím Lenin odhalil existenci dvou základních typů politiků a ideologů bur-

¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 7. Praha, SNPL 1953, s. 481.

žozie — na jedné straně otevřených kontra-revolucionářů a na druhé straně těch, kteří si pohrávají s demokracií, aby získali masy, koneckonců však provádějí stejnou kontra-revoluční politiku.

Své idealistické, nábožensko-mystické ledví odhalili ruští liberálové po porážce revoluce v letech 1905–1907. Ačkoliv vedoucím směrem v buržoazní sociologii zůstal pozitivismus, ustupovali jeho představitelé stoupencům náboženského pojetí dějin. V roce 1908 byla v Rusku vytvořena první katedra sociologie, kterou vedli M. M. Kovalevskij a E. V. de Roberty. Jejich pomocníky byli P. Sorokin a K. Tachtarev. Zároveň byly číněny pokusy opřít sociologii o filozofii empiriokriticismu a machismu. Exkurzemi machistů do oblasti společenských věd se zabýval Lenin v práci *Materialismus a empiriokriticismus*, která sehrála mimořádnou úlohu v boji s módními směry sociologie a idealistické filozofie. Machisté-revizionisté (Bogdanov, Suvorov) se pokoušeli na základě idealistické gnoseologie vytvořit revizionistickou verzi marxistické sociologie. Lenin je odhalil jako služebníky buržoazní reakce. Stejně tomu bylo s novokantovstvím, jehož sociální agnosticismus klestil cestu náboženskému výkladu dějin.

Vlastní nábožensko-mystickou filozofii dějin hlásal v Rusku především V. Solovjov a sborník *Vechi*, který se stal nástrojem idealismu. Vechovci vystupovali proti ateistické tradici sociologických názorů ruských revolučních demokratů. V důsledku historických zvláštností Ruska se úkol boje s náboženstvím stal především věcí dělnické třídy a její revoluční strany. S kritikou filozofických základů náboženského světového názoru vystoupil V. I. Lenin. Jednou z variant nábožensko-mystické filozofie dějin byl křesťanský existencialismus N. Berďajeva. Jeho myšlenky byly a jsou dodnes široce využívány mezinárodní reakcí v boji s leninismem. Berďajev bojoval proti vědeckému pojetí člověka a společnosti, vystupoval proti „sociologismu“. Vědy zkoumající člověka — sociologie, psychologie, biologie — zkoumají podle něho jen vnější existenci osobnosti a nejsou s to poznat její vnitřní svět. Ten přenechává Berďajev iracionální mystice. Taková je filozofická antropologie a tzv. personalistická koncepce Berďajeva, široce publikovaná v řadě překladů na Západě. Ve skutečnosti tento „apoštol svobody“ současné buržoazie ponechává lidem jen iluze a nic nechce změnit na reálném sociálním otroctví kapitalistického světa.

Do únorové buržoazně demokratické revoluce v roce 1917 šla buržoazie s ideologií nacionálního liberalismu. Snažila se zastavit revoluci a utlumit ideje socialismu. P. Struve např. psal o tom, že vítězství socialistické revoluce v Rusku odporuje „sociologickým“ zákonům, a proto je nemožné. Za jedinou

cestu Ruska považoval vytváření všelidské kultury v buržoazních formách. Takto se „vědecky“ vytvářelo „sociologické“ obhajování kontrarevoluce. Nebylo náhodou, že P. Struve skončil v bělogvardějském sboru generála Wrangela. Buržoazní sociologové, kteří předtím odmítali možnost sociologického předvídání budoucnosti, hlásali po vítězné proletářské revoluci neodvratný zánik socialismu. Takový byl konec liberální sociologie v Rusku.

V. I. Lenin vypracoval vědecky zdůvodněný plán boje za přechod od buržoazně demokratické revoluce k revoluci socialistické. Politika komunistické strany vycházela z hluboké sociologické analýzy a vedla k vítězství Říjnové revoluce, která zahájila novou epochu světových dějin. To byl přímý opak toho, co si přáli vidět buržoazní sociologové. V roce 1922 napsal V. I. Lenin stať *O významu bojovného materialismu*. V tomto programu marxistických filozofů obrací Lenin pozornost především na nutnost zkoumání skutečné sociální podstaty idejí za pomoci třídní analýzy. Úkol bojovného materialismu viděl Lenin v tom, aby na konkrétních faktech ukazoval na „spojitost třídních zájmů a třídních organizací s organizacemi náboženských institucí a náboženské propagandy“.²

Jakmile zkrachovaly pokusy o násilné svržení sovětské moci, část buržoazních ideologů zahájila nové taktické manévry v politice a ideologii. Nejlépe to vyjádřil sborník *Smena vech*, který vyšel v Praze v roce 1922 a vyjadřoval změnu politického směru a politické orientace vnitřní i emigrantské buržoazie. Podstatu tohoto přístupu, parazitujícího na Nové ekonomické politice, vyjádřil Lenin v kritice známého buržoazního sociologa P. Sorokina. Ten v roce 1918 prohlásil, že se odřiká politiky a chce se věnovat práci v oblasti vědy, která je vždy užitečná, a chce dále rozpracovávat svůj systém sociologie jako objektivní disciplíny. Svůj „objektivismus“ prokázal Sorokin svou kontrarevoluční činností i později jako emigrant. Jeho práce označovali sami jeho kolegové z řad buržoazních sociologů za tendenční a nepřátelské socialismu a Sovětskému svazu. Sociologu typu Sorokina nazýval Lenin „diplomovanými lokaji kněžourství“ a ukazoval na nutnost „bojovat i proti takovému novodobému „vzdělaným“ zpátečníkům“.³ Buržoazní sociologie pokračovala i v prvních letech sovětské moci ve svém boji proti materialistickému pojetí dějin. Buržoazní sociologové zaujali pozici nepřátelskou vůči historickému pokroku, pozici kontrarevolucionářů. Takový byl ideově politický krach ruské liberální buržoazní sociologie.

Metodologické problémy sociologie

Druhá část knihy začíná řešením vztahu filozofie a sociologie, otázky dodnes aktuální. Filozofické základy vědecké sociologické teo-

² Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, NPL 1962, s. 230.

³ Tamtéž, s. 235.

rie a metodologie byly vždy důležitým objektem ideologického boje. Odmítání filozofických základů marxistické sociologie ze strany buržoazních sociologů a revizionistů pramení především z třídních kořenů. Lenin v souvislosti s kritikou Michajlovského zdůraznil metodologický význam filozofie pro vědeckou sociologickou teorii. Na filozofických principech, na filozofickém materialismu a dialektice, aplikovaných na poznání společnosti, závisela možnost vytvoření vědecké teorie společnosti. Argumenty V. I. Lenina shrnuje N. I. Bočkarěv takto:

1. Aplikace materialismu na analýzu společnosti, odhalení materiálních, výrobních vztahů jako určujících, poskytla objektivní kritérium poznávání sociálního vývoje.

2. Materialismus umožnil vědecky objasnit zákonitosti společenského vývoje jako přírodně historického procesu. Bez poznání objektivních zákonitostí nemůže skutečně vědecké poznání existovat.

3. Základem skutečně objektivního zkoumání společnosti a překonávání subjektivismu v sociologii je materialismus. Bez objektivní metody nemůže žádná věda, ani přírodní, ani společenská, existovat. To je všeobecně platný princip vědeckého poznání.

Materialismus umožňuje využívat k poznání společnosti všeobecně platných principů výzkumu a kritérií vědeckého poznání, materialismus dělá sociologii vědou. Materialismus je podle Lenina metodou vytváření vědecké sociologické teorie, cestou vedoucí k vědeckému poznání společnosti, ale i metodou vytváření pojmového systému odrážejícího společenskou specifikou v takových materialistických pojmech, jako je společensko-ekonomická formace nebo materialistický pojem skupiny.⁴ Lenin dále zdůrazňoval nerozlučnou jednotu dialektického a historického materialismu, filozofický aspekt marxistické sociologie a její materialistický obsah.

Leninská analýza sociologických koncepcí liberalismu byla těsně spojena s analýzou zvláštností vědecké metody v sociologii, kterou se Lenin zabýval již ve svých prvních pracích a kterou považoval za jeden z nejdůležitějších problémů vědy. V. I. Lenin zdůrazňoval protikladnost metodologických principů historického materialismu a idealistické sociologie, objasňoval metodologickou podstatu materialistické sociologické teorie a nepomínal zdůrazňovat těsné dialektické vzájemné spojení teorie a metody. Materialistické pojetí dějin nechápal jako ukončenou soustavu poznatků, ale především jako metodu poznávání společenských jevů. Materialismus i dialektiku pojímal Lenin jako vědeckou metodu v sociologii a analyzoval projevy dialektiky v obsahu sociologické teorie i metodologie. Sám zároveň používal dialektiky při zkoumání sociálních procesů, kde najdeme systematické používání takových kategorií materialistické dialektiky, jako je příčina a

následek, zákon, nutnost a nahodilost, část a celek, forma a obsah.

Důležitým aspektem leninské kritiky buržoazní sociologie byla analýza jejich představ o vztahu sociologie a konkrétních věd a jejího odmítání významu materialistického pojetí dějin pro společenskou vědu. Pravdivost materialistického pojetí dějin byla dokázána na základě analýzy obrovského faktického materiálu týkajícího se kapitalistické formace. To je přeměnilo z hypotézy ve vědeckou teorii. Marxistická sociologie se stala všeobecnou metodou vědeckého výzkumu společnosti. V tom je historická úloha Marxe a Engelse. Celá Marxova analýza kapitalismu je založena na principech materialistické sociologie. V. I. Lenin chápal Marxův *Kapitál* nejen jako výklad nové teorie politické ekonomie, ale i jako velký krok v přeměně sociologie ve vědu, jako příklad dialektického vzájemného působení sociologie a konkrétní společenské vědy, v němž ekonomická věda potvrzuje správnost sociologické teorie a koncepce marxismu.

Velký odkaz zanechal nám Lenin ve své obhajobě principu objektivnosti sociálního výzkumu proti „subjektivní metodě“ buržoazních sociologů narodníka N. Michajlovského, liberála N. I. Karejeva a esera V. Černova, proti metodologickému pluralismu a čistému objektivismu. Lenin ukázal na podstatný rozdíl v chápání objektivnosti společenských procesů mezi marxistickou a buržoazní sociologií a neustále zdůrazňoval význam teorie třídního boje jako nejdůležitějšího principu objektivní sociologické analýzy. Teorie třídního boje byla také hlavním nástrojem Leninových sociologických výzkumů, ve kterých se objektivita vždy organicky spojovala se stranickostí. V leninském principu stranickosti je vyjádřena vnitřní spojitost objektivního sociologického výzkumu s revoluční praxí.

Bočkarěv se zabývá dále vztahem společenských a přírodních věd u Lenina, leninskou kritikou naturalismu v sociologii, neomalthuziánství apod. Široké pronikání matematiky a kybernetiky do společenských věd současnosti dokazuje význam a nutnost jejich využití jedině na základě metodologie dialektického a historického materialismu.

Posledním problémem druhé části práce je vztah sociologie a teorie poznání, vztah empirického a teoretického v sociologii v odkaze V. I. Lenina. Principy teorie poznání mají metodologický význam a zkoumání gnoseologického aspektu, jež má metodologie poznání společnosti, si vynucuje praxe. Lenin hluboce chápal význam teorie poznání pro vývoj vědy. Svoji kritiku zde soustředil na agnosticismus novokantovství, které se vydávalo za nejprogressivnější gnoseologický směr v Rusku a Německu. Stejně kritizoval Lenin idealistickou metodologii empiriokriticismu. V souvislosti s touto kritikou zdůrazňoval

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951, s. 426.

V. I. Lenin vnitřní, organické spojení gnoseologie a sociologie marxismu. Vědecká sociologie je vybudována na vědomém využívání principů materialistické teorie poznání. Zásluhu Marxe a Engelse viděl Lenin v tom, že „se nezdřovali opakováním už vyřešených gnoseologických otázek, nýbrž uplatňovali důsledně materialismus — ukazovali, jak nutno uplatňovat právě tento materialismus v oblasti společenských věd“.⁵ Gnoseologický aspekt materialistického pojetí dějin spatřoval Lenin v tom, že společenské bytí určuje společenské vědomí. Gnoseologie marxismu je založena na materialistické teorii odrazu. Příkladem gnoseologické analýzy společenských idejí může být leninská analýza utopismu v buržoazním vědomí Ruska. Utopismus zkoumal Lenin v nerozlučné jednotě jeho stránek, z hlediska pravdivosti, úplnosti odrazu skutečnosti a sociální úlohy a společenského významu.

Jedno z ústředních míst v procesu poznávání sociálních jevů zaujímají otázky podstaty a vztahu empirického a teoretického. Také zde se rozvinul boj V. I. Lenina s apriorismem subjektivních idealistů, ideografismem novokantovců. Ve známé stati *Statistika a sociologie* Lenin zoberal úlohu faktů a práci s nimi. Lenin vždy zdůrazňoval, že dialektika vyžaduje konkrétní analýzu každé historické situace. Sám tvůrčím způsobem neustále používal principů vědecké sociologické teorie při analýze sociálních faktů. Každodenním nástrojem Leninova bádání a vysvětlování konkrétních historických situací byla sociologická teorie tříd a třídního boje.

Problémy sociální tvořivosti

V. I. Lenin prohloubil a rozvinul Marxův a Engelsův vědecký výklad dialektického procesu vytváření lidských dějin. Tato problematika je obsahem třetí části recenzované práce. Autor ukazuje, že marxistická sociologie nejen objasňuje podstatu tvůrčí aktivity ve společnosti, ale ukazuje i na cesty vytváření nového. Základem celé Marxovy sociologické koncepce je revoluční přetváření světa a společnosti; to je základ teorie vědeckého komunismu. Podle Lenina postavil Marx řešení této otázky na „historickou základnu. Nejen pokud jde o výklad minulosti, ale i pokud jde o směle předvídaní budoucnosti a odvážnou praktickou činnost, směřující k jejímu uskutečnění“.⁶

V centru pozornosti V. I. Lenina byly otázky materialistické analýzy podmínek revolucí praktické činnosti v nové epoše, otázky sociologického zobecnění zkušenosti z revolucí a z budování socialistické společnosti. I tyto otázky musel Lenin řešit v ostrém boji s idealistickým pojetím dějin, v boji s kontrarevolučním a protidemokratickým výkla-

dem podstaty společenského vědomí a v boji s vulgarizátory a renegáty marxismu. Lenin ukázal na podstatný rozdíl v pojetí historické tvořivosti mezi sociology liberalismu a historickým materialismem. Na rozdíl od buržoazních sociologů, kteří mluví o tvůrčí osobnosti všeobecně, Lenin dokázal, že skutečná sociální tvořivost je spojena s bojem revolučních tříd a s odhalením hybných sil společenského vývoje. Jeho cílem bylo odhalit skutečnou historickou úlohu všech hlavních sociálních sil působících v Rusku. Za skutečné tvůrce dějin považoval Lenin dělníky a rolníky, zatímco liberální buržoazie se postupně stala protidemokratickou a kontrarevoluční a ztratila schopnost být samostatnou tvůrčí silou. Své závěry opíral Lenin o konkrétní sociální analýzu. Historie potvrdila závěry Leninovy sociologické analýzy.

Lenin dále odhalil hluboké vnitřní rozdíly v pojetí samotné podstaty rozumové, uvědomělé sociální tvořivosti mezi marxismem a buržoazní sociologií a všestranně rozpracoval zejména vědecké pojetí úlohy subjektivního činitele dějin. Tyto otázky řešil Lenin v ostrém boji s fatalistickým pojetím dějin, s iracionalismem v sociologii, projevujícím se v buržoazních koncepcích masy a „davů“, rozšířených jak v Rusku, tak v zahraničí (G. Tarde, G. Le Bon, S. Sighele). Právě proti těmto teoriím a koncepcím vystupuje leninská teorie rozvíjení uvědomění pracujících a jejich přeměny v uvědomělé tvůrce dějin. Jsou to již Leninovy myšlenky z knihy *Co dělat?* o vztahu revoluční teorie a revolučního hnutí, o úloze revoluční strany, řídící se pokrokovou teorií. Celá činnost Lenina a bolševické strany byla věnována přípravě armády uvědomělých bojovníků za socialismus. Lenin o tom napsal: Základem a hlavním obsahem celé naší práce zůstane jako vždy rozvíjení uvědomělosti mas.⁷

Teorie historického pokroku

Poslední, čtvrtá část knihy řeší otázku pokroku, která se stejně jako předcházející problémy stala věcí ideologického boje.

Na konci devatenáctého století, kdy ruský liberalismus vystupoval ještě pod praporem pokroku, chtěl být teorií společenského vývoje především pozitivismus. Lenin podrobil pozitivistickou sociologii, stejně jako reformismus, ostré kritice. Po porážce první ruské revoluce začal se v Rusku hlásat sociální pesimismus, ztráta víry v pokrok, skepticismus. Sám život prokázal nesprávnost výkladu pokroku a perspektiv lidstva u sociologů buržoazie a pravdivost marxisticko-leninské koncepce. Buržoazním sociologům nepomohly ani pokusy nahradit pojem pokroku pojmem evoluce, jak se o to pokoušeli zejména M. M. Kovalevskij a P. Sorokin. Idea pokroku u buržoazie nebyla nikdy teorií revolučních pře-

⁵ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1957, s. 355.

⁶ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 21. Praha, SNPL 1957, s. 67.

⁷ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 11. Praha, SNPL 1956, s. 171.

měn společnosti. Prokázal to i mezinárodní sociologický kongres v Římě v roce 1912, pojednávající speciálně o problematice pokroku. „Liberálové“, nasal V. I. Lenin v roce 1912, „se liší od konzervativců (černosotněnců) tím, že zastupují zájmy buržoazie, která *potřebuje* pokrok a alespoň poněkud uspořádaný právní řád, dodržování zákonitosti, ústavu a zajištění určité politické svobody.“⁸

V. I. Lenin ukazoval na dialektickou podstatu společenského pokroku a na jeho rozpornost a složitost v souvislosti s analýzou imperialismu, jeho ekonomické základny a politické nadstavby. V leninské kritice buržoazních koncepcí pokroku zaujímá ústřední místo analýza hybných sil historického vývoje. Lenin kritizuje buržoazní teorii solidarity sociálních skupin jako hybné síly pokroku i úsilí pozitivistů objasnit společenský pokrok za pomoci zákonů fyziky a biologie. Ostře vystupuje i proti nevědecké energetické terminologii a univerzálnímu zákonu „ekonomie sil“ u machistů. Lenin zdůrazňuje služebníckou úlohu různých teorií pokroku hlásaných buržoazní sociologií vzhledem ke kapitálu, ukazuje třídní podstatu všech teorií pokroku a zkoumá je v souvislosti s hodnocením reálných hybných sil, cest a perspektiv vývoje Ruska. Na základě konkrétní sociologické analýzy Lenin dokázal, že rozhodující úlohu v rozvíjení pokroku v zemi sehrává síla revolučního náporu dělnické třídy ve spojení s rolnictvem.

Pojem pokroku patří mezi nejširší sociologická zobecnění. Pro buržoazní sociologii bylo vždy charakteristické úsilí formulovat pojem pokroku „vůbec“. Proti různým úvahám o „osudu vlasti“ postavil Lenin vědecké pojetí společenského pokroku jako pohybu a vývoje společensko-ekonomických formací a jejich zákonitého střídání. Pokrok podle Lenina není možné pochopit bez teorie třídního boje. Na rozdíl od objektivistických úvah o pokroku vůbec odhaluje marxismus úlohu tříd ve společenském vývoji. Konkrétní sociologická analýza umožňuje stanovit, jaké sociální síly v dané epoše a dané zemi bojují za sociální pokrok a které třídy pokrok brzdí. Hlavní silou, určující směr vývoje nové historické epochy, se stala dělnická třída. Boj Lenina s buržoazní sociologií byl veden o otázky pojetí hybných sil vývoje, cest pokroku, jeho obsahu, směru i forem realizace. Proti obecné buržoazní sociologické představě „normálního“ pokroku cestou reformu Lenin dokazuje, že řešení antagonismů kapitalismu není možné bez rozhodujícího boje, bez socialistické revoluce.

Právě otázku vztahu reformu a revoluce v historickém pokroku považoval V. I. Lenin za krajně důležitý vědecký problém, který je možné vyřešit jedině z pozic dialektiky. Celý

sociální vývoj Ruska od roku 1861 dokázal neudržitelnost liberalistických koncepcí pokroku. Liberální historikové byli ochotni uznat blahodárný vliv buržoazních revolucí v minulosti, ale neuznávali nutnost revoluce v Rusku. Leninovo obhájení revoluce má velký význam i pro současnost. Buržoazní sociologové dodnes věnují mnoho úsilí falešným výkladům obsahu sociální revoluce. Existuje přímá souvislost mezi falzifikací kategorie revoluce u ideologů ruského liberalismu a u dnešních buržoazních sociologů, oportunistů všeho druhu nebo revizionistů typu R. Garaudyho a E. Fischera. V této souvislosti je nutné připomenout pozornost, kterou věnoval V. I. Lenin tvůrčivé úloze socialistické revoluce a diktatury proletariátu. Lenin zdůrazňoval, že při hodnocení revoluce a její úlohy v rámci pokroku lidské společnosti buržoazní filozofové a sociologové hrubě znetvořili historickou pravdu, odmítli tvůrčivou úlohu revoluce ve vývoji, označovali revoluci za anomálii, zatímco reformistická cesta je podle nich „normální“ cestou pokroku. Také soudobí ideologové kapitalismu, když hovoří o vývoji, vyzdvihují tzv. třetí cestu sociálního vývoje. „transformaci“ kapitalismu a socialismu v jakousi „postindustriální“ společnost, samozřejmě bez socialistické revoluce a diktatury proletariátu. Slovy pokrok uznávají, ale odmítají reálnou, revoluční cestu společnosti k socialismu a komunismu. Celý dosavadní průběh světových dějin, rozmach revolučního procesu a vítězství socialismu potvrzují však hlubokou pravdivost Leninovy koncepcie sociálního vývoje.

Obsáhlý výťah myšlenek z Bočkarevovy monografie o boji V. I. Lenina s buržoazní sociologií v Rusku jsme považovali za nejlepší způsob jak seznámit širší okruh čtenářů s touto i dnes aktuální tematikou. Poučení z Leninova ideového boje, můžeme lépe bojovat proti všem druhům buržoazní ideologie, antikomunismu a revizionismu, věst boj za čistotu marxismu-leninismu, za další rozvíjení marxisticko-leninské sociologie. „Nejlepší zbraní proti buržoazní ideologii je tvůrčí duch leninismu. neustálé rozvíjení a obohacování marxisticko-leninské teorie zobecněním historických zkušeností.“⁹

Karel Bláha

Niko Jachiel: Sociologija i nauka (Sociologie a věda)

Sofie, Politizdat 1975, 425 s.

V r. 1975 vydalo nakladatelství Politizdat v Sofii zajímavou práci Niko Jachiele,¹ zabývající se problematikou sociologie vědy.

Kniha se skládá z úvodu a ze tří základ-

⁸ Lenin, V. I.: Spisy, sv. 18. Praha, SNPL 1958, s. 226.

⁹ Teze ÚV KSSS ke 100. výročí V. I. Lenina. Příloha Rudého práva, 6. 1. 1970, s. 14.

¹ Profesor Niko Jachiel (nar. 1919) je vedoucím sekce sociologie vědy a technického pokroku v So-

ciologickém institutu Bulharské akademie věd. Jeho nejdůležitější práce jsou: *Město a vesnice* (1965), *Věda o vědě a systémové strukturální přístup* (1968), *Rízení, modelování, prognózy* (1970), *Přecímět a stát marxisticko-leninské sociologie vědy* (1973).

ních částí: *Věda jako sociální systém; Sociologie vědy jako speciální sociologická teorie; Sociologie vědy v obecném systému vědění.*

1. Věda jako sociální systém.

Prvá část vychází z analýzy postavení vědy v systému společnosti a jejího života. Autor vykládá pojem „věda“ a podává jeho vymezení:

a) Věda je systémem vědění, jenž se nepřetržitě rozvíjí, avšak stále zachovává svou celostnost. Revoluce v dané oblasti vědy vyvolává změny v dalších oblastech vědění, nová teorie se nezapojuje mechanicky, nýbrž organicky jako nová složka do celostného systému vědy.

b) Věda je specifickou formou lidské činnosti, jež může být charakterizována jako jakási speciální „výroba“ — výroba určitého druhu duchovních hodnot — vědeckých poznatků.

Na této dvojí povaze vědy je založen rozpor, jenž je vnitřní příčinou jejího vývoje. Nekonečný proces lidského poznání (proces „výroby“ poznatků) nutí v určitém momentu k podstatnému přebudování systému poznatků, k novému posouzení a změně klasifikace věd. Další vnitřní rozpor vědy vyplývá z jejího charakteru na jedné straně poznávacího a na druhé straně organizačního systému.

Oba druhy rozporů jsou pramenem vývoje vědy. Zatímco překonávání prvního rozporu vede k přestavbě systému poznatků, pak překonávání druhého rozporu vede především ke změně jejích sociálních charakteristik (s. 37–39).

Autor se dále zabývá strukturou vědecké činnosti jako specifického tvůrčího procesu: Složky vědecké činnosti, jimiž jsou člověk jako subjekt poznání, objekt poznání a prostředky poznání, tvoří v procesu vytváření poznatků a nových informací jednotu a vzájemně na sebe působí. Pro vědeckou činnost je specifické spojování individuálního i kolektivního principu. Při řešení jednotlivých vědeckých úkolů se spojuje stále více různých specializovaných vědců.

Ze sociologického hlediska není věda pouze poznáním, duchovním osvojováním si světa, ale specifickou sociální institucí, v níž se realizuje vědecká činnost a vznikají určité sociální vztahy. Tyto vztahy se projevují: ve struktuře vědecké činnosti; mezi vědeckou činností a jednotlivými složkami socialistické společnosti; mezi vědeckou činností a systémem společenského života jako celku (s. 53).

Možnosti racionální humanistické politiky v oblasti vědy a techniky se zvyšují díky faktu, že ekonomicky pokročilá země si mohou dovolit liberálnější vztah k čistě ekonomickému kritériu hodnocení vědeckých výsledků. Toto postupné osvobozování od „přísné ekonomické racionality“ a pronikání jiných, s ekonomikou nespojitých lidských hodnot existuje v socialistických zemích, kde se veškeré technické novoty oceňují nejprve z hlediska bezprostředních lidských zájmů

a teprve pak z hlediska ekonomického užitku (s. 66).

V práci je věnována pozornost také analýze procesu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu. Tento proces může být charakterizován následujícími momenty:

1. materializaci vědeckých poznatků ve věcné prvky výrobních sil (nástroje, pracovní prostředky, technologie atd.) a též jejich zapojením do organizačních forem výroby;

2. bezprostředním zapojením vědeckých poznatků do činnosti dělníků ve výrobě;

3. přeměnou vědy v teoretický základ výrobních procesů.

Výrobní funkce vědy prodělává revoluční změny. Zároveň se zvyšováním úlohy člověka (přesněji jeho vědeckotechnické průpravy) ve výrobě vyvolává vědeckotechnická revoluce proces záměny všech bezprostředních výrobních funkcí člověka stroji. To se vztahuje i na intelektuální operace — člověku zůstávají (a narůstají) kontrolní funkce (s. 76).

V kapitole věnované problematice hodnotových aspektů vědy se autor zabývá především kritikou buržoazních přístupů. Buržoazní axiologové vycházejí z předělu mezi formami hodnotového fenoménu, přesněji řečeno z předělu mezi poznávacími hodnotami a ostatními hodnotami (zejména etickými), ztělesněnými v odpovídajících představách a normách. Věda v jejich vymezení nepomáhá formulovat hodnotové soudy. Tyto soudy říkájí co „má být“ a věda nanejvýše konstatuje „co je“. Věda je relevantní pouze pro instrumentální, avšak nikoli pro pravděpodobnostní hodnoty (zdůrazňuje např. R. Frondizi). Buržoazní axiologové hledají základ hodnotových charakteristik v iracionalistické interpretaci vnitřní přirozenosti člověka a vědu považují za utilitární, ne však za hodnotu. Věda může podle nich sloužit jako prostředek dosažení různých lidských cílů, sám její výběr však závisí na hodnotách. To vede k odtržení poznávacího a hodnotového přístupu ke společnosti.

Pokud jde o možnost vědeckého poznání lidských hodnot, hlásají buržoazní teoretici jejich nepoznatelnost, i když se jejich jednotlivé koncepce liší. Naturalistická koncepce převádí hodnoty na fakty, existenciální koncepce tvrdí, že mezi hodnotami a fakty je nepřeklenutelná propast a pozitivistická koncepce považuje hodnotové výpovědi za nmyslné.

V marxistickém pojetí je věda hodnotou, jež zaujímá v systému hodnot jedno z centrálních míst. To se přirozeně nevztahuje na vědu jako na celostný systém, ale pouze na její určitou stránku, na její hodnotový aspekt. Nemůže být tedy z hlediska hodnot neutrální ani nemůže být považována pouze za „neosobní nástroj“ k dosažení cíle. To by odporovalo její podstatě.

N. Jachiel ukazuje úlohu vědy v sociálním systému socialistického typu, kde výsledky vědecké práce napomáhají rozvoji výrobních sil, zdokonalování socialistických výrobních vztahů, stále plnějšímu uspokojování lidských

potřeb a všestrannému rozvoji osobnosti. Důležitým znakem v oblasti vědeckovýzkumné práce je její *koncentrace*, jež je objektivním procesem a jedním z typických rysů vědeckotechnické revoluce. Tato koncentrace je vynucována dosaženou etapou vývoje vědeckého poznání, nezbytností komplexních a systémových výzkumů, jichž se účastní vědci různých oborů. Věda se postupně stává řídicí sférou společenské výroby.

Ve spojení s výstavbou rozvinuté socialistické společnosti stále více vzrůstá úloha společenských věd a marxisticko-leninské filozofie jako obecné metodologie. Před společenskými vědami stojí důležité komplexní úkoly: zpracovávání základních teoretických otázek výstavby nové společnosti, výzkum problémů plánování a řízení společnosti jako celku, výzkum sociálně ekonomických a ideologických problémů vědeckotechnické revoluce, výzkum problémů rozvoje světového socialistického systému a změn v poměru sil mezi dvěma protikladnými systémy aj. Hlavní úkol pak představuje vypracování koncepte rozvinuté socialistické společnosti.

Ve stále větší míře dochází k integraci vědy a výroby. Organické spojení vědy s výrobou je objektivním rysem vývoje socialistického společenství.

II. Sociologie vědy jako speciální sociologická teorie.

Nutnost intenzivních výzkumů vědy samé vyplývá z podstatných změn, jež v ní jako v poznávacím systému v současných podmínkách probíhají.

Řízení společnosti jako celostního organismu a zajišťování jejího plánovitého proporcionálního vývoje v podmínkách socialismu implicitně zahrnuje vědecké řízení všech podsystemů, včetně vědy jako elementu duchovní činnosti společnosti.

Vznik a formování celého spektra věd a vědeckých teorií studujících vědeckou činnost je pouze zvláštním projevem rychle se rozvíjejícího objektivního procesu diferenciaci vědeckého poznání. Celé toto spektrum se nevyvíjí rovnoměrně, harmonicky. Některé disciplíny se rozvíjejí rychleji, druhé časem zaostávají, podřizují se vnitřní logice vývoje vědy a sociální nutnosti. Výzkum vědy se proto stává specifickou profesionální činností určitého okruhu vědeckých pracovníků. Stále více se uplatňuje snaha studovat vědu nejen komplexně, ale pojímat ji jako celostný dynamický systém a odkrýt obecné zákonitosti fungování a vývoje tohoto systému, proniknout do jeho vnitřního mechanismu. Je zkoumáno i „chování“ vědy ve společenském systému, jehož je součástí, a důsledky jejího fungování a vývoje a zvláště její spojení s materiální výrobou.

I v sociologii vědy se projevují dvě protichůdné linie: materialistická a buržoazní. V buržoazní sociologii vědy lze podle G. Namera vysledovat zhruba čtyři směry.

Prvním z nich je *empirická sociologie vědy*. Dobrou představu o tomto směru poskytuje sborník *Sociology of Science* (eds. Barber a Hirsch 1962), dále některé práce Mertonovy (např. *Science and the Social Order*, 1938) a Parsonsovy. Zavedený pojem „institucionalizace vědy“ vyplynul z výzkumů spojených s organizací vědecké práce a s otázkami komunikace mezi vědci.

Druhý směr je spojen se známým Mertonovým závěrem o prioritě vědeckých objevů (Merton, R.: *Priorities in Scientific Discovery*, 1957), jenž vyvolal řadu diskusí.

Třetím směrem je sociologie vědy, jež se vyvinula v období 1950–1960 a zkoumala vědu jako sociální systém. Například Storer pojímá vědu (v duchu Parsonsova pojetí sociálního systému) jako podsystém v obecném systému společnosti. Výchozím bodem Storeyovy analýzy je sociologická analýza vědy jako profese a sociologický průzkum vědecké tvorby.

Čtvrtý směr je orientován v podstatě na poznávací stránku vědecké činnosti. Nejlépe je vystižen v práci amerického fyzika Zimana *Public Knowledge. An Essay Concerning the Social Dimensions of Science* (1968). Ziman překonává hranici mezi vědou jako poznáním, činností a sociální institucí pomocí unifikovaného pojmu „konsensus“. Pro Zimana jsou pouze „jednomyslné“ poznatky jistými a pravdivými poznatky. Za vědecké oblasti přitom neuznává například filozofii, technologii, právo aj.

Celkově vzato, buržoazní vědci nemohou podat objektivní a dostatečně systematickou koncepci stavu, struktury a historického vývoje sociologie vědy.

Pro současné období vývoje marxistické sociologie vědy je charakteristické, že zároveň s prováděním empirických sociologických výzkumů a širokým využíváním kvantitativních metod jsou rozpracovávány její vlastní metodologické a teoretické aspekty, tj. její předmět, struktura a úkoly spojené s dalšími oblastmi studia vědy. Práce v této oblasti jsou však teprve v období pokusů.

Jedním z nejdůležitějších problémů je přesné vymezení předmětu sociologie vědy. V literatuře existují různé názory. Zatím však v této otázce neexistuje jednota. Například A. A. Zvorykin uvádí sedm oblastí, jež poměrně přesně vymezují předmět sociologie vědy. Zajímavé jsou též práce V. V. Kosolapova a A. J. Rakitova.

Další důležitou otázkou je studium sociálních aspektů vědy.

N. Jachiel charakterizuje vědu jako sociální systém a) z hlediska vztahu ke společnosti jako celku nebo k jejím jednotlivým složkám; b) z hlediska vnitřních specifických sociálních vztahů. Předmět sociologie vědy vymezuje jako systém společenských vztahů ve vědě. Do sociologického výzkumu vědy zahrnuje tři základní sféry: vnitřní strukturu vědecké činnosti, tj. systém společenských vztahů v rámci vědecké činnosti jako sociální instituce; vzájemný vztah mezi vědou a

společností, zvláště vzájemné působení mezi vědou a dalšími složkami společnosti; člověka ve vědě (chápaného v sociologickém, celostně společenském aspektu).

Systém společenských vztahů ve vědě je do značné míry určován složitými vzájemnými vztahy mezi vědeckými kolektivy. Studium složitého systému ekonomických, sociálně psychologických, morálních a dalších vztahů mezi kolektivy má nejen teoretický, ale i velký praktický význam ve vztahu věda - výroba. Důležitý je i sociologický výzkum sociálních vztahů uvnitř jednotlivého vědeckého kolektivu jako organizačního (i sociálního) podsystemu, jenž stojí na nejnižší rovině celostného systému vědecké činnosti.

Vzájemné působení mezi vědou a společností je oblastí, jež je základem pro rozpracování vědecké politiky, zajišťující takové tempo a směry vývoje vědy, vědeckého potenciálu a výsledků vědecké práce, jež nejlépe odpovídají potřebám společnosti. Politika v oblasti vědy musí vycházet z vnitřní „logiky“ vývoje vědy a musí brát v úvahu nejen dosažený stupeň vývoje vědy, ale i perspektivy jejího dalšího vývoje. Výzkum vzájemného působení vědy a společnosti má i důležité ideologické aspekty. Sociologický výzkum působení společenského systému na fungování a vývoj vědy odhaluje protikladnost dvou společenských systémů a převahu socialistického zřízení nad kapitalistickým. Je tedy i účinným nástrojem v boji proti buržoazní ideologii.

Další sférou výzkumu je *člověk jako objekt vědecké činnosti*. V podmínkách institucionalizace vědy se subjekt vědecké činnosti projevuje ve třech rovinách — individuální, kolektivní a společenské.

Zvláště aktuální je též problém *motivace* vědecké práce a problém její sociální podstaty a podmíněnosti. Zároveň s narůstáním počtu lidí pracujících ve sféře vědy roste i škála motivů podněcujících k vědecké práci. Proto je nutná hlubší a širší analýza struktury tvůrčí osobnosti ve vědě i zkoumání sociálních faktorů, jež podmiňují vědecký talent a dávají možnost, aby se zformoval, rozvinul a „materializoval“.

V poslední době se často diskutuje otázka *institucionalizace vědy*, která se projevuje v makrorovině i v mikrorovině vědecké činnosti. Sociologický výzkum vědy jako sociální instituce je jednou z hlavních oblastí sociologie vědy v posledních letech. Obecně vzato, marxistická sociologie však v tomto směru dosud nedosáhla potřebné úrovně.

III. Sociologie vědy a obecný systém poznání.

Sociologie vědy je specifickou formou sociologického poznání, a tedy odvětvím sociologie. Její fungování a vývoj probíhá v nerozlučné spojitosti s ostatními odvětvími na základě zákonů, principů a metod obecné sociologie. Toto spojení a jednota jsou nutné jak pro úspěšný rozvoj sociologie vědy, tak pro samu sociologii jako celostný systém.

Ve sféře vzájemných vztahů mezi sociologickými a ostatními výzkumy vědecké činnosti je zvláště důležitý *vztah mezi sociologií vědy a filozofickým poznáním vědy*. Filozofie analyzuje onen typ vztahu ke společnosti, jenž je charakteristický pro vědu jako určitou formu společenského vědomí, jako pro teoretické vědomí určující způsob orientace člověka ve světě (V. S. Švyrev). Vzájemné působení a propojení poznávací a sociální složky vědecké činnosti je nesporné a představuje významný marxistický postulat.

Výzkumy vědecké činnosti prováděné jednotlivými speciálními (např. sociologickými vědami) mají velký význam pro filozofické poznání vědy. Švyrev například zdůrazňuje, že konkrétně vědecká reflexe vědy ani v nejmenším nenahrazuje její filozofickou reflexi, avšak ve značné míře určuje, jakými problémy se bude filozofická analýza vědeckého poznání zabývat a zároveň podněcuje filozofii, aby si uvědomila své specifické úkoly a metody při výzkumu vědeckého poznání.

Věda je složitým dynamickým systémem se specifickými zákony fungování a vývoje, charakterizujícími systém jako celek. To znamená, že kromě informací získávaných jednotlivě nebo komplexně od různých vědeckých disciplín, je nezbytná i informace na vyšší rovině zobecnění, tj. komplexní výzkum vědy jako systému. Takovou informaci o struktuře, obecných zákonitostech a celostném mechanismu fungování a vývoje vědy poskytuje *věda o vědě*. Představuje samostatnou vědu o celostném systému vědecké činnosti, tj. vědu se specifickým předmětem výzkumu.

V závěru N. Jachiel poukazuje na nazrálý problém organizace a provádění srovnávacích sociologicko-vědních výzkumů (včetně empirických) v jednotlivých socialistických zemích. Rychlé narůstání vědeckého potenciálu těchto zemí, rostoucí spolupráce v oblasti vědy a techniky, dosažená úroveň sociologie vědy poskytují pro tyto výzkumy dostatečný základ i možnosti.

Rozvoj srovnávacích sociologických výzkumů vědy mezi socialistickými a nesocialistickými zeměmi však nutně naráží na objektivní potíže — nedostatečnou jednotu kvantitativních (statistických) ukazatelů majících vztah k vědě a vědecké činnosti. Bylo by proto třeba zavést jednotnou metodiku a sledovat v jednotlivých zemích jednotné statistické ukazatele vědecké činnosti v různých rovinách.

Jachielova práce *Sociologie a věda* vychází z důsledně marxistického pojetí vědy, jejího vývoje a struktury a přináší řadu podnětných myšlenek o úloze vědy v sociálním systému socialistického typu. Vlastní jádro knihy tvoří analýza vědy ze sociologického hlediska. Jachiel vymezuje předmět sociologie vědy a shrnuje jak materialistické tak buržoazní přístupy k teoretickým i empirickým výzkumům v této oblasti. Z provedené analýzy jasně vyplývá převaha marxistického řešení daných problémů, zároveň však Jachiel poukazuje na nutnost dalšího rozpracování někte-

rých nedořešených problémů. Práce N. Jachia svedčí o stále stoupající úrovni bulharské sociologie a poskytuje řadu zajímavých námětů k rozvoji sociologie vědy jako speciální sociologické disciplíny.

Otakar Vochoč

Zbigniew Kuderowicz: Filozofia dziejów. Rozwój problemów i stanowisk (Filozofie dějin. Vývoj problémů a stanovisek)

Warszawa, Wiedza Powszechna 1973, 264 s.

Ačkoli sociologie ve svých dvou základních, třídě, teoreticky i metodologicky protikladných verzích, ve verzi marxovské a comtovské, vzniká až koncem první poloviny minulého století, nelze tvrdit, že by si dříve lidé sociologické otázky nekladli. Kladli si je od okamžiku, kdy byli schopni podrobit svůj sociální život elementární reflexi, a snažili se na ně rovněž smysluplně odpovídat. Základní a nejrepresentativnější přehled těchto otázek i odpovědí z doby před vznikem buržoazní sociologie a materialistického pojetí dějin nám podává sociální filozofie a filozofie dějin – sociální filozofie jako ta část vlastně každého filozofického systému, která se snažila aplikovat ontologické předpoklady, z nichž systém vycházel, na onu složku objektivní reality, kterou nazýváme společností, a filozofie dějin jako disciplína pokoušející se najít za jednotlivými historickými událostmi jistý smysl, hlubší souvislosti, pravidelnosti, či dokonce zákonitost.

Sociolog, jenž se zajímá o dějiny vlastní disciplíny, a tím spíše historik sociologie nemohou ponechat období, které předcházelo konstituování sociologie jako samostatné disciplíny, bez povšimnutí, a to nejen proto, že comtovská sociologie i marxovské materialistické pojetí dějin vznikají programově jako reakce na onen způsob sociální reflexe, jak jej pěstovala právě sociální filozofie a filozofie dějin, a jako pokus o jejich překonání, ale rovněž proto, že otázky kladené v rámci těchto filozofických disciplín jsou dodnes tak či onak aktuální přesto, že odpovědi na ně, jak je uváděly zmíněné disciplíny, jsou již dávno překonány nebo byly od počátku mylné. Dnešní marxistický sociolog může tedy ze sociální filozofie a filozofie dějin minulých století čerpat přinejmenším dvojí poučení: jednak ho mohou tyto disciplíny inspirovat, pokud jde o kladení určitých stále živých otázek týkajících se společenského života, a jednak se z nich může poučit, jak na tyto otázky odpovídat nelze. Jakkoli jde často spíše o poučení negativní, i ono bývá v teoretické práci velmi cenné.

Z těchto důvodů stojí i za pozornost kniha polského filozofa Z. Kuderowicze o filozofii dějin, která je základním přehledem vývoje těchto problémů, které byly v rámci filozofie dějin řešeny jako klíčové, a v tomto smyslu úvodem do studia dané disciplíny. Její autor, prof. dr. Zbigniew Kuderowicz, patří ke

střední generaci polských historiků filozofie (nar. roku 1931). Studoval na filozofické fakultě Varšavské univerzity, kde také získal doktorát z dějin novověké filozofie. Od roku 1960 působí na Jagellonské univerzitě v Krakově, kde je v současné době vedoucím oddělení dějin sociologie na institutu filozofie. Zatím publikoval tyto nejdůležitější knihy: *Doktryna moralna młodego Hegla* (1962), *Fichte* (1963), *Światopogląd a życie u Diltheya* (1966), *Dilthey* (1967) a *Biografia kultury. O poglądach Jakuba Burckhardta* (1973).

V první kapitole své studie se Kuderowicz zabývá genezí a pojmem filozofie dějin. Píše, že každá reflexe o dějinách lidstva a o osudech států a národů nemusí být součástí filozofie dějin. Do této disciplíny řadí pouze takové úvahy o dějinách, které se týkají jejich smyslu jako procesu, tj. řetězce událostí, jež následují po sobě a jsou určitým způsobem navzájem spjaté. Odpověď na otázku po smyslu dějin může být pochopitelně buď kladná, nebo taková, že smysluplnost historie zpochybňuje. Diskuse o smyslu dějin je důležitá přinejmenším ze dvou teoretických důvodů: 1. slouží ke stanovení směru vývoje dějin, respektive k popření jejich obecné tendence; 2. rozhoduje o hodnocení událostí a epoch. I tehdy, když filozofie dějin popírá obecný smysl historie, snaží se vysvětlit průběh dějin a zároveň zhodnotit jejich složky. Podle Kuderowicze intence vysvětlit dějiny, a to tím, že je jim připsán, nebo odepřen obecný smysl, určuje směr, kterým se ubírá zájem filozofie dějin.

Do filozofie dějin patří ovšem ještě další problematika, a to filozofické úvahy o hodnotě historického poznání (tzv. kritika historického rozumu). Tu však v této studii ponechává polský autor stranou a soustřeďuje se plně na nástin vývoje diskuse o smyslu dějin.

Filozofie dějin jako samostatná a vědomě pěstovaná filozofická disciplína se objevila teprve v novověkém myšlení. Jako jeden z prvních ji rozvíjel italský myslitel přelomu sedmáctého a osmnáctého století G. Vico. Tvůrcem názvu byl pak v polovině osmnáctého století Voltaire. To však neznamená, že problematika filozofie dějin se objevila teprve tehdy, když se tato disciplína konstitovala a dostala své jméno. Nesetkáváme se však s ní podle Kuderowiczova názoru v antice, nýbrž poprvé teprve v křesťanské filozofii.

Kuderowicz píše, že antická filozofie zkoumala člověka, společnost i kulturu na pozadí, v němž nebylo místa pro dějinný proces. Antické myšlení nezformulovalo pojem vývoje jako soudržného procesu přeměn, v němž se objevují nové jevy, jež dříve neexistovaly a předeem se nepředpokládaly. Starověk znal změnu bez vývoje, pohyb bez vytváření něčeho nového. Tato struktura myšlení podle polského autora vysvětluje, proč starověk nepoložil otázku smyslu dějin a nevytvořil filozofii dějin. Vysvětlení tohoto způsobu myšlení je třeba hledat ve vlastnostech

antické kultury a společnosti, např. v omezení společenského života na úzký okruh městského státu, v hlásání přirozenosti dělbý obyvatelstva na pány a otroky, občany a barbary, v pocitu závislosti na přírodě a v silných vlivech náboženství hlásajícího, že svět podléhá nepostižitelným, neúprosným silám, což s tímto pocitem souviselo. Určité, avšak ne-realizované předpoklady vzniku otázky po smyslu dějin nacházíme podle Kuderowicze až na sklonku starověku u stoiků, v jejich pojetí lidské přirozenosti a jednoty všeho lidstva.

Problematika filozofie dějin nenalezla tedy v antickém myšlení živnou půdu a objevila se podle polského autora teprve v křesťanství, poprvé a v nejvýraznější podobě u Augustina. Zde totiž již nacházíme určité nutné teoretické podmínky, určité názory, které sice nebyly vždy výslovně formulovány, jež však byly považovány za zřejmé, a teprve na jejich základě mohlo vůbec dojít k řešení otázky smyslu dějin. Podle Kuderowicze jde o tři předpoklady.

První podmínkou uznání obecného smyslu dějin je koncepte lineárního vývoje, který má absolutní počátek a určitý směr. V případě, že se uznávají pouze cyklické změny a stále opakování jevů, předpokládá se obvykle existence něčeho stálého a věčného, rozhodujícího o významu jevů. Pak otázka po smyslu dějin ztrácí svůj význam, neboť ta je vždy otázkou po smyslu vývoje. Lineární koncepte dějin, akcentující proměnlivost událostí, otvírala perspektivy hledání principu, který by tyto změny vysvětloval a hodnotil.

Druhým předpokladem úvah o smyslu dějin je koncepte historického času, jejíž podstatou je výrazné významové rozlišení minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Konečně třetím předpokladem filozofie dějin je přesvědčení, že existuje subjekt dějin, zajišťující souvislost mezi událostmi tvořícími obsah historického vývoje. Tento subjekt nelze ovšem ztotožňovat s lidským jedincem, neboť dějinný vývoj se neredukuje na individuální osudy, což však nesnižuje roli jedinců v dějinách. Bez koncepte lidského druhu jako celku, na němž participují různé národy a státy, se dá těžko hovořit o světových dějinách, vymezovat jejich tendence a stanovit jejich smysl.

Způsob, jakým se vysvětluje smysl dějin, má podle Kuderowicze vliv i na jiné otázky. Na prvním místě je třeba v této souvislosti uvést princip periodizace dějin. Způsob chápání smyslu dějin ovlivňuje často kritéria klasifikace historických epoch i určení bodů zvratu. Zvolená periodizace má zase význam pro hodnocení současnosti. Často právě snaha pochopit současnou dobu vedla k otázkám po smyslu dějin. Úvahy o této problematice vedou konečně rovněž k reflexím, jež se týkají hlavních determinant historického vývoje. Problematika mechanismu historie je důležitou složkou filozofie dějin, je často nej-

spornější a představuje ohnisko teoretických konfliktů.

Kuderowicz píše, že vývojové pojetí lidstva je plodem epochy společenských třesů, epochy přehodnocování hodnotových systémů a vytváření nových civilizací a sociálních struktur. Vznik křesťanství a katolické filozofie byl nesporně výsledkem společenského a kulturního přelomu spjatého se zánikem římské civilizace a s přechodem k novému systému uspořádání společnosti. Za těchto okolností se problematika historického vývoje objevila nejprve v křesťanském myšlení. Po celý středověk byla pěstována pouze na půdě teologie a pojímána jako její složka. Dějiny totiž byly chápány jako výsledek božích záměrů. Kuderowicz se však ve své knize nezabývá teologií dějin, neboť ho zajímají osudy filozofie dějin, pěstované vědomě jako specifická disciplína spjatá s úvahami o historickém procesu. Interpretace dějin z hlediska teologie je pouze jakousi „prehistorií“ vlastní filozofie dějin.

Kuderowicz správně konstatuje, že vznik a jednotlivé vývojové etapy filozofie dějin těsně souvisejí s objektivními společenskými procesy a jsou bez analýzy těchto souvislostí nevysvětlitelné. Období rozkvětu filozofie dějin spadají zpravidla do epoch historických přelomů. Jak jsme již uvedli, vyslovuje polský autor názor, že problematika této disciplíny se objevila v době zániku antické kultury a otrokářského systému, v době, kdy se začala vytvářet nová společenská formace, jakou byl feudalismus. Vznik filozofie dějin jako samostatné disciplíny novověkého myšlení spadá do období prohlubujícího se rozkladu feudalismu a přechodu ke kapitalistické společnosti. Epocha buržoazních revolucí osmnáctého a první poloviny devatenáctého století je pak obdobím bujného rozkvětu různých historiozofických koncepcí.

Bezprostřední vliv na vývojové proměny filozofie dějin měly hlavně změny sociální struktury, to, že se do čela společnosti dostávaly nové třídy, i vznik nových třídních konfliktů. V dějinách sociálních konfliktů je proto třeba podle Kuderowicze konečně hledat vysvětlení vývoje historiozofických problémů a stanovisek. Nelze však zapomínat, píše autor dále, že teoretické koncepte není možné redukovat pouze na exprese postojů sociálních seskupení. Teorie se totiž vyznačují relativní autonomií vůči společenským podmínkám, ve kterých vznikají, i vůči společenským potřebám, jež uspokojují. Proto každá filozofie dějin je výsledkem dvou druhů inspirace: jeden pramení ze struktury společenských vztahů a konfliktů, druhý ze zůsta-veného teoretického dědictví.

Úvahy o dějinách historiozofie se podle Kuderowicze vyvíjejí v hraniční oblasti mezi dějinami společenského vědomí, v jehož rámci filozofie dějin funguje, a dějinami filozofického myšlení, v němž filozofie dějin hledá zdůvodnění a jež sama zpětně modifikuje.

Když vysvětlil genezi a pojem filozofie dějin, přistupuje Kuderowicz v dalších kapitolách své práce k analýze jejich nejvýznamnějších etap v evropském myšlení. Ve druhé kapitole si všímá osvětské filozofie dějin, která je, jak známo, první plně konstituovanou formou této disciplíny. Píše, že filozofie dějin jako samostatná disciplína jsoucí reflexí historického vývoje byla výsledkem dlouhodobého procesu, jímž prošla historická věda a koncepce člověka od renesance po osvícenství. Nejobecnější vzato, spočíval tento vývoj v tom, že na jedné straně byla překonávána providencialistická interpretace dějin a na druhé straně historie kronikářského typu, omezující poznatky o minulosti na výčet jednotlivých událostí, krátce řečeno, ve vypracování vědecké historie ve formě syntetického pojetí různých odvětví kultury a společenského života, ve formě vědy vysvětlující popsané události vlastnostmi lidské činnosti a podmínkami, v jakých tato činnost probíhá.

Argumenty ve prospěch takového pojetí dějin se hromadily postupně. Uvedené pojetí nevznikalo bez ostrých kontr verzí, bez odporu ze strany přívrženců providencialismu a takového zkoumání dějin, které k nim přistupovalo z teologických a biblických pozic. Kuderowicz však upozorňuje, že už v myšlení italské renesance se setkáváme s historickými popisy, v nichž jsou události vysvětlovány individuálními motivy, vášněmi a snahami politiků a státníků. Jako příklad velmi správně uvádí Machiavelliho a jeho práci o dějinách Florencie. Určité polemické akcenty vůči augustinské tradici shledává rovněž v díle Jeana Bodina. Přívrženci teologie dějin se však nevzdávají snadno. Svědčí o tom některé práce J. Bossueta z druhé poloviny sedmnáctého století. Nicméně providencialismus je stále více zatlačován a jeho překonání můžeme považovat za východisko osvětské filozofie dějin, jejímiž hlavními představiteli jsou Montesquieu a Voltaire. Právě na tvorbě těchto dvou myslitelů demonstruje Kuderowicz základní tendence sporu o principy interpretace událostí a o sféru společenských jevů, která je v dějinách rozhodující, jak se s ním setkáváme v osmnáctém století.

Polský autor však upozorňuje, že filozofie dějin jako samostatná filozofická disciplína se neformovala pouze laicizací historické vědy a emancipací myšlení o dějinách od teologických pojetí. Ve společenských podmínkách, kde ideologicky i politicky dominovala církev, vznikala filozofie dějin i jinou cestou, a to tak, že přejímala teologické a náboženské termíny a prvky, přičemž jim dávala nový obsah. Klasickým příkladem této cesty vytváření filozofie dějin byla podle Kuderowicze tvorba italského myslitele sedmnáctého až osmnáctého století G. Vica, jehož názory se podrobněji zabývá.

V závěru úvah o osvětské filozofii dějin analyzuje autor teorii kumulativního pokroku, reprezentovanou především Turgotem a

Condorcetem, i myšlenky jejich kritiků, jimiž byli hlavně Rousseau a Mably.

Kritika teorie pokroku otevřela před filozofií dějin nové perspektivy, a to tím, že upozornila na změny společenských institucí a na konflikty, které s nimi souvisejí, a dále tím, že vytyčila problém morálního hodnocení historických jevů, založeného na kritériích vznikajících v dějinném vývoji samém. Konečně se stalo možným pojetí dějinného procesu jako oblasti, v níž by se uskutečňovaly morální hodnoty. Takto kritikové pokroku, i když nevytvořili plně propracovanou filozofii dějin, připravili půdu pro vznik nového typu této disciplíny, jehož hlavním znakem bylo, že se soustředil na konfrontaci morálních hodnot s historickým vývojem. Této problematiky se chopila a různé verze jejího řešení vypracovala německá klasická filozofie přelomu osmnáctého a devatenáctého století, jíž se Kuderowicz zabývá ve třetí kapitole.

Z této filozofie analyzuje především historizofické spisy Kantovy, Fichtovy a Hegelovy. Hlavní přínos německé klasické filozofie v oblasti filozofie dějin spatřuje Kuderowicz v tom, že vytyčila otázku, jaké kolektivní či společenské seskupení rozhodují o dějinném vývoji. Byla to jedna z těch otázek, jež se vynořily při pokusech o zobecnění výsledků francouzské revoluce. V osvětském myšlení tento problém ještě neexistoval. Další novou věcí, kterou německá klasická filozofie vnesla do teorie pokroku, bylo podle Kuderowicze to, že poukázala na různé konflikty mezi dobrem a zlem jako na neoddelitelnou vlastnost historického procesu. Konečně je nově ve srovnání s osvícenstvím v německé klasické filozofii formulována a řešena rovněž otázka objektivnosti historického procesu, otázka vztahu jedince a dějin i otázka vztahu nutnosti a svobody.

Čtvrtou kapitolu své studie věnoval Kuderowicz problematice historických zákonitostí. Upozorňuje, že prvky deterministického pojetí dějin nacházíme už u francouzských tradicionalistů přelomu osmnáctého a devatenáctého století i u utopických socialistů. Vliv historického determinismu a teorie zákonitosti na interpretaci pokroku demonstruje pak v samostatné podkapitole na díle Augusta Comta. Spory mezi mysliteli v této oblasti se však netočily pouze okolo toho, zda dějiny podléhají zákonitostem, či nikoli, ale probíhaly i uvnitř tábora zastánců determinismu, a to o to, jaké jsou určující faktory zmíněných zákonitostí. Kuderowicz se postupně kriticky vyrovnává s takovými historickými formami determinismu, jakými byly geografický determinismus, demografický determinismus, ekonomický determinismus, tainovská teorie faktorů apod. Rozsáhlejší kritikou analýzu věnuje v závěru kapitoly rovněž psychologickému zdůvodňování historického determinismu.

Na počátku devatenáctého století dospěla filozofie dějin v dílech svých nejvýznamnějších představitelů do stadia, kdy sice správně formulovala některé základní otázky dějin-

ného procesu, ale nebyla schopna, zejména v důsledku idealistických a metafyzických východisek, dát na ně uspokojivou odpověď. S tou přichází teprve materialistické pojetí dějin, jež vychází z kritiky historického idealismu; nechápe dějiny jako odraz či výtvar vědomí, ale naopak, vědomí je podle něho vždy koncepcí výrazem a odrazem procesů probíhajících ve společenském bytí, jež je základem veškerých dějin. Materialistické pojetí dějin přisuzuje tedy vědomí tu úlohu, kterou ve společnosti fakticky má, a přesně stanoví mechanismus jeho fungování. Zcela novou kvalitu představuje materialistické pojetí dějin rovněž v řešení otázky společenského pokroku a jeho kritérií. Klíčovou roli zde sehrál marxistický pojem společensko-ekonomické formace. Hlavním a rozhodujícím kritériem pokroku v Marxově pojetí je míra souladu výrobních sil a výrobních vztahů. Nově je v marxismu kladena rovněž otázka subjektu dějin. Její řešení je zde neodmyslitelné od teorie třídního boje. Vyústěním tohoto komplexu otázek je pak jeden ze základních objevů marxismu — objev historického poslání dělnické třídy. Materialistické pojetí dějin je rovněž první teorií společnosti, která přesvědčivě řeší jeden z klíčových problémů filozofie dějin, jakým je problém vztahu individua a dějinných tendencí.

Všemi těmito otázkami se Kuderowicz zabývá v páté kapitole své knihy, nazvané *Marxovská dialektika dějin*, kterou uzavírá tímto shrnutím: „Historiozofická řešení sloužila v marxismu nové metodě historických zkoumání, lepšímu pochopení minulosti, vstřížnější diagnóze současnosti a účinnému řízení společnosti. Navazující na přínos německé klasické filozofie, rozvinuli Marx a Engels dialektickou teorii pokroku, zdůrazňující roli rozporů v dějinném vývoji. Navázali také na historický determinismus. Vnesli do filozofie dějin nové a originální momenty, jež byly vyvozeny hlavně z toho, že přiblížili k roli společenských tříd a k jejich antagonismům v dějinách. I když nebyli objeviteli společenských tříd a jejich boje, ale rozvinuli myšlenky francouzských historiků, teprve v jejich vizi dějin nabylo pojetí třídního boje velkého teoretického významu ve vysvětlování mechanismu dějin a zároveň praktického významu jako důležitý předpoklad politické činnosti. Díky tomu překonali dilemata, v jejichž zajetí byla idealistická filozofie dějin (individuum a lidstvo jako subjekt dějin, svobodný jedinec a působení zákonitostí, jedinec jako autor, či aktér dějin). V tradičních otázkách filozofie dějin Marx a Engels opět objevili koncepcí, díky nimž otevřeli nové perspektivy jak před historickou vědou a sociologií, tak před politickou činností“ (s. 153–154).

Vznik buržoazní sociologie ani vznik materialistického pojetí dějin, přestože oba tyto myšlenkové proudy podrobily filozofii dějin — ovšem z rozdílných pozic — ostré kritice, neznamenají zánik historiozofických koncepcí.

V rámci buržoazní filozofie jsou tyto koncepce nadále pěstovány. Avšak kdežto filozofie dějin na přelomu osmnáctého a devatenáctého století byla některými svými stránkami disciplínou ideově napomáhající likvidovat starý feudální řád, buržoazní filozofie dějin v druhé polovině devatenáctého století má zcela zřetelné konzervativní a někdy i reakční rysy. Projevuje se to konkrétně u takových autorů, jako byl Burckhardt, Sorel, Pareto, Dilthey, Windelband, Rickert, Simmel, Nietzsche aj., pro něž je typický odpor k myšlence pokroku a zákonitosti v dějinách. Dějiny jsou líceny jako řada katastrof a ke slovu se dostávají zastánci fatalistického pojetí historie. Typickým reprezentantem této tendence byl Oswald Spengler. Druhým pólem pojetí dějin z pozic buržoazie jako třídy, která už není schopna pozitivně reagovat na rozpory té společnosti, na jejímž vytvoření měla hlavní podíl, jsou tzv. heroistické teorie, a to jednak ve své konzervativní podobě, představované hlavně T. Carlylem, jednak ve své „demokratické“ podobě, reprezentované především ruským nacionalismem. Všechny tyto historiozofické tendence, odrážející neschopnost buržoazie a jejích teoretiků vyrovnat se pozitivně s problematikou imperialistického stadia ve vývoje kapitalismu, Kuderowicz přesvědčivě analyzuje a kritizuje v šesté kapitole své studie, nazvané *Katastrofismus a heroismus ve filozofii dějin*.

Šedmá kapitola recenzované práce se vrací k některým základním otázkám, které vytyčila filozofie dějin ve své buržoazní podobě, ale které důsledně řeší teprve materialistické pojetí dějin. Jde především o marxistické pojetí role osobnosti v dějinách, které se kriticky vyrovnává s heroistickými teoriemi a přichází se svou pozitivní odpovědí na tuto otázku. Dále je zde analyzována problematika dějinné nutnosti, role vědomí v dějinách a vztah socialistické revoluce ke kontinuitě kultury. Polský autor při řešení těchto otázek vychází zejména z děl Plechanovových, Luxemburgových, Bucharinových, Leninových a Gramsciho, přičemž poukazuje na některé teoretické slabiny autorů uvedených na prvních třech místech a kritizovaných implicitě či explicitě Leninem a Gramscim.

V poslední kapitole, nazvané *Problémy dneška ve filozofii dějin*, autor nejprve kriticky analyzuje nejreprezentativnější buržoazní historiozofické koncepce z let mezi první a druhou světovou válkou i z let poválečných. Radí mezi ně pojetí vývoje civilizací u Arnolda Toynbeeho, názory katolických filozofů E. Mouniera a J. Maritaina a konečně názory na dějiny a jednotu lidstva v dílech Karla Jaspersa.

Z. Kuderowicz je přesvědčen, a v závěru své práce to explicitě vyjadřuje, že „je klamné mínění, že filozofie dějin již ztratila svůj význam a patří do minulosti filozofického myšlení. Imponující rozvoj historické metodologie zdaleka nelikviduje historiozofickou problematiku. Kritika filozofie dějin, hledající jejich obecný smysl a cíl, nevedla... k zá-

niku této filozofické disciplíny, i když měla za následek změnu profilu jejího zájmu, vynášející do popředí problematiku mechanismu historických přeměn. Filozofie dějin vytvořila rovněž kritéria hodnocení historických událostí a principy hodnocení projevů kolektivního života. Zdroje těchto otázek tkví v konfliktech a těžkostech, které přináší vývoj společnosti v každé etapě“ (s. 255). Kuderowicz se domnívá, že soudobá epocha, charakterizovaná vědeckotechnickou revolucí a konfrontací kapitalismu a socialismu, vytyčuje před filozofii dějin čtyři základní otázky: a) otázku odpovědnosti za další vývoj lidstva, b) otázku jednoty lidstva v tom smyslu, že neexistují „hodnotnější“ a „méněcennější“ národy a kultury, což potvrzuje likvidace koloniálního systému a rychlý rozvoj relativně zaostalých států, c) určení místa vědy a techniky ve vývoji společnosti v souvislosti s jejich stále rostoucím významem (s tím je spjata otázka odpovědnosti vědců za výsledky jejich výzkumů a za způsob jejich využití), d) otázku významu tradic jako souboru hodnot vytvořených dřívějšími generacemi. Zdá se však, že okruh problémů by mohl být rozšířen o další otázky, které už Kuderowicz neuvádí, ale jež jsou neméně závažné.

Kuderowiczova práce má samozřejmě poslání spíše informativní a popularizační. Přes-

to však se domnívám, že její autor neměl ponechat stranou dvě otázky, bez jejichž alespoň stručného řešení se mi jeho práce zdá být v jistém smyslu neúplná: je to jednak otázka hlubšího objasnění vztahu mezi filozofií dějin a materialistickým pojetím dějin a jednak otázka vztahu soudobé marxistické sociologie k filozofii dějin pěstované dnešními buržoazními autory.

Výhradu mám ke Kuderowiczovu jednoznačnému tvrzení, že antický starověk nevytvořil filozofii dějin. Nevytvořil ji jistě v té podobě, jaké nabyla v klasickém období svého rozvoje. Domnívám se však, že to nebyli teprve stoikové, u nichž byly jisté náznaky, jež mohly vést k typicky historiozofickým úvahám, ale, že to byl už např. Platón, neboť jeho pojetí vývoje forem politické moci a přeměny jedné v druhou obsahuje určité základní prvky typické pro filozofii dějin.

Závěrem je možné napsat, že Kuderowiczova kniha je dobrým úvodem do studia filozofie dějin a vhodným přehledem jejích hlavních otázek. Pro hlubší orientaci je však třeba použít rozsáhleji koncipovaných a analyticky pojatých prací, např. sice už staršího, ale stále cenného díla sovětského autora I. S. Kona *Kritický nástin filozofie dějin 20. století* (Praha 1963).

Jan Sedláček

Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce (VII. sovětsko-československé filozofické symposium)

Ve dnech 1.—5. prosince 1975 probíhalo v Domě vědeckých pracovníků SAV ve Smolenicích VII. sovětsko-československé filozofické symposium. Bylo věnováno tématu *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*. V jeho průběhu vystoupili pracovníci moskevského Filozofického ústavu AV SSSR, Ústavu pro sociální výzkum AV SSSR, pražského Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a slovenského Ústavu filozofie a sociologie SAV. Již tradičně se na něm projevila hluboká sounáležitost naší marxisticko-leninské filozofie a sociologie s filozofií a sociologií sovětskou v řešení důležitých a aktuálních problémů budování socialismu a objektivně nutná vazba naší společenské vědy na mohutný vědecký potenciál SSSR.

Přednesené příspěvky lze zahrnout v podstatě do tří tematických okruhů: vlastní strategie spojení předností socialismu a vědeckotechnické revoluce, socialistický způsob života a vědeckotechnická revoluce a zespolštění vědy a její využití jako výrobní síly.

Hlavní referáty přednesli akademik Andrej Širácký, člen korespondent Radovan Richta a A. I. Arnoldov, DrSc. Všechny přednesené příspěvky dokumentovaly, že spolupráce českých a slovenských filozofů a sociologů se sovětskými vědci není dána jen teoretickými základy, ale vyrůstá z praktické báze, dané reálnými úkoly výstavby rozvinuté socialistické společnosti a jejího přechodu ke komunismu — vysoce rozvinutá věda a technika urychluje v případě ČSSR formování rozvinutého socialismu a v případě již zralého socialismu v SSSR se stává základnou budování komunistické společnosti. Předkládaná informace o uvedeném symposiu se vzhledem k značnému počtu příspěvků a jejich rozsahu pokouší dát pouze určitou kvintescenci prezentované a diskutované problematiky. Některé referáty budou publikovány ve společném československo-sovětském sborníku, ve Filozofickém a Sociologickém časopise, v Informačním bulletinu Problémové komise k otázkám ideologického boje a v časopise Teorie rozvoje vědy.

Akademik A. Širácký ve svém úvodním referátu *Politické a filozofické aspekty vědeckotechnického rozvoje* poukázal na nutnost věnovat stále výraznější pozornost také souvislostem vědeckotechnického a sociálně politického rozvoje. Pokud se díváme na vědu

jako celek (přírodní, technické a společenské vědy) a chápeme ji v těsné souvislosti s politikou a ideologií, stává se zřejmým, že věda v dějinách i ve společenském rozvoji vystupuje daleko za hranice své výrobní ekonomické funkce. Vždyť věda (a spolu s ní i technika) se dotýká všech oblastí života — přírody, společnosti i myšlení, přičemž věda a technika jsou objektivně determinovány rozvojem společenských podmínek a zároveň samy významně zasahují do charakteru výrobních sil a výrobních vztahů, mění tvářnost všech aspektů společenského života.

Člen korespondent Radovan Richta ve svém vystoupení na téma *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce* zdůraznil ten moment epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, jenž je spjat se zákonitým spojením procesu formování nových socialistických a komunistických společenských vztahů a procesu revolučního rozvoje struktury a dynamiky výrobních sil v podmínkách rozvoje vědeckotechnické revoluce. Ve skutečnosti se nejedná o dva rozličné procesy, ale o dva aspekty vlastně jednoho procesu společenského vývoje, uvažovaného v jednom případě z hlediska předmětného, materiálního obsahu a ve druhém z hlediska společenské formy. Ve vztahu k vědeckotechnické revoluci spočívají přednosti socialismu ve veškerých rysech jeho ekonomického zřízení a vůbec v celém jeho společenském systému. Vyplývají z třídních základů socialismu, z jeho historického charakteru jako společnosti, jejíž základní subjektivní silou je dělnická třída a její strana, tj. síla, jejímž životním zájmem je přetváření všech společenských a technických podmínek, omezujících život člověka za kapitalismu, a formování beztrždní komunistické společnosti. Přednosti socialismu se v této souvislosti promítají do možnosti celospolečenského plánovitého řízení procesu vědeckotechnické revoluce, do jejího společenského cílového zaměření a do koncipování dlouhodobé strategie rozvoje procesu vědeckotechnické revoluce jako vysoce relevantní komponenty dlouhodobé strategie rozvoje socialistické společnosti.

Spojení dělnické třídy s vědou, které od samého počátku charakterizovalo revoluční proces přechodu od kapitalismu k socialismu, získává po vítězství socialistických výrobních vztahů a po vybudování celého systému socialistické společnosti novou kvalitu, na jejímž základě se začíná rozvíjet dlouhodobý proces spojení společenské práce dělníků, jež se historicky zformovala na základě oddělení vědy jako zvláštní potence společenské práce

podřízené moci kapitálu, a vědy jako všeobecné společenské práce, zbavené v podmínkách kapitalismu své bezprostřední vazby s výrobní prací a postavené k ní do protikladu. Na jedné straně tedy získává věda za socialismu společenské podmínky odpovídající jejímu společenskému charakteru. Na druhé straně pak socialistické společenské formy nacházejí v rozvoji vědy a v jejích aplikacích v celém systému výrobních sil svoji materiální základnu a prostředek svého rozvoje. Nová úroveň dialektiky výrobních vztahů a výrobních sil je základem, z něhož vycházíme při charakteristice předností socialismu ve vztahu k procesu rozvoje vědeckotechnické revoluce. Při analýze předností socialismu jde především o mimořádně vážné otázky vnitřních zákonitostí rozvoje socialistické společnosti a z nich plynoucích možností urychlení socialistického rozvoje a zabezpečení realizace cílů socialismu.

Základní rys vědeckotechnické revoluce v socialistické společnosti je ztělesněn ve skutečnosti, že zároveň s procesem přetváření světa na každém jeho stupni se formuje i společenský subjekt daného procesu – socialistická společnost, vedená dělnickou třídou a její stranou. Celý tento proces se rozvíjí jako proces osvojení vědy dělnickou třídou a celým kolektivem pracujících, jako proces přeměny vědy a její aplikace ve zprostředkující článek celkového společenského rozvoje sil a schopností člověka.

V těchto souvislostech tedy stále výrazněji vystupuje v socialistických společenských podmínkách do popředí problematika spjatosti sociálního, vědeckotechnického a kulturního rozvoje. Narůstající rozsah a četnost změn vyvolaných rozvojem vědy a techniky stále intenzivněji ovlivňují základní aspekty životního procesu lidí: charakter práce, rozvoj spotřeby a životní úroveň, vyrovnávání rozdílů mezi městem a venkovem, rozvoj kvalifikace a vzdělání, vzájemné působení mezi člověkem a přírodou, strukturu potřeb, škálu hodnot a motivací činností a vůbec celý způsob života člověka. Konference tyto otázky a problémy vyjádřila především v celé řadě příspěvků k tematickému okruhu – Socialistický způsob života a vědeckotechnická revoluce.

Velmi zajímavým a podnětným referátem byl v této oblasti příspěvek A. I. Arnoldova z Filozofického ústavu AV SSSR, nazvaný *Socialistický způsob života a duchovní kultura*. Autor vymezil duchovní kulturu jako syntetický, komplexní jev, jenž se vyznačuje třemi parametry, a to třídním, národním a společensko-historickým charakterem. Zdůraznil růst sociální role kultury a poukázal na tu skutečnost, že kulturní revoluce je na rozdíl od vědeckotechnické revoluce spjata pouze se socialismem. Socialistická kultura představuje významný sociální fenomén přispívající k všestrannému rozvoji člověka, k humanizaci lidské osobnosti. Vycházejí z Leninovy myšlenky poukázal referent na zásadní funkci politické kultury při rozvíjení

socialistické revoluce. Do úrovně socialistického způsobu života se významně promítá zvláště kvalitativní úroveň kultury lidských vztahů a proto i jeden z úkolů výzkumu filozofických otázek rozvoje a úlohy kultury za socialismu, řešený FÚ AV SSSR, je věnován místu kultury v socialistickém životním způsobu.

A. I. Arnoldov shrnul charakteristické rysy kultury rozvinutého socialismu do deseti kritérií, jež odrážejí např. kvalitativně nový stupeň kulturního rozvoje, vyžadující aktivizaci člověka, vztah sociální stejnorodosti a nové společenské kultury, internacionalizaci duchovní kultury, zdokonalování vzdělání v podmínkách rozvoje procesu vědeckotechnické revoluce za socialismu, nový socialistický typ kultury lidských vzájemných vztahů, poslední sociální úlohy kultury a hodnocení její efektivity apod. Duchovní kultura má výraznou souvislost se všemi oblastmi společenského života a již klasikové marxismu-leninismu poukazovali na objektivní nutnost jednoty politiky, ekonomiky a kultury za socialismu. V současné době jsme pak svědky rostoucího ideologického boje v různých sférách duchovní kultury, což vyžaduje, aby byla věnována zvýšená pozornost kritice buržoazních koncepcí kultury.

Člen korespondent SAV V. Cirbes ve svém vystoupení poukázal zejména na ty aspekty rozvoje socialistické společnosti, které se dotýkají zákonitého rozvoje plánovitosti a uvědomělosti mas. Soustředil značnou pozornost na problematiku sociálního prognózování a plánování, zvláště pak na rozpracování principů plánovitého řízení procesů formování socialistického životního způsobu a společenského vědomí lidí.

J. Filipec se ve svém příspěvku *Způsob života a společenské systémy* zaměřil na problematiku, jejíž rostoucí aktuálnost je podmíněna dvěma příčinami: především vnitřní příčinou, spočívající v naléhavých potřebách soudobé etapy výstavby rozvinuté socialistické společnosti, a zároveň i příčinami, jež vyplývají z charakteru a orientace soudobého ideologického střetnutí a jsou spjaty s pokusy buržoazní ideologie dát „svůj“ vlastní výklad této otázky. Kategorii „životní způsob“ používal autor referátu ve smyslu definice uvedené ve společné československo-sovětské publikaci *„Člověk-věda-technika“* (Praha-Moskva 1973, české vydání, 227), v níž se na první místo staví kategorie lidských činností. Analyzoval v této souvislosti rostoucí význam činností spjatých s vědomým utvářením společenských procesů v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu. Zvláštní pozornost věnoval dialektice vztahu uvědomění-potřeby-činnosti a zdůraznil klíčový význam mnohotvárných aktivit. V této souvislosti také analyzoval společenský proces utváření socialistického způsobu života, nejen z hlediska uspokojování potřeb, ale zejména z hlediska jejich zušlechťování a pozvedání na vyšší úroveň. Poukázal na to, že proces osvojování výsledků vědeckotechnického rozvoje v pod-

mínkách socialistické společenské formace postupně prohlubuje rozdíly v životě lidí za kapitalismu a za socialismu, přičemž zároveň probíhá sblížení a internacionalizace životního způsobu v zemích socialistického společenství.

Značná pozornost byla věnována též otázkám mravního rozvoje nového člověka v podmínkách formování socialistického životního způsobu. V. Rogovin se ve svém vystoupení na téma *Mravní problémy socialistického životního způsobu* zaměřil na charakteristiku morálky a mravů jako elementů životního způsobu, na souvislosti způsobu života a způsobu myšlení, změny životního způsobu pod vlivem vědeckotechnické revoluce a nové sociálně etické problémy. Vědecké rozpracování sociálně etických principů socialistického životního způsobu má mimořádný význam pro formování koncepce sociálních cílů společnosti. Velmi podnětná byla též jeho informace o využívání výsledků sociologických výzkumů při rozvíjení vztahů mezi lidmi na některých velkých sovětských podnicích.

B. Filipcová v příspěvku *Morální norma a chování v utváření socialistického životního způsobu* poukázala na změny v životním způsobu a funkci morálky, jež vstupuje jako dílčí komponenta do životního způsobu a spolu se světovým názorem představuje určující formu vědomí. Dále se zabývala problematikou rozporu mezi morální normou a chováním, zdroji tohoto rozporu a historickou perspektivou jeho překonání.

Stále větší důraz, jenž se v současné době klade na rozpracování sociálně filozofických problémů člověka a jeho součinnosti se společností v podmínkách rozvoje procesu vědeckotechnické revoluce, se projevil i v celé řadě dalších hodnotných referátů. Obsahově byly zaměřeny na takové závažné a aktuální filozofické a sociologické otázky, jako například *hodnotový systém socialistické společnosti v přetváření života* (M. Huláková), *rozvoj a sblížení činnosti sociálních skupin v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti* (V. I. Bolgov), *problematika jednotlivých etap komunické společensko-ekonomické formace* (R. Roško), *perspektivy člověka v podmínkách vědeckotechnické revoluce za kapitalismu a socialismu* (J. Netopilík), *problém mezilidských vztahů za socialismu v podmínkách vědeckotechnické revoluce* (M. Svoboda), *rozvoj schopností a aktivity lidí* (Z. Javůrek) apod.

V souvislosti s rozpracováním problematiky vztahů vědeckotechnické revoluce a předností socialistického systému hospodářství se řeší i otázky efektivního působení vědy jako výrobní síly, jež závisí na řadě faktorů, mezi nimiž mají specifický význam především organizace a řízení vědecké činnosti, které jsou predeterminovány logikou rozvoje vědeckého poznání a hlavně existujícími společenskými vztahy, reálnými společenskými potřebami a rozpory. Odstranění mezí v uplatnění celospolečenských efektů rozvoje vědy a techniky, podmíněných soukromým vlastnictvím vý-

robních prostředků a využití vědy jako výrobní síly v zájmu celé společnosti, v zájmu formování subjektivních sil jako hybných sil společenského rozvoje — tvoří důležitý krok k spojování předností socialismu a rozvoje procesu vědeckotechnické revoluce. Z referátů věnovaných tomuto aspektu problematiky si zaslouží pozornost příspěvek R. Nejedlého *Proces socialistického zespolenštění jako základ rozvoje vědy* a příspěvek K. Müller-Mezinárodní socialistická integrace — nová etapa zespolenštění práce.

Velký důraz byl v průběhu symposia kladen na ideologické aspekty rozvoje procesu vědeckotechnické revoluce; v jednotlivých referátech a vystoupeních byly konfrontovány podmínky rozvoje vědy a techniky v socialismu a kapitalismu a značná pozornost byla věnována kritice buržoazních koncepcí rozvoje vědy a techniky. V této souvislosti představoval podstatný přínos zajímavý příspěvek sovětského vědeckého pracovníka V. V. Děnisova na téma *Vědeckotechnická revoluce a soudobý ideologický boj*.

Smolenické symposium umožnilo československým vědcům nejen v plodné konfrontaci se sovětskými vědci zhodnotit dosažené výsledky, vymezit a postihnout rozhodující momenty a problémy v této oblasti výzkumu, ale i ukázat cesty dalšího výzkumu, místa, na něž je třeba se v rozpracování této problematiky dále soustředit. Prostředky, které socialistickému člověku poskytuje vědeckotechnická revoluce, prohlubují totiž možnosti praktického osvojení a přeměny světa, radikálně nového vytvoření podmínek rozvoje společnosti, a tím i nevidaného rozmachu tvůrčích sil a schopností každého jednotlivce.

Karel Mráček

Řízení sociálního rozvoje v socialistické společnosti a úloha marxisticko-leninské sociologie

Sekce sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti při ČSAV a západočeská pobočka této společnosti v Plzni spolu s úsekem pro kádrovou a personální práci o. p. Škoda Plzeň uspořádaly ve dnech 29. a 30. října 1975 v Plzni seminář *Úloha marxisticko-leninské sociologie při řízení sociálního rozvoje v socialistické společnosti*.

Mezi šedesáti účastníky semináře byli sociologové, kteří se již delší dobu zabývají teorií a metodologií sociálního plánování, a více než jednu třetinu tvořili vedoucí pracovníci o. p. Škoda Plzeň.

Úvodní slovo přednesl ředitel pro kádrovou a personální práci oborového podniku Škoda v Plzni E. Šternér, nositel Řádu práce, pod jehož patronací se seminář konal.

Prof. V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická v Plzni) pak vystoupil s hlavním referátem *Úloha marxisticko-leninské sociologie při řízení sociálního rozvoje kolektivů*, jehož spoluautory byli V. Fiala (o. p. Škoda

Plzeň) a V. Zaremba (lékařská fakulta UK v Plzni). Referát vycházel z toho, že výrazným rysem směrnic XIV. sjezdu KSČ byla orientace na jednotně propojený ekonomický a sociální rozvoj naší společnosti, přičemž k řešení této problematiky se přihlášily i sociální vědy a mezi nimi na jednom z předních míst také marxistická sociologie. Vzhledem k tomu, že marxisticko-leninská sociologie plní nejen gnoseologické funkce, ale také funkce sociotechnické, tj. konkrétní programatické funkce přeměny reality ve shodě s výchozími skutečnostmi a vývojovými trendy, hlásí se naši marxističtí sociologové nejen ke studiu sociální struktury a dynamiky naší socialistické společnosti, ale rozpracováváním otázek sociálního plánování chtějí přispět i k řízení procesu sociálního rozvoje, ke propracování a účinnému využívání metod praktického ovlivňování sociální reality.

Autoři referátu přitom dávají za pravdu slovenskému autorovi J. Mihálíkovi, když říká, že omezovat plánování sociálního rozvoje jen na mikroúroveň, bez náležitých vazeb na celospolečenské potřeby, není správné a že by to mohlo vést k chybným přístupům vlastním buržoaznímu manažerismu s jeho technickým a fyziologickým přístupem k pracovníkovi, přičemž marxistická sociologie svými poznatky a svou metodologickou podstatou oprávněnost takového redukcionismu vyvrací a odmítá. Postavili se též proti chápání sociálního rozvoje a sociálního plánování jako jakési zcela samostatné sféry, což by zejména v praktických aplikacích ústilo slepě. Naopak zdůraznili vázanost sociálního rozvoje na ekonomické podmínky společnosti a komplexnost ekonomicko-sociálního plánování. Přitom uvedli, že posuzování otázek sociálního rozvoje a sociálního plánování jako problému celospolečenského, a nikoliv jen podnikového a jako problému dialekticky spjatého se všemi ostatními sférami rozvoje a plánování, především sférou ekonomickou, umožňuje rozlišit a kriticky posoudit reformistickou koncepci sociálního plánování, jež se objevuje v buržoazní sociologii. Tam je pojem *social planning* velmi častý, ovšem skutečné „sociální plánování“ za kapitalismu má krajně deformovanou podobu a reformisticky se omezuje například jen na plánování výběru a rozmisťování pracovníků, podnikovou sociální péči, popř. plánování rozvoje mezilidských vztahů v souladu s principy manažerské sociologie, tzv. *human relations*.

Jestliže na jedné straně by bylo chybou pomíjet celospolečenský charakter sociálního rozvoje a sociálního plánování, pak na druhé straně by bylo nedostatkem nedoceňovat sociální rozvoj na mikroúrovni. Přitom rozšíření sociálního rozvoje a sociálního plánování až na mikroúroveň je významným pokrokem v aplikaci marxistické sociologické metody na tuto oblast.

Z hlediska sociálního plánování v mikro-sféře se vychází z toho, že v socialistické ekonomice, v níž je základním subsystémem průmyslový podnik, je jedním z dominant-

ních sociálních článků pracovní kolektiv, který se stává prvořadým předmětem sociálního plánování na mikroúrovni.

Autoři referátu se pak podrobněji věnovali konkrétní péči o otázky sociálního rozvoje pracovního kolektivu v o. p. Škoda v Plzni, která prozatím vyústila do vypracování programu sociálního rozvoje do r. 1990 a do jeho zprůšnění v *Komplexním programu péče o pracovníky na léta 1976–1980* a má pokračovat postupnou sociální analýzou podniku a vypracováním plánu sociálního rozvoje na období 7. pětiletky.

Dále přešli k otázce překonávání toho, že se v sociálním plánování zabýváme především průmyslovými podniky, a vyslovili svůj souhlas s přesvědčením, že plánování sociálního rozvoje v nedaleké budoucnosti překročí rámec průmyslových podniků a podobné plány budou vypracovávat i v družstvech, obchodních organizacích, vědeckovýzkumných a projekčních organizacích. Za vysoce aktuální pak označili, že je třeba kvalifikovaně uvažovat o sociálním plánování nejen v oblasti podniků a ostatních pracovních organizací, ale i v mimopodnikové sféře, a to vzhledem ke vzájemným vazbám, přičemž jde například o zdroje pracovních sil, o školství, zdravotnictví, služby, dopravu, sociální zabezpečení a o řadu dalších otázek, jako je třeba úloha rodiny.

V závěru referátu autoři uvedli, že by se jako perspektivní úkol měly stanovit základní přístupy a způsoby, jak splnit požadavek integrování celospolečenských plánů sociálního rozvoje a plánů výrobních jednotek a komunit, neboť bez řešení tohoto problému nelze hovořit o plánování komplexního rozvoje socialistického člověka. Za jednu z cest řešení těchto metodických problémů autoři referátu považují vzájemnou informovanost komunit a výrobních jednotek a zastoupení obou složek při plánování jejich rozvoje, koordinaci plánů sociálního rozvoje a vytipování těch úkolů, na jejichž splnění by se podílely komunity i podniky.

První koreferát přednesl J. Kolář (Vysoká škola ekonomická v Praze) na téma *Prognózy a plány sociálního rozvoje podnikového kolektivu*. Především uvedl několik problémů, které bude třeba řešit v souvislosti se sociální analýzou v podniku, jejíž metodika je ve stadiu přípravy a experimentování v řadě československých podniků, které zpracovávají komplexní programy péče o pracovníky. Zmínil k nim: 1. problém hlavních rysů životního způsobu, diferencovaného podle jednotlivých odvětví národního hospodářství a podle hlavních profesí v těchto odvětvích, 2. problém priorit při řešení otázek podnikového kolektivu, 3. problém kvalitativního hodnocení stupně sociální zralosti podnikového kolektivu, 4. problém zachycení sociálních procesů, jež v podniku probíhají. Zhodnotil přijatou jednotnou metodiku sociálního plánování a uvedl některé problémy, které jsou spojeny s jejím uplatňováním.

J. Kolář pak zdůraznil, že mezi analýzu pracovních a životních podmínek, sociální struktury a sociální aktivity podnikového kolektivu a zpracování plánu jeho vývoje je třeba zařadit ještě dvě fáze přípravných prací, jimiž se sociální plán odlišuje od komplexního programu péče o pracovníky. Jsou to prognóza a koncepce dalšího vývoje podnikového kolektivu na pět, deset i dvacet let dopředu. Uvedl, že tyto prognózy musí být dvojího typu: 1. výzkumné, které mají odhalit hlavní tendence dalšího vývoje, 2. normativní, které mají hledat zbytek cesty k dosažení cílů společnosti.

Za náročnější a problematičtější než stanovení hlavních cílů v oblasti životní úrovně označil J. Kolář stanovení hlavních cílů společnosti v oblasti způsobu života. V tomto směru se ztotožnil s názorem, že konečným problémem socialistického životního stylu je otázka, jak modelovat a vytvářet socialistické mezilidské vztahy.

Dále se zabýval formulováním hlavních cílů plánu sociálního rozvoje, přičemž uvedl, že správně formulované cíle musí řešit jak vztahy společensko-věcné (člověk-stroj), tak i vztahy společensko-osobní (člověk-sociální skupina-podnikový kolektiv). Uvedl, že na základě formulace cílů je možno předvídat hlavní rozpory, které v podniku vzniknou a které bude třeba řešit, ať už to budou rozpory mezi těmi skupinami, které plán a jeho úkoly přijaly, a těmi skupinami, které plán nepřijaly, nebo rozpory mezi podnikem a společností. Zdůraznil též, že k základním cílům sociálního vývoje patří další vyrovnávání rozdílů v pracovních podmínkách a v životní úrovni.

V závěrečné části svého koreferátu se J. Kolář zabýval prognostickými možnostmi sociologie. Uvedl, že poměrně přesně je možno predikovat vývoj sociální struktury podniku a komunity. Pokud jde o prognózu vývoje sociální mobility, především pak fluktuace, dnes již víme, že její příčiny nemůžeme vysvětlit jen z podnikových podmínek, ale že je třeba brát v úvahu také situaci v okolních podnicích a v celé komunitě. Jako další oblast života podnikového kolektivu, kterou je nutno prognózovat, označil J. Kolář sociální klima podniku.

S informacemi o *přípravách na plánování sociálního rozvoje v ČSSR* vystoupil R. Chochola (federální ministerstvo práce a sociálních věcí). Zdůraznil, že pro důkladnou přípravu k další etapě v průběhu 6. pětiletky je třeba si vyjasnit rozdíly mezi komplexními programy a plány sociálního rozvoje, a to: 1. Komplexní programy péče o pracovníky se sestavují jen na úrovni jednotlivých organizací, zatímco plánování sociálního rozvoje se má stát systémem propojeným od centra přes jednotlivé stupně odvětvového i územního řízení až k podnikovým kolektivům. 2. Pro komplexní programy představuje plán v podstatě zdroj k zajištění úkolů v nich zakotvených. Plánování sociálního rozvoje bude organickou součástí celého plánovacího pro-

cesu. 3. Sociální výzkumy se při přípravě komplexních programů doporučují, při plánování sociálního rozvoje budou nezbytnou podmínkou. 4. K sestavení komplexních programů se nepožaduje využití vědeckých poznatků. Avšak jedním z hlavních cílů plánování sociálního rozvoje je opřít řízení sociálních procesů o soudobé poznatky věd o člověku. 5. Těžiště komplexních programů zůstává v tradiční péči o pracovníky, známé z kolektivních smluv. Plány sociálního rozvoje mají přinést přesnou pozornost na nehmotné stránky sociálního rozvoje, tj. na sociální vztahy a rozvoj osobnosti pracovníků.

Otázce *některých aspektů působnosti podnikové sociologie při plánování sociálního rozvoje v podnicích* se věnoval O. Havránek (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí). Uvedl objektivní podmínky trvalé potřeby plánovat sociální rozvoj podnikových kolektivů, přičemž zdůraznil, že podniková sociologie by mohla významně přispět k tomu, aby úloha plánu sociálního rozvoje byla chápána komplexně, ve vyváženém vztahu politických, ekonomických, fyziologických, ekologických, demografických i sociálně psychologických a sociologických faktorů. Poukázal na význam výchovně populařizační úlohy podnikové sociologie, spočívající v tom naučit podnikové kolektivy chápat význam plánu sociálního rozvoje a naučit je s ním pracovat. Podnikaví vedoucí pracovníci jsou dosud převážně zvyklí pracovat s exaktními, kvantitativními, výrobní ekonomickými ukazateli, avšak postupně si budou muset zvykat pracovat i s takovými ukazateli, které charakterizují chování a vědomí lidí, jejich postoje, uznávané životní hodnoty, motivační efekty nehmotných podmínek práce ap.

Koreferát *Efektivnost sociálních analýz* přednesl M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická v Praze). Charakterizoval sociální analýzu jako rozbor komplexu sociálních charakteristik podnikového pracovního kolektivu a jeho pracovních a životních podmínek a uvedl, že sociální analýza by měla v první řadě ukázat na ty skutečnosti, které znesnadňují práci, resp. život členů podnikového kolektivu, narušují jeho profil nebo v některých oblastech vyvolávají pracovní nespokojenost. Aby sociální analýza mohla splnit tyto obecné cíle je nezbytné, aby byla zaměřena na zachycení současného vlivu řady faktorů, které pracovní a životní podmínky členů podnikového kolektivu vytvářejí a ovlivňují. Jsou to faktory jednak vnitřní, subjektivní, jednak vnější, objektivní, a to podnikové i mimopodnikové, výrobní a sociální povahy. Z množství faktorů, jejichž vliv by měla sociální analýza zachytit, vyplývá požadavek interdisciplinárního přístupu k jejímu provádění — účasti sociologie, psychologie, teorie organizace a řízení, ekonomických věd apod. M. Tomšík dále uvedl, že kvalitní provádění sociální analýzy předpokládá vytvoření celého systému sociálně ekonomických informací, jehož součástí jsou i výsledky sociologických a sociál-

ně psychologických výzkumů. Rozebral, čím je ovlivňována efektivnost těchto výzkumů. Mezi faktory tuto efektivnost podmiňujícími uvedl i úroveň společenskovo vědní průpravy vedoucích hospodářských pracovníků a celkovou úroveň kadrové a personální práce v podniku. Příkladně se též k postupu, který se prakticky osvědčuje, a to k vypracovávání závěrečných výzkumných zpráv ve dvou variantách – v jedné širší, mající všechny potřebné náležitosti a obsahující detailní rozbor výsledků, včetně přílohového materiálu, a v jedné užší, obsahující pouze nejzávažnější výsledky a návrhy na praktická opatření, která by se stala základem pro rozpracování konkrétních opatření a popularizaci výsledků výzkumu mezi pracovníky podniku.

V. Fiala (o. p. Škoda Plzeň) vystoupil s příspěvkem *Sociální program jako východisko sociální analýzy*, jehož spoluautorem byl V. Valenta (o. p. Škoda Plzeň). Hovořil v něm o programu sociálního rozvoje kolektivu pracovníků o. p. Škoda Plzeň do r. 1990, který byl vypracován jako součást integrovaného dlouhodobého plánu podniku a je považován za první etapu sociální analýzy. Podrobně pak uvedl základní programové cíle a přístupy k řešení jednotlivých problémů, které budou podrobeny sociální analýze a přehodnocovány na základě nově získaných poznatků a upřesněné prognózy vývoje jednotlivých oblastí péče o pracující v o. p. Škoda Plzeň v příštích letech.

K. Herman (o. p. Škoda Plzeň) pak zevrubně probral *vývoj sociologie v o. p. Škoda Plzeň*. Zdůraznil tradici sociologie v tomto podniku, datující se již od r. 1946, a uvedl podrobnější přehled činnosti útvaru psychologie a sociologie, který byl v o. p. Škoda Plzeň zřízen v r. 1966. Konkrétně uvedl některé práce tohoto útvaru, jako spolupráci na souhrnné zprávě úseku pro kadrovou a personální práci *Současná úroveň a další rozvoj personálních činností v o. p. Škoda*, spolupráci s odborem kadrové práce na zpracování příručky *Výběr, hodnocení a příprava talentovaných pracovníků a kadrových rezerv* z r. 1970, která byla federálním ministerstvem hutnictví a těžkého strojírenství přijata jako vzorová, a dále na zpracování *Systému práce kadrového odboru a návrhu podnikové směrnice Komplexní hodnocení vedoucích pracovníků*, podíl na zpracování resortních pomůcek vydaných Institutem průmyslové výchovy v Praze, a to *Metodika tvorby kadrového modelu* a *Model řízení procesu adaptace pracovníků podniku*, a řadu provedených výzkumů, analýz nebo šetření. Nastínil pak programovou další činnost a uvedl, že hlavním úkolem sociologie v o. p. Škoda Plzeň v budoucnu bude integrovat přístup ke komplexnímu řízení sociálního procesu v podniku s ostatními humanitními vědami.

Otázce *přípravy kvalifikovaných inženýrsko-technických pracovníků ve vztahu k sociálnímu plánování* věnoval svou pozornost E. Jukl (Vysoká škola strojí a elektrotechnická v Plzni), který poukázal na několik

aspektů přípravy vysokoškolsky kvalifikovaných technických kádrů a na jejich význam pro další technicko-ekonomický rozvoj a pro zajišťování sociálních a ekonomických úkolů. Z nepříznivých skutečností, zjištěných soustavně prováděnými výzkumy, jež ukazují neuspokojivý počet i úroveň posluchačů vysokých technických škol, vyvodil závažný požadavek, aby škola byla co nejbližší závodům a jejich perspektivním potřebám a závody aby stále velkoryseji pomáhaly plnit funkci školy a hlouběji chápaly své výchovné poslání, pokud jde o výchozí profesní přípravu posluchačů a rozšíření polytechnického vzdělání, což by se mělo promítnout i do sociálního plánování závodů a širších komunit.

O některých metodologických výhledech k problematice účasti sociologie při procesu řízení socialistické společnosti a o roli vysokých škol v nástupu vědeckotechnické revoluce u nás pohovořil M. Hájek (Univerzita J. E. Purkyně, Brno). Zdůraznil jednak tradici, jednak výrazně přínosný vědecký potenciál naší ekonomické sociologie, přičemž ukázal, že zrychlující se proces teoretického rozpracovávání a účinného komplexního využívání ekonomické sociologie v praxi probíhá v souladu s komplexní potřebou praxe, hlavně průmyslové, jejíž poptávka po využití sociologie se prohlubuje. Současný přístup ekonomické sociologie k fungování průmyslového podniku, projevující se ve zvýšeném důrazu na nedílnou jednotu pracovní a mimopracovní sféry a v dotažení všech vývojových vazeb od sociálně makrostrukturální oblasti až na sociálně mikrostrukturální rovinu, je v plné shodě se zásadami marxistické gnoseologie a metodologie, která právem vyzvedá systémový přístup k řešení problematice. Zároveň však uvedený sociologický přístup správně podtrhuje význam lidského jedince jako rozhodujícího činitele. Rychle rostoucí potřeba věd o člověku staví naše vysoké školy před nové úkoly v oblasti sociologie.

Ve svém příspěvku *K uplatnění územního hlediska v plánování sociálního rozvoje* M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) shrnul hlavní závěry teoretických a metodologických prací věnovaných problematice plánování sociálního rozvoje u nás, pokud jde o metodologickou orientaci budoucího sociálního plánování území. Uvedl především, že přechod k plánování sociálního rozvoje územních celků v naší společnosti se stává objektivní nutností, že jej přinese vývoj soustavy sociálně ekonomického plánování a že se u nás bude rozvíjet v těsné vazbě na sociální plánování kolektivů organizací.

Problematikou *péče o osoby vyššího věku z hlediska funkce a možnosti podniku* se zabýval ve svém diskusním příspěvku V. Zarembo (lékařská fakulta UK v Plzni). Poukázal především na to, že pracovník ve vyšším věku je v práci přiměřeně jeho pracovnímu potenciálu stejně výkonný jako ostatní pracovníci na téže místě a že každá vynucená změna dynamického stereotypu je pro staršího člověka nežádoucí a nezřídka může

dojít i ke krizovým jevům, takže při rozhodování o přerazení či novém zařazení starší osoby je třeba její přání brát mnohem více v úvahu než u lidí mladých. Rozebral pak podrobněji funkci podniku v péči osoby vyššího věku, a to ve třech oblastech: 1. péče o osoby vyššího věku v pracovním procesu, 2. péče o bývalé zaměstnance-důchodce, 3. podíl podniku na péči o starou populaci v dané komunitě.

Sociologické aspekty rozvoje plzeňské aglomerace konkrétně rozebral M. Aleš (Krajská správa České statistického úřadu v Plzni). Charakterizoval ojedinělou situaci spočívající v tom, že Plzeň je velké město uprostřed řídké zalidněné území. Z toho vyplývá těsná oboustranná vazba Plzně a jejího okolí. Pro ekonomiku města je bezpodmínečně nutná dojíždka za zaměstnáním, neboť v Plzni je soustředěno daleko více pracovních míst, než kolik jich mohou obsadit obyvatelé Plzně, migrace do Plzně je malá a v posledním desetiletí zaznamenává klesající tendenci. Naopak zase okolnímu obyvatelstvu poskytuje Plzeň nejen zaměstnání, ale i většinu služeb, přičemž právě terciární sféra je v Plzni nedostatečná. Z těchto a řady jiných skutečností vyplývá celá řada problémů sociálního plánování, které by měla sociologie v Plzni řešit.

A. Sídlová (lékařská fakulta UK v Plzni) ve svém diskusním příspěvku zdůraznila význam životního prostředí pro člověka (životní prostředí může stimulovat, nebo naopak bránit rozvoji jedince a kolektivu) a vyzvedla nutnost, aby se marxistická sociologie ve svých studiích soustředila na otázky tvorby a ochrany životního prostředí, k čemuž jsou v socialistickém státě podmínky.

Problematikou rozvoje a koncepce sociální péče o dezintegrované občany se zabýval B. Chudek (Západočeský krajský národní výbor v Plzni). Uvedl, že cílem péče o občany společensky nepřizpůsobené (osoby s trestnou činností, osoby propadlé alkoholu nebo jiným toxickým látkám, osoby vyvíjející se pociťve práci, prostitutky, fluktuanti, sexuální devianti, tuláci ap.) je jejich úplná resocializace, pozitivní změna jejich chování a postojů a postupná integrace do daného sociálního prostředí. Praxe aktivů pro převýchovu potvrzuje velký význam pracovního kolektivu, zvláště pak dobrého psychosociálního klimatu na pracovišti, nejen pro převýchovu delikventních jedinců, ale i jako stabilizačního faktoru a jako stimulatoru produktivity práce. Neméně důležitým faktorem při reedukaci je i sociální kontrola, která se týká zejména pracovní činnosti člověka, jeho chování na veřejnosti a jeho poměru k životu, včetně poměru k rodině.

O úrovni sociálního rozvoje v oblasti péče o rodinu a mládež, kterou realizují národní výbory nižších stupňů za metodického řízení krajskými národními výbory a příslušným ministerstvem, hovořila M. Nováková (Západočeský krajský národní výbor v Plzni). Zabývala se funkcemi rodiny a formami péče

společnosti při neplnění těchto funkcí a při ohrožení výchovy dětí. Podrobněji rozvedla zejména činnost manželských a předmanželských poraden.

L. Vacek (Federální statistický úřad) především poukázal na možnosti využití sociologických výzkumů veřejného mínění při sociální analýze. Vznasl pak požadavek určité unifikace sociologických výzkumů, což by umožnilo komparaci. Navrhl též registraci výzkumů, které se u nás provádějí, a vytvoření tzv. databank.

Sociální rozvoj a průmyslový design v o. p. Skoda byly námětem diskusního příspěvku, který přednesl M. Šmíd (o. p. Skoda Plzeň). Jako vedoucí podnikového útvaru průmyslového designu uvedl, že průmyslový design je úzce spjat s průmyslovou výrobou a technikou i ekonomikou, neboť se uplatňuje v procesu společenské výroby, čímž je dána i jeho angažovanost při uskutečňování společensko-ekonomických zájmů a cílů naší společnosti.

Problematikou psychické deprivace v dětství v kontextu uskutečňování sociálních analýz se ve svém diskusním příspěvku zabýval E. Kružík (lékařská fakulta UK v Plzni). Objasn timer především pojetí psychické deprivace v dětství a uvedl některé výsledky mentálně hygienického a sociologického šetření, které bylo provedeno ve výchovném ústavu pro mládež v Západočeském kraji v letech 1973 až 1975. V závěru vytyčil základní úkoly, na které je třeba se soustředit při zkoumání problematiky psychické deprivace v dětství v kontextu uskutečňování sociálních analýz.

Seminář uzavřel J. Kolář, který především uvítal přítomnost zástupce KV KSČ na semináři právě v době, kdy se začíná realizovat sociální plánování a rozvíjí se jeho podniková i oblastní varianta, a účast zástupce federálního ministerstva práce a sociálních věcí, které vykonalo velmi mnoho pro rozvoj sociálního plánování u nás, zejména po organizačním stránce. Uvedl dále, že seminář je již několikátý v řadě různých konferencí a seminářů, které se od r. 1970 k otázce sociálního plánování v Československu pořádaly a které stručně zrekapituloval. V rámci hodnocení semináře pak konstatoval, že seminář přinesl kvalitativně nové poznatky a že podstatně přispěl k dalšímu rozvoji teorie, metodologie a praxe sociálního plánování. Upozornil též na to, že na VŠE v Bratislavě byl již zahájen postgraduální kurs připravující odborníky pro sociální plánování a že podobný kurs zahájí také VŠE v Praze. Vyvedl, že velmi intenzivní práce v oblasti sociálního plánování se rozvíjí zejména ve stavebnictví a v chemickém průmyslu, a za velmi pozitivní označil, že se k myšlence sociálního plánování hlásí o. p. Škoda, který má v Československu velkou autoritu a může tedy podporou této myšlenky silně ovlivnit veřejné mínění. V závěru vyslovil názor, že široká sociologická základna v Plzni, která existuje jak v o. p. Škoda, tak i v západočeské pobočce Čs. sociologické společnosti a v oddělení prof. Čecha na Vysoké škole stroj-

ni a elektrotechnické, vytváří předpoklady, aby se v Plzni vytvořila tradice seminářů průmyslové sociologie. Konečně upozornil na to, že z pořádaného semináře se vydá sborník, který bude obsahovat úplný text všech písemně předložených referátů a diskusních příspěvků.

Libuše Lišková

Seminář o systémech statistických programů pro samočinné počítače

Používání samočinných počítačů při zpracování sociologických výzkumů u nás vstupuje už do druhé desítky let. Počítače, na nichž sociologie u nás začínala, pomalu dosluhují. Spolu s nimi dosluhuje i naše „první generace“ programových systémů pro zpracování sociologických dat. Je čas zamyslet se nad tím, které prvky v užívaných systémech se osvědčily a které se ukázaly v provozu nevýhodné, co přebírat do připravovaných programů pro nové počítače a co ne, uvážit, zda bude lepší přeložit, upravit a dále zdokonalovat existující systém, nebo s novým počítačem budovat zcela nový programový systém, či zakoupit celé systémy atd. Problémů, které vyvstávají s aktuální naléhavostí je celá řada.

Podkladem pro takové zamyšlení musí být výměna zkušeností mezi programátory u nás dosud vyvinutých programů a mezi sociology, kteří s těmito systémy pracovali a pracují. Se záměrem otevřít diskusi o těchto otázkách se sešel v prosinci loňského roku v Brně seminář *O systémech statistických programů v ČSSR*. Uspořádala ho Laboratoř počítačích strojů VUT a brněnská pobočka Československé sociologické společnosti. Bylo to první setkání programátorů — autorů systémů použitelných pro zpracování sociologických dat — a sociologů, z jejichž podnětů a podle jejichž požadavků mnohé programy vznikly a kteří tyto programy používají. Ačkoliv zájmy programátorů a zájmy uživatelů programů nejsou vždy totožné a ačkoli tyto dvě skupiny někdy obtížně hledají i společný dorozumivací jazyk, byla konference záměrně uspořádána tak, aby nedošlo k vytvoření dvou sekcí: cílem bylo právě prohloubení vzájemného poznání a pochopení.

Po úvodním slově zástupce Vysokého učení technického v Brně J. Nedomy a brněnské pomočky Sociologické společnosti M. Gregora byl ponechán dostatečný prostor pro referáty a sdělení programátorů a uživatelů. Josef Vytopil z Laboratoře výpočetní techniky v Olomouci informoval o systému UNISOC-LUP. Jaroslav Schulz z Inorgy, Brno si z hlediska zadavatele všiml některých problémů spolupráce sociologa se samočinným počítačem. Miroslav Foret přednesl příspěvek „Srovnání vybraných československých programů pro zpracování sociologických informací“. Josef Laga z katedry automatizovaných systémů řízení VŠE, Praha seznámil přítomné s charakteristikami programového systému vypracovaného ve výpočetním středisku Vysoké školy ekonomické. Pavel Osec-

ký z přírodovědecké fakulty UJEP mluvil o zkušenostech se systémem statistických programů PSYCHOL. František Hrabovský z Ústavu výpočetní techniky ČVUT, Praha podal zevrubnou informaci o originálním souboru programů pro počítač IBM 7040, určených ke zpracování statistických informací v lékařství a v sociologii. František Krejčí z Laboratoře počítačích strojů, VUT, Brno informoval o rozsáhlém souboru programů laboratoře a Ivo Možný z katedry filozofie, logiky a sociologie filozofické fakulty UJEP věnoval svůj referát problematice ekonomiky tvorby a užívání programů pro hromadné zpracování dat. Jednání prvního dne uzavřel Karel Brzobohatý informací o zkušenostech s automatickým zpracováním statistického výkaznictví na VUT v Brně.

Druhý den pokračovala konference vystoupením Jana Řeháka z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a programátora Petra Nedomy o nově zakoupeném systému SPSS, jeho charakteristikách a možnostech. Jiří Polách přednesl referát o sekvenčních metodách v rozpoznávání obrazců a Antonín Pavlín z Vysoké školy zemědělské v Brně informoval přítomné o sadě programů profilové a faktorové analýzy. Vladimír Chlumský z Ústavu ekonomie a organizace stavebnictví v Bratislavě hovořil o zkušenostech se systémem programů v Laboratoři počítačích strojů v Brně při budování informačního subsystému o lidském činiteli ve stavebním podniku a Anna Gerylová z lékařské fakulty UJEP o problematice ukládání dat z hlediska longitudálního zpracování.

Diskuse, která se rozvinula po vyslechnutých referátech a sděleních, výrazně překročila jejich rámec. Byl probírán stav vzájemné informovanosti a hledány cesty k systematictější výměně sdělení o nově vypracovaných programech, byly probrány výhody a nevýhody a hledána vhodná míra sjednocení určitých částí programů, uvažovány možnosti a limity vzájemné výměny programů, diskutována problematika parametrických a neparametrických uživatelů a další aktuální otázky. Na závěr konference se pokusili shrnout výsledky jednání a formulovat stav nejnaléhavějších otevřených problémů z hlediska programátorů František Krejčí a z hlediska uživatelů Ivo Možný.

Brněnský seminář o systémech statistických programů byl prvním krokem na cestě k nezbytné trvalé spolupráci mezi programátory a sociology-parametrickými uživateli samočinných počítačů v celé ČSSR. Bylo by krajně neekonomické nadále setrvávat v izolaci, přerušované jen náhodnými osobními kontakty. Seminář přispěl nejen k zlepšení vzájemné informovanosti, ale pokusil se ve svých závěrech položit i základy k trvalejší spolupráci.

Zástupci několika výpočetních středisek se dohodli na pokusném zpracování stejného experimentálního souboru dotazníků s tím, že si vymění výstupy, aby bylo možno porovnat výsledky. I když každé pracoviště řeší do jisté

míry specifickou problematiku, vzájemný kontakt je společným zájmem, o nějž se může další spolupráce uživatelů a programátorů spolehlivě opřít.

Ivo Možný

Několik poznatků z výzkumu 476 manželství Cíl výzkumu a složení zkoumaného souboru

V r. 1973 uskutečnili pracovníci katedry aplikované sociologie filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci výzkum 476 manželství, a to v městě Olomouci a blízkém okolí.

Úsilí výzkumného týmu, jehož záměrem bylo shromáždit určité výchozí, konkrétní poznatky použitelné pro systematickou školení a mimoškolní předmanželskou přípravu občanů, bylo zaměřeno několika směry:

- k hlubšímu poznání rodinného zázemí respondentů, obrazu východiskové rodiny a jejího vlivu na manželský život, postojů a jiných stránek soužití občanů,
- k poznání zdrojů informací mladých lidí o manželské a rodičovské problematice,
- k výtýpování vlastností partnerů oceňovaných před sňatkem a po delší době společného života a vůbec faktorů působících k udržení, nebo naopak k destrukci manželství,
- k proniknutí do intimní sféry manželství,
- k shromáždění poznatků vztahujících se k výchově dětí.

Ve výzkumu šlo o to ověřit některé hypotézy vztahující se k současnému manželství, jako například hypotézu o prioritě sexuální stránky manželského soužití, o úloze tzv. zbytečných malicherností, o „stigmatizačním“ vlivu manželství rodičů, o rozvrtném působení alkoholismu na manželské vztahy, o vlivu dětských vazeb na budoucí manželské vztahy apod.

Některé z nich, jako například hypotéza vycházející z tradičních představ o prvořadém významu sexuality, se kupodivu jednoznačně nepotvrdily, jiné naopak byly prokázány velmi přesvědčivě jak údaji prvního, tak údaji druhého třídění.

Výběrový soubor tvořilo 175 ženatých mužů a 301 vdáných žen. Byly to osoby různého věku – od 18 do 60 let a více. Nejpočetnější skupiny představovali občané od 26 do 30 let (18,7 %) a od 31 do 35 let (17,9 %), nejmenší pak od 18 do 25 let (10,5 %) a od 51 do 60 let (10,5 %).

Přibližně stejné věkové rozložení bylo u manželských partnerů respondentů; nejvíce jich patřilo do věkové kategorie 31–35letých (16,4 %) a 26–30letých (16,3 %), nejméně do kategorie 18–25letých (11 %) a 51letých a starších (v kategorii od 51 do 60 let – 12,1 %, v kategorii nad 60 let – 4 %).

Reprezentativnost vzorku byla v důsledku technických obtíží spojených s vlastním výzkumem v některých směrech zeslabena. Tak například poměr mezi respondenty z města a venkova vynál příliš výrazné ve prospěch

městských obyvatel (ze 476 osob 84,5 % bydlelo ve městě a jen 15,5 % mělo bydliště na venkově). Pokud jde o původní bydliště respondentů, bylo rozložení lepší, neboť 60,9 % žilo od počátku ve městě a 39,1 % pocházelo z venkova.

Také hledisko vzdělání respondentů jsme nemohli dodržet ve shodě s původní představou; soubor byl nakonec tvořen z 1/3 osobami se základním vzděláním (31,6 %) a ze 2/3 osobami s vyšším vzděláním (68,4 %). Podobný byl poměr vzdělání manželských partnerů (32,6 % mělo vzdělání základní a 67 % vzdělání vyšší).

Z hlediska nynějšího povolání respondenti patří hlavně do kategorie dělníků (25,5 %), technické inteligence (22,3 %), administrativních pracovníků (21,3 %) a učitelů (18,7 %). Podobně je tomu u manželských partnerů: 28,7 % dělníků, 23,3 % příslušníků technické inteligence, 17,6 % administrativních pracovníků atd.

I když kategorie dělníků je zastoupena nejvíce, nebylo dosaženo původního záměru, aby příslušníci této společenské třídy představovali více než polovinu respondentů.

Základní charakteristika rodin respondentů

Můžeme říci, že výchovné prostředí v rodinách respondentů bylo ve 2/3 případů dobré. Lze to konstatovat na základě skutečnosti, že 67,1 % dotázaných občanů hodnotilo své dětství jako šťastné; zbytek – 32,9 % – je hodnotil buď jako velmi nešťastné, anebo do té míry poznamenané různými zápornými jevy, že není možno hovořit o šťastném dětství. Zajímalo nás pochopitelně, jaký byl pozdější manželský osud občanů z obou těchto skupin a do jaké míry vtisklo šťastné, nebo zase nešťastné dětství, poznamenané tresty a disharmonickým soužitím rodičů, svou pečť přístupu životu respondentů v jejich vlastním manželství. Ukázalo se, že např. jedinci, jejichž chování v dětství bylo korigováno pouze mírnými tresty, mají manželství šťastnější, lépe si rozumějí se svými partnery, bez větších nesnází vychovávají děti a také v jiných směrech se dokáží chovat tak, aby se vzájemné rodinné vazby upevňovaly.

K hypotéze o odrazu kvality manželského soužití rodičů v manželství dětí (respondentů) jsme zjistili, že z občanů, jejichž rodiče žili bez konfliktů, podstatná většina, tj. 83,1 %, se nyní cítí ve svém životě a v manželství plně spokojena; jen 16,9 % tento šťastný pocit nemá. Občané z rodin, v nichž se rodiče mezi sebou občas sváрили, uváděli pocit plné spokojenosti jen v 75,1 % případů, počet nespokojených se ve srovnání s předchozí skupinou zvětšil na 24,9 %. Tam, kde byly konfliktní scény mezi rodiči ve výchozí rodině, byly důsledky ještě horší – velmi spokojeno se svým životem bylo 67,3 % respondentů, podíl nespokojených činil 32,7 %.

Manželskou prosperitu jsme konfrontovali také s tím, zda si respondenti více rozumějí s otcem, či s matkou, nebo s některou jinou

Tabulka 1. Srovnání kvality manželského soužití

Kvalita manželského soužití	Manželství rodičů	Manželství respondentů
Manželství naprosto šťastné a bez konfliktů	38,9 %	29,0 %
Celkem uspokojivé — s občasnými konflikty	48,4 %	58,6
Vážně narušené	12,7 %	12,2 %

osobou. (S otcem si více rozumělo 32,2 % respondentů, s matkou 62,2 %, s jinými osobami 5,6 %; mezi muži a ženami nebylo v tomto směru v podstatě rozdílu: s otci si rozumělo 31,9 % mužů a 32,4 % žen, s matkou 62,1 % mužů a 62,3 % žen, s jinými osobami 6 % mužů a 5,3 % žen.) Zjistili jsme, že ti, kteří si rozuměli především se svým otcem, vykazovali vysoký stupeň spokojenosti v životě a velmi zdařilou úroveň vlastního manželského soužití. Jejich předností je schopnost obhacovat manželský život o nové prvky, takže důvěrní přátelé (přítelkyně), kteří v četných manželských vyplňují mezeru vzniklou zevšedněním, nejsou zdaleka tak častým objektem jejich zájmu, jako je tomu u těch, kteří neměli takové otce a dobré rodinné prostředí v období dětství a dospívání.

Na základě stanovené hypotézy jsme měli za to, že hlavním zdrojem informací o problematice manželství a partnerské intimity je rodina. Domnívali jsme se rovněž, že předmanželskou přípravu by bylo třeba zaměřit v první řadě na okruh otázek týkajících se sexuality apod. Výzkumem se tento předpoklad nepotvrdil. Ukázalo se naopak, že rodina — stejně jako škola — jsou slabými články současné přípravy pro manželský život a že sexuální problematika nestojí na prvním místě mezi otázkami, na něž by chtěli mladí lidé slyšet odpovědi. Poučení získávají mladí občané ponejvíce z literatury, od spolužáků a starších kamarádů z mimorodinného prostředí. Pokud jde o pořadí otázek, jejichž osvětlení potřebují, na prvním místě jsou otázky týkající se *taktiky manželského soužití, způsobu předcházení a řešení sporů, resp. otázky související s výběrem partnera atd.*

K tomu, co jsme si již řekli, připojme ještě některé další charakteristiky původních rodin respondentů i jejich nynějšího manželství:

Manželé pocházeli z rodin méně početných, neboť 35 % mělo jen jednoho sourozence, 25,6 % mělo dva sourozence a 10,6 % mělo tři sourozence. Se čtyřmi sourozenci jsme se setkali jen v 5,9 % případů, s pěti v 3,4 % případů a s šesti a více sourozenci pouze v 6,4 % případů. Obdobná situace je typická i pro manželské partnery: největší část — 34,2 % — měla jen jednoho sourozence, 25,9 % dva sourozence, 11 % tři sourozence atd.

Vztahy mezi sourozenci se utvářely přátelským způsobem, což prokazuje jednak fakt,

že 76,2 % dotázaných mělo všechny své sourozence velmi rádo, a dále to, že časté styky se svými sourozenci udržuje stále 58,5 % osob; jen 4,7 % dotázaných se se sourozenci již vůbec nestýká. Vztahy k sourozencům byly u skupiny žen lepší: se svými sourozenci se často stýká 60,4 % žen; avšak jen 55,2 % mužů. Těch případů, kdy veškeré styky již ustaly nebo jsou minimální, je více ve skupině mužů, a to 33,2 % proti 26 % ve skupině žen.

Pokud jde o rodiče respondentů, žili v převážné většině (87,3 %) v dobrých manželských poměrech; v 38,9 % případů bylo manželství rodičů naprosto šťastné a bez konfliktů a jen 12,7 % manželství bylo vážně narušeno neustálými sváry, až fyzickým napadáním. Porovnáme-li kvalitu manželského soužití rodičů s manželstvím respondentů, vidíme dosti podobný obraz dětí-respondentů, jak patrně z tabulky 1.

Už tento letný pohled napovídá, že si děti ve značné míře vědomě i podvědomě osvojují kulturu svých východiskových rodin a „nasávají“ zvyky rodičů, jejich hodnotící stanoviska i způsob řešení nastalých situací. To vše se pak nutně promítá do jejich jednání s manželským druhem a nevyhnutelně i do celkové úrovně manželství.

O dobrých manželských vztazích rodičů svědčí také to, že rozhodování o rodinných záležitostech bylo v 63,2 % případů vcelku rovnoměrně rozloženo na otce i matku (jen v 19,9 % rodin rozhodoval sám otec, v 16,9 % rodin plnila tuto funkci matka).

Pokud mezi rodiči docházelo ke konfliktům, řešili je převážně (v 74,3 % případů) dohodou; 14,2 % respondentů pak uvedlo v takových krizových situacích občasné přerušení soužití rodičů, 6 % rozvod, 3,9 % časté přerušování soužití a 1,2 % odchod z domácnosti.

O spořádanosti rodin, v nichž byli dotázáni občané vychovávaní, svědčí mj. také to, že rodiče se většinou neoddávali zvýšené konzumaci *alkoholických nápojů*. Zjistili jsme například, že 62,7 % otců a 95,6 % matek se nikdy neopíjelo. Silnými alkoholy bylo jen 17 otců (3,7 %). Mezi matkami se takovéto případy neobjevily. S příležitostným, ojedinelým opíjením jsme se setkali u 33,6 % otců a 4,4 % matek. Porovnání s konzumací alkoholu u respondentů nám ukázalo celkově se zhoršující situaci u této formy toxikomanie.

Tabulka 2. Věk uzavření sňatku

Pohlaví	do 18 let	do 21 let	do 23 let	do 25 let	do 30 let	později
Muži	0	17	40	57	49	12
Ženy	13	126	83	45	25	9

Jako kladnou skutečnost je možno hodnotit zapojování respondentů v dětství do plnění *domácích povinností*. Pouze 5,1 % dotázaných nemuselo doma vůbec nic dělat. Naproti tomu 40,1 % mužů a žen (32,6 % mužů a 44,5 % žen) muselo rodičům doma pravidelně pomáhat; občas (popř. spolu se sourozenci) tyto domácí práce muselo vykonávat 54,8 % dotázaných.

Základní charakteristika manželství respondentů

Četné údaje, které jsme výzkumem zjistili, a vlastní hodnocení respondentů mluví v podstatě o dobré hladině vytvořených manželských vztahů v rodinách těchto občanů. Jako *naprosto šťastné* posuzuje své manželství 29 % dotázaných. Jako *celkem uspokojivé* kvalifikuje soužití v manželství 58,6 % respondentů. Za *narušené* považuje své manželství 9 % osob. *Nešťastná* manželství uvádějí 3,2 % osob.

Lze mít za to, že vedle jiných faktorů (zvláště pak těch, které se vázaly ke kvalitě původního rodinného prostředí, jež má přirozeně pro utváření charakteru, jakož i dispozic k dobrému manželskému souzvuku prvořadý význam) měla příznivý vliv na námi sledovaná manželství nepochybně také *pozitivní motivace*, jíž byli občané vedeni při uzavírání svého manželství: 51,2 % respondentů uzavřelo své manželství z *lásky* (dosti překvapivým se jeví v tomto bodě rozdíl mezi muži a ženami, neboť zatímco u žen figureje motiv lásky v 57,7 % případů, u mužů se objevuje jen ve 40 %). Druhým nejčastějším motivem k uzavření manželství bylo *spojení lásky s rozumovými důvody*; tento faktor stál v pozadí rozhodnutí mužů a žen v 29,9 % případů (opět i zde vystupuje difference mezi osobami rozdílného pohlaví: sňatek z uvedeného důvodu uzavřelo 24,3 % žen, avšak 39,4 % mužů). Výlučně z tzv. *rozumových důvodů* uzavřelo manželství 21

osob, tj. 4,4 % z celého souboru (13 mužů, tj. 7,4 % ze souboru mužů, a 8 žen, tj. 2,7 % ze souboru žen). Pro *těhotenství* snoubenky bylo uzavřeno 11,8 % manželství. S jinými než uvedenými motivy jsme se setkali jen zcela ojediněle; tak například jeden muž a jedna žena uvedli jako motiv pro uzavření manželství *donucení* ze strany rodičů nebo *přání rodičů, resp. jiných příbuzných*. Jedna žena uzavřela sňatek proto, aby se *vymanila z rodičovského vlivu*.

Za další kladný činitel, který nelze nebrat v úvahu, můžeme označit *věk*, v němž zkoumaná manželství byla uzavírána. Lze mít za to, že rozhodnutí uzavřít sňatek v době, kdy jedinec dosáhl nejen fyzické dospělosti, ale zároveň postačující materiální, existenční zajištěnosti a kdy se v základních směrech ustálily jeho charakterové vlastnosti, je rozumné, správné a časově výhodné. Předčasné, unáhlené sňatky, vyvolané „záchvaty“ zamilovanosti, nejsou samozřejmě vhodné. Pravděpodobně ani přílišné otálení není vzhledem k zmenšující se plasticitě povah nejrozmumnější. V tomto směru převládaly v našem výzkumu jak u mužů, tak u žen sňatky s optimální věkovou hranicí, jak ukazuje tabulka 2.

Ženy uzavíraly sňatek daleko nejčastěji (41,8 %) v době od 18. do 21. roku svého věku a od 21. do 23. roku svého věku (27,6 %). Třetí místo zaujímá věková kategorie od 23. do 25. roku (15 %). *Muži* uzavírali sňatky nejčastěji po dosažení 23. roku svého věku, a to zejména v době od 23. do 25. roku (32,5 %) a dále v době od 25. do 30. roku (28 %); 22,9 % mužů uzavřelo sňatek v době mezi 21. a 23. rokem svého věku. Žádný muž neuzavřel sňatek před dosažením 18. roku. Ve skupině žen představovaly tyto případy 4,3 %.

Jako optimální můžeme hodnotit také *stáří manželských partnerů*, neboť věkové rozdíly

Tabulka 3. Věk manželského partnera v době uzavření sňatku

	do 18 let	do 21 let	do 23 let	do 25 let	do 30 let	později
Manželé	0	22	65	82	100	32
Manželky	8	72	43	34	11	6

Tabulka 4. Délka známosti před sňatkem

Délka známosti	Počet	%
do 1 měsíce	2	0,4
do 3 měsíců	6	1,3
do půl roku	36	7,6
od půl roku do 1 roku	78	16,4
od 1 do 2 let	158	33,1
od 2 do 3 let	89	18,7
více než 3 roky	107	22,5

mezi nimi a respondenty nebyly velké (viz tabulku 3).

Za příznivý předpoklad uspokojivého manželství můžeme označit také poměrně optimální *délku známosti* před sňatkem, jak je to patrné z tabulky 4.

Seřazení údajů v tabulce ukazuje, že většina sňatků byla uzavřena až poté, kdy se partneři mohli dosti dobře poznat. Dobu známosti od 12 do 24 měsíců, která převládá, můžeme považovat za postačující ke splnění tohoto předpokladu.

Poznatky, které plynou z výzkumu, mají pochopitelně tím větší cenu, čím déle trvá manželství. Proto jsme hledali především ty občany, kteří uzavřeli manželství před delší dobou a měli tudíž už mnohaleté zkušenosti, takže i jejich názory vyplývaly z vlastního prožitku. V souboru převládala manželství trvající *více než 10 let*. Podrobný přehled délky manželství je uveden v tabulce 5. (Otázku zodpovědělo 475 osob.)

90,1 % zkoumaných manželství byla manželství první; v 8 % se jednalo o manželství druhé. Pokud respondenti již nežili v prvním manželství, byl důvodem zániku jejich původního manželství v 36 případech rozvod a v 7 případech úmrtí partnera.

Předmět našeho pozornosti byly ještě některé další otázky týkající se vyšetřovaných osob v období před sňatkem. Bylo například zajímavé znát *stanovisko rodičů k zamýšlenému sňatku*. 82,4 % rodičů s učiněným rozhodnutím souhlasilo, 15,3 % rodičů mělo námitky a z 2,3 % výslovně nesouhlasili. Poněkud více negativních postojů rodičů se ob-

jevilo u žen (nesouhlas u dcer projevila 3 % rodičů, u synů 1,2 % rodičů). Případ, že by rodiče nevěděli o sňatku svého syna či dcery, se neobjevil.

Ani ze strany rodičů vyvolených životních partnerů se neukázaly vážnější překážky pro uzavření manželství. Zde byla situace dokonce ještě o něco lepší, neboť se sňatkem souhlasilo 84,6 % rodičů a odmítavých postojů bylo pouze 1,7 %. S výjimkou 4 sňatků o všech sňatcích rodiče partnerů věděli.

Jeké byly *vztahy mezi respondenty a jejich partnery v období známosti před sňatkem*? 55,6 % snoubenců si navzájem plně rozumělo a nebylo mezi nimi žádných neshod. K občasným nesrovnalostem méně vážného rázu docházelo u 40,6 % snoubenců a konečně časté neshody, popřípadě rozpory takového druhu, že spolu snoubenci třeba delší dobu nemluvili, poznamenaly 3,8 % dvojic. Je určitým nedostatkem výzkumu, že jsme tutéž otázku nezměřili na současnou situaci v manželství. I tak ovšem můžeme alespoň přibližně, na základě podobně zacílených otázek, poměry před sňatkem a poměry v manželství srovnávat. Porovnání ukazuje na dvě tendence: Na jedné straně se u části manželů postupně vyrovnaly třecí plochy, takže jestliže před sňatkem konstatovalo naprostou shodu 55,6 %, po víceletém společném životě označilo své vztahy v manželství za harmonické, klidné a vyrovnané 66,9 % osob. Vedle toho se však projevila také opačná tendence, spočívající ve zhoršeném finálním stavu: jestliže časté neshody před sňatkem postihovaly 3,8 % dvojic, pak nyní uvedlo lhotej-

Tabulka 5. Trvání manželství respondentů

Trvání	Počet manželství	%
do 6 měsíců	7	1,5
do 1 roku	12	2,5
do 3 let	46	9,7
do 5 let	41	8,6
do 10 let	90	18,9
do 15 let	86	18,1
déle než 15 let	193	40,7

né až odcizené, chladné až nepřátelské vztahy 8,1 % osob. Jako narušené a nešťastné kvalifikovalo své manželství dokonce 12,2 % osob.

Tyto poznatky dokumentují, že u větší části dvojic předznamenává skutečnost, jak si rozumějí v období předmanželské známosti, celý další vzájemný život. Skupina osob s obecnými původními neshodami se později zmenšuje (v období známosti 40,6 %, v manželství 22,9 %), a to tak, že u části dochází ke konsolidaci vztahů, partneři si sporné otázky vyjasní, zvyknou si na sebe navzájem ap., zatímco u jiných se rozpory ještě více prohloubí a nakonec vyhroutí do té míry, že společný život se jim stane přítěží, překonávanou obvykle jen proto, že jsou zde děti nebo že se pro různé jiné okolnosti nedostává žádoucí rozhodnosti k radikálnímu vyřešení existujícího rozporného stavu. Ze všeho, co bylo řečeno, vyplývá závěr o nutnosti lépe a včas poučovat mladé lidi o *nezbytnosti delší známosti* před sňatkem, zejména u těch dvojic, v jejichž stycích se častěji projevují rozpory.

Z dalších poznatků stojí za zmínku například zjištění, že skutečnosti, které hrají ve stadiu seznámení a prvotní zamilovanosti velmi často jednu z nejdůležitějších rolí (fyzický vzhled, krása, elegance), později značně ustupují do pozadí a jsou vytlačovány kvalitami důležitými pro trvalost manželského svazku. Manželé obojího pohlaví nejvíce oceňují vlastnosti, jako jsou *smysl pro rodinu, spolehlivost a věrnost, pevný charakter a pracovitost*, tedy takové lidské stránky, které posilují soudržnost manželství a jsou dalším předpokladem jeho stability a jistoty. Kromě toho kladou důraz na další dvě skupiny vlastností: vlastnosti, které se vztahují k *ekonomice domácnosti* (kladně je hodnocena hospodárnost ženy, její pořádnost a smysl pro šetření), a vlastnosti související s *vnější úpravou a celkovým vzezřením partnerky* (muži

kladou důraz na fyzický vzhled ženy, na její eleganci, typický ženský projev apod.).

Jako *nejvíce narušující manželský soulad* jsou uváděny *nevhodné formy jednání, nedbalost, pokud jde o pořádek v bytě, nepořádnost a lhostejný poměr k věcem, nešetrnost, nedodržování osobní hygieny, hrubost a zanedbávání zevnějšku*.

Za *nejsilnější faktor udržení manželství* jsou považovány *děti, dále láska a oddanost partnera* a teprve na čtvrtém místě *sexuální soulad*. Je ovšem nutno dodat, že děti samy o sobě nevytvářejí předpoklady pro vznik nejšťastnějších typů manželství. V našem výzkumu se překvapivě ukázalo, že z hlediska vzájemného soužití byla nejhorší situace tam, kde základní silou udržující manželství byly děti (zde jsme existenci šťastného partnerského souladu zjistili jen v 59,7 %, zatímco tam, kde byla rozhodujícím faktorem láska, činil podíl harmonických, klidných a vyvážených manželství 82,1 %).

Pokud jde o další zkoumaný problém, *míru uspokojení ze sexuálního styku*, lze souhrnně říci, že v 50,6 % manželství nepřináší sexuální styk manželům takový pocit, aby bylo možno hovořit o plném sexuálním uspokojení. Plné uspokojení jsme zjistili celkem v 47,1 % případů. Pokud jde o muže, procento plně spokojených partnerů je značně menší než u žen. Zhoršování v oblasti sexuálního uspokojení zaznamenává 14,1 % manželství, zatímco u ostatních zůstává situace buď na stejné úrovni (46,8 %) nebo dokonce lze pozorovat vzestupnou tendenci (35,5 %). Část respondentů se k otázce nevyjádila.

Uvedené údaje představují jen malou část bohatého materiálu, který byl výzkumem shromážděn. Výsledky budou využity v textech připravovaných kolektivem odborníků různých specializací pro předmanželskou a rodičovskou přípravu mladých občanů.

Karel Vitek - Věra Vítková

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1976. Číslo vyšlo v červenci 1976.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 12, 1976 (6 issues) Deutsch Glds, 56,— (DM 52,—)

© ACADEMIA, Praha 1976.